ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА
76.154

К. СТАНИСАВЉЕВИЋ

БИТОЉСКА ОПЕРАЦИЈА 1912

ВОЈНО ДЕЛО

Ж. Станисављевић

БИТОЉСКА ОПЕРАЦИЈА

Вођена је, као и Кумановска операција, у Првом балканском рату када је Србија била чланица Балканског савеза, за који је Лењин рекао: „Без обзира на то што је на Балкану образован савез монархија, а не савез република, без обзира на то што је до савеза дошло захваљујући рату, а не револуцији, — без обзира на све то, учињен је крупан корак ка уништењу остатака средњевековља у целој Источној Европи".

У овој операцији српска војска тукла је другу и последњу битку у рату 1912 године, у којој је некада славна феудална османлиска војска сломљена и принуђена да се са својим остацима повуче у кршевиту и сиромашну Албанију.

Операција је пуна примера савлађивања тешкоћа, пожртвовања и иницијативе, нарочито српске пешадије која је морала газити набујалу Шемницу и Црну Реку, често недовољно снабдевана храном, али свесна ослободилачког значаја своје борбе. У њој се могу наћи и поучни примери примене начела ратне вештине.

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА ДРУГА

БЕОГРАД
1 9 5 2

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 76.154

Ж. СТАНИСАВЉЕВИЋ

CENTRALNA BIBLIOTEKA BEOGRAD Jugoslavenske

БИТОЉСКА ОПЕРАЦИЈА

(1912)

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

Насловну страну израдио
академски сликар Љубомир РИСТОВИЋ

ПРЕДГОВОР

Ова студија је написана са намером да читаоце упозна са Битољском операцијом и да им пружи још једну прилику за коришћење искуства из наше националне ратне историје.

Студија је писана претежно на основу службених докумената, уколико су од раније сачувани и уколико се сада налазе у архиви Војно-историског института. Коришћена документа су рађена у времену самих догађаја или непосредно после њих. Отуда и потиче њихова велика историска вредност. Евентуалне разлике између првих и других (релациских) описа уочаване су, па су и у студији учињене потребне напомене. За историју је значајно шта се и како осећало и мислило у времену самих догађаја, а то се често не види довољно јасно у послератним изјавама.

Више команде — Врховна команда, Команда I армије и дивизиске команде — биле су у стању да у току рата обављају оперативну преписку, па су зато њихова документа углавном и служила за израду ове студије. Дивизиска документа су садржавала описе потчињених пукова, па се зато у студији износи и рад пукова, али само у крупним потезима. Рад понеке ниже јединице изнет је само ако је био нарочито важан и интересантан. Овај степен детаљисања био је у складу и са тежњом да се читалац не замори са превише детаља, па да потом са мање пажње прати важне операциске и битачне потезе.

Иако је историска грађа доста добро сачувана, ипак она понегде недостаје. Да би се те празнине попуниле, коришћени су и приватни написи. То се чинило и тамо где су постојале разлике између службених и

приватних написа, али се у таквим случајевима указало на те разлике као и на то да ли оне повлаче собом и друге закључке. У већој мери су се користиле књиге пуковника Милутина Лазаревића („Српско-турски рат 1912 године", генерала Ивана Павловића („У Битољској бици изнад Облакова" — издата 1923 године) и чланци генерала Љубомира Марића (под насловом „Моравска дивизија II позива у рату 1912 и 1913 године" — штампани у „Ратнику", свеска за јули-август 1924 године).

Да би се имала колико-толико потпунија слика неких интересантних детаља, цитирао сам понеке описе које су дали учесници (понајвише командант 3 пешадиског пука I позива), а дао сам и у потпуном препису интересантније заповести, да би се добила претстава о ондашњем начину заповедања.

Рад Турака дат је по подацима нађеним у српским документима, а на основу „Успомена" Зеки-паше, команданта Вардарске армије, која је имала да води рат против Србије и података начелника штаба VI турског корпуса, који је имао најзначајнију улогу у бици код Битоља, — само уколико су ти подаци постојали у поменутој књизи Милутина Лазаревића. Подаци о Турцима из српских извора давали су се онако како су се на основи прибављених обавештења или у оскудици истих замишљали на српској страни. Из тога се види кроз које је све фазе пролазила обавештеност о непријатељу.

Слично неслагању између штаба I армије и команданта Моравске дивизије II позива (у погледу тога како је требало вршити припрему битке и потом је изводити), постојало је извесно неслагање и на турској страни између Зеки-паше и команданта VI корпуса. Настојао сам да разјасним узроке тих размимоилажења, али ћу напоменути да је неслагање на српској страни било тако велико, да су примедбе начелника штаба I армије на опис рада команданта Моравске дивизије II позива износиле готово колико и тај опис. Слична је ситуација и у погледу описа догађаја и њихових оцена. То је донекле природна појава: разни људи на исто збивање понекад различито гледају. Ратни догађаји се не одигравају по неким тачно утврђеним законима, него

при разноликом придавању значаја овом или оном принципу, овом или оном материјалном или духовном елементу. Колико је још недовршених полемика у ратној историји!

Међу турским вишим старешинама постојали су врло рђави лични односи, па зато у њиховим изјавама има доста противречности. Услед тога оне губе доста од веродостојности. Међутим, та се историска неповољност ублажава јаснођом турског пораза и догађаја који говоре јасније од ма какве изјаве. На српској страни успех је био очевидан и велики, па се у поратне описе догађаја уносио и поетски тон. О томе се водило рачуна при писању ове књиге, па се зато и придавао већи значај документима који датирају из времена самих догађаја.

Сваки одељак књиге завршава се општим погледом на изнете догађаје, те ће тако читаоци лакше моћи да створе целинске слике важних оперативних периода и делова битке.

Не могу да пропустим ову прилику, а да не напоменем да је много лакше критиковати него радити пред непријатељем. Па ипак је критика и ратних радњи корисна ради поуке и прогреса. Битно је да је та критика добронамерна.

Датуми у књизи су по старом календару.

Приликом писања ове студије користио сам секцију Битољ 1 : 200.000, издање Војно-географског института ЈНА од 1947 године, јер су се догађаји углавном одиграли на тој просторији.

При цитирању докумената остали су стари називи места, а при коментарима су дати називи са поменуте секције.

Писац

УВОД

Балканске државе склопиле су 1912 године савез за рат против Турске са циљем да се она истисне са Балкана и овлада просторијама које су биле насељене македонским и другим народима.

Да би се спречиле интервенције великих сила, чији су интереси на Балкану били врло разнолики, савезницима су били потребни *брзи успеси*. Они су били свесни те потребе, па је зато уговорима о савезу и војним конвенцијама било уговорено да се у рат уђе са максималним напрезањима ратних снага, да главне операције свих савезника отпочну једновремено, да нико самостално, без пристанка других савезника, не може закључивати прекид ратних акција и да се ове воде до победе.

Србија и Бугарска прогласиле су општу мобилизацију 17 септембра, а сутрадан и Грчка. Црна Гора је отпочела рат још 25 септембра.

Чим су биле завршене мобилизације и концентрације, балканске државе су 5 октобра, тј. 18 дана по огласу мобилизације, објавиле рат Турској.

10 и 11 октобра српска војска разбила је код Куманова турску Вардарску армију која је била одређена као главна снага за рат против Србије. Експлоатација задобивене победе била је успорена (због слабе извиђачке и обавештајне службе) успутним скупљањем снага ради освајања Скопља које није било брањено и ради тучења турске војске на положајима у висини Штипа и Велеса које Турци нису бранили.

Српска Врховна команда добила је 16 октобра извештаје да су Штип и Велес заузети, да се код Велеса

воде само мање заштитничке борбе, да су Турци отступили јачом снагом преко Велеса ка Прилепу, а слабијом преко Тетова, док су низ Вардар отступила само слаба одељења. Одмах потом српска Врховна команда наређује да I армија наступа ка Прилепу и, независно од тога, отпочиње да припрема „Приморску операцију", тј. операцију за излазак на обалу Јадранског Мора у област Љеша и Драча. Од тог тренутка почиње под извесним специјалним приликама, које ће се овде укратко оцртати, Битољска операција која ће бити предмет ове студије.

Спољнополитичке прилике. Брзи ратни успеси Балканских савезника узбудили су европску дипломацију. Једни су веровали да ће Турци бити победници, други су сумњали у успехе савезника (Француска, Русија и Енглеска), а готово нико од њих није рачунао да ће тако брзо бити доведен у питање даљи опстанак Турске на Балкану. Брзи и велики савезнички ратни успеси отклонили су сваку помисао на одржање статус квоа на Балкану.

Русија, Француска и Енглеска стале су сад на гледиште да се савезницима не могу оспорити тековине ратом задобивене. Па и немачки цар, који је руководио спољном политиком Немачке, био је у почетку истог мишљења. Чак и сама Аустро-Угарска морала је то признати, али је зато она нашла нешто друго чиме је хтела да умањи резултате успеха Србије и Црне Горе. Она је почела да износи захтев да се Србији не дозволи излазак на Јадранско Море, мотивишући то тиме што би остварење те српске тежње повукло за собом одузимање извесног дела територије Албанаца (Шиптара), а то би било противно принципу националног опредељења за који су се тада борили и сами балкански савезници. Слично држање она заузима и по питању Скадра који је већ нападала Црна Гора. За ово своје становиште, иначе исправно ако се апстрахују задње намере, Аустро-Угарска је придобила и Италију, јер су ове две земље специјалним уговором из 1900 године решиле да без њиховог заједничког пристанка ниједна трећа држава не може добити излаз на источну обалу Јадранског Мора. Посланици Аустро-Угарске и Италије чине услед тога заједнички корак код српске

владе, али њен претседник изјављује да се Србија не може одрећи ове своје тежње, јер јој је излаз на море неопходан да би дошла до слободног извоза својих производа.

Немачка, делимично напуштајући своје доскорашње гледиште, подржава Аустро-Угарску у њеном захтеву, те ова постаје још упорнија.

Напредовање Бугара у правцу Цариграда узнемирило је и руске дипломатске кругове, али је турски отпор на Чаталџи отстранио руски страх од бугарског уласка у Цариград. На српској страни успеси се продужују. Прилеп и Кичево су ослобођени, те је и даље било у изгледу успешно наступање. То је све више дражило аустроугарске водеће политичке и војне кругове, јер су осећали да српски ратни успеси распаљују национална осећања потлачених аустроугарских поданика. Стога би, ради спаса Аустро-Угарске, било потребно ликвидирати извор тог узбуђења, тј. Србију. Зато, док су се друге европске велике силе у балканском питању задржавале само на изјавама, дотле је Аустро-Угарска предузимала нарочите војне мере којима је јасно наглашавала своје непријатељско расположење према Србији и Црној Гори. У Новопазарском Санџаку (у Митровици) и у Метохији (Призрену) аустроугарски конзули агитују против Србије и потстичу „Арнауте" на побуне. У водећим политичким, а нарочито у војним круговима Аустро-Угарске, избијају тежње да се Србија укочи у свом напредовању, па макар то било и путем рата.

Био је то значајан опште-историски период када је почело да се решава питање да ли Аустро-Угарска, са својим застарелим видом владавине и друштвеним уређењем, може да остане и даље на међународној позорници, или треба да ишчезне са ње и уступи место дотле потлаченим народима; да ли да се задржи ток историје или да се иде напред? У тим догађајима и европског и светског значаја, маленој Србији је пало у део да води један рат, а да притом мора да мисли и на онај други, опаснији, који јој се може наметнути.

При таквим околностима српској влади није остало ништа друго но да ради на томе да се рат са Турцима што пре оконча, тј. да од своје Врховне команде за-

хтева да Битољску операцију изводи што брже, што је уосталом у складу и са општом тежњом свих савезника.

Што се, пак, тиче *спољнополитичких односа међу савезницима,* може се укратко рећи да је рат тек био почео и да су савезници били у току извршавања обавеза, утврђених уговорима о савезу и војним конвенцијама, тако да размирица међу њима још није било.

На два дана по завршетку битке код Куманова, 13 октобра, Србија даје као помоћ Бугарској једну[1]), а после три дана и другу[2]) дивизију. Ове дивизије употребљене су при опсади Једрена. Бугари су искористили ову прилику те су за јачину ових двеју дивизија смањили своје опсадне снаге пред Једреном, а за толико ојачали своју главну оперативну групу. То је деловало у правцу учвршћивања добрих односа између Србије и Бугарске. Међутим, преран излазак[3]) Рилске дивизије из састава II српске армије, која се формирала на бугарској територији у области Ћустендила и одатле имала да оперише ка долини Вардара преко Овчег Поља, морао је деловати на Србију негативно.

Наступање Срба преко Прилепа Грци су могли посматрати двојако: са радошћу, зато што ће Срби привлачити Турке који би могли угрожавати бок и позадину главне грчке војске која наступа из слива Бистрице ка Солуну и нерадо, зато што ће Срби доћи на просторију коју је Грчка хтела да има у домену својих територијалних претензија. Међутим, хитање Бугара ка Солуну да тамо стигну пре Грка и околност да ће Срби, наступајући ка Битољу, примити на себе улогу заштите левог бока грчке војске, приближавали су Грке Србима.

Црна Гора, својим главним снагама, опседала је Скадар, а помоћним снагама дошла је у додир са Србима у Новопазарском Санџаку и Метохији. Они се, истина, ту утркују ко ће пре доћи до ове или оне ва-

[1]) Тимочку дивизију I позива.

[2]) Ојачану Дунавску дивизију II позива.

[3]) Рилска дивизија требало је да остане у саставу II армије све док Турци не буду потиснути јужно од линије Скопље—Велес (15/X), а она се одвојила од ње већ 10/X.

роши, али народни осећај братства и заједнице надјачао је уске династичке размирице, па су се и међусобни односи кретали у правцу њиховог побољшавања.

Укратко, *међусавезнички односи били су повољни у времену предузимања извођења Битољске операције, а уз то их је и запајала заједничка тежња: што брже задобивање победе.*

Општа војна ситуација на ратишту. Битољска операција почела је 16 октобра, десетак дана по објави рата. До тог времена сви су савезници имали по једну победоносну битку: Срби код Куманова; Бугари код Крк Килиса и Грци у близини своје границе. Црногорци су опседали Скадар.

18 октобра Срби су кренули јачим делом својих снага ка Прилепу и Кичеву за турском Вардарском армијом која је отступала правцима Велес—Прилеп (јачим делом) и Скопље—Кичево (слабијим делом), док су слабију снагу упутили ка Јадрану ради добијања свог сопственог изласка на море. Бугари и Грци продужили су своје офанзиве, Бугари ка Цариграду, а Грци ка Солуну.

Турска Вардарска армија, пошто је отступила ка Прилепу и Кичеву, напустила је значајну комуникацију Солун—Скопље са изгледима да јој скоро буде пресечена и веза Солун—Битољ. Наступањем Грка ка Солуну и Срба ка Прилепу и Кичеву, а доцније и ка Битољу, Срби и Грци се приближују једни другима, а услови за дејство турске Западне војске по унутрашњим операциским правцима све се више погоршавају. Тиме је судбина Западне војске била везана за судбину сваке њене групе понаособ, а њихова је ситуација била неповољна: према Грцима се налазила Тахин-пашина група, јачине око 18.000—20.000 људи, а то значи близу три пута слабија од грчке главне групе која ју је непрестано потискивала и најзад приморала на предају. Вардарска армија се налазила у нешто бољем положају: према 80.000 Срба имала је 45.000—50.000 људи.

Повлачећи се ка Цариграду турска Источна војска све се више удаљавала од Западне војске, али је зато сачувала свој природни отступни правац и остала у вези са Малом Азијом, одакле се могла потхрањивати

људством и другим потребама за вођење рата. Турци су и ту изгубили још једну битку, али су се услови за заустављање бугарског надирања поправили: оперативни фронт се сужавао, а крила и бокови почели су се наслањати на морску обалу.

Из предњег се види да је положај Тахин-пашине групе био најтежи: она је била три пута слабија од противника пред собом, а претила јој је и опасност од напада у северни бок од стране Бугара. Ту јој ни земљиште својим природним створом није могло пружити никакву јачу помоћ.

Србија и Бугарска биле су под тежим условима: однос снага није био онако повољан као код Грка, а и земљишни услови су умногоме ишли на руку Турцима. Због тога се даље вођење рата могло прилично успорити, а нарочито код Бугара; отуда је и код Срба и Бугара произилазила појачана тежња за што бржим извођењем операција.

У поређењу ситуације на српском и бугарском делу ратишта правилно је уочено да је бугарска улога тежа и да бугарску војску треба ојачати, те да и њене операције могу тећи брзо. Зато је Србија одмах по завршеној Кумановској бици дала једну дивизију (13/X наређен одлазак Тимочке дивизије I позива за Ћустендил), а потом кроз три дана и другу — ојачану Дунавску дивизију II позива.

Ситуација на западном делу Балканског Полуострва. Опсада Скадра се продужила. Српски Приморски одред био је тек у формирању, те је и ситуација у Северној Албанији била непромењена.

Између операције главне групе српске војске и грчких операција стварао се један специјалан однос. Њихове су се оперативне просторије међусобно приближавале једна другој, али док су Срби наступали ка југозападу, дотле су Грци ишли прво на север, а потом на исток, ка Солуну. На тај начин, због различитих географских циљева ни ту не долази до тешњег оперативног везивања. Али су и при тој просторној дисхармонији циљева проистицале извесне користи и за Грке и за Србе: грчка војска прекидала је на тај начин везу турске Вардарске армије са Солуном, а тиме и са Цариградом и Малом Азијом; приближавањем пак Срба ка

Битољу, смањивала се опасност по грчки леви бок и позадину; грчке побочнице, избачене у правцу севера, посредно су унеколико слабиле турске снаге према Србима. Док су српска и грчка војска биле удаљеније једна од друге, Турци су, благодарећи железничкој прузи Солун—Скопље, могли дејствовати по унутрашњим операциским правцима између њих; али уколико су се ове две савезничке војске више приближавале једна другој, утолико се смањивала и та могућност. У својим „Успоменама" Зеки-паша говори да је ратним планом требало предвидети најпре напад на Грке, а кад се они разбију, онда напасти Србе. Ова идеја није била усвојена, иако је била добра. Жилавом одбраном на линији Штип—Велес—Кичево—Дебар у којој се не би тражило решење код Куманова, Турци су се могли држати једним делом Вардарске армије, а другим појачати Тахин-пашину групу, и то по једном врло погодном правцу дејства — према левом боку грчке војске. Нешто слично, али у маломе, одиграло се око 50 км југоисточно од Битоља, у близини Островског Језера, када је Џавид-паша напао и разбио грчку побочницу код Банице, на десетак дана пре Битољске битке (24/X).

Место једне такве разумне комбинације, прибегло се неразумној: да би се сачувала територија, тражила се победа тамо где ју је било тешко добити, рачунајући да ће та победа поправити евентуалан неуспех на југу. Разумљиво је да у питањима победе и пораза нису одлучивали само ратни планови, него и друге чињенице, а нарочито морал, о коме ће бити речи мало доцније.

Укратко, на западном делу ратишта ситуација се знатно погоршала по Турке и поред тога што су српска и грчка војска и даље оперисале свака за себе.

СИТУАЦИЈА СНАГА КОЈЕ СУ УЧЕСТВОВАЛЕ У БИТОЉСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

У овој операцији на турској страни се налазила Вардарска армија, а на српској I армија и Моравска дивизија II позива, које су у почетку стајале свака за себе непосредно под Врховном командом, док је доцније Моравска дивизија II позива кооперисала са I армијом и примала наређења од команданта ове армије.

После изгубљене битке код Куманова, Вардарска армија се повлачила јачим делом преко Велеса ка Прилепу, а слабијим преко Тетова ка Кичеву. До 16 октобра 1912 године Вардарска армија се повукла до на средокраћу између Вардара и развођа на Бабуни. На правцу Скопље—Кичево Турци су тога дана били у Тетову и спремали се за одлазак ка Гостивару и даље ка гребену пл. Буковика. На овим планинским гребенима имало се зауставити напредовање Срба или, ако се у томе не успе, да се бар да што дужи отпор, да би се тиме добило времена за припремање нове битке.

Са јачом групом отступио је и Зеки-паша, командант Вардарске армије. У тој су групи били цео V и већи део VI корпуса, а у слабијој су се налазили VII и мањи део VI корпуса; овом слабијом групом командовао је Фети-паша, командант VII корпуса.

Отступање са Кумановског бојишта било је у почетку право бекство, али се доцније ипак људство враћало својим јединицама, које су, донекле, попуњаване и накнадно прикупљеним обвезницима у Битољу. У којој је мери то попуњавање било урађено нема се података, али га Зеки-паша обележава као доста повољно.

У најбољем стању остале су 15 и 16 низамска дивизија (прва из V, а друга из VI корпуса), које су биле употребљене на правцима Кратова и Кочана и 13 низамска дивизија (из V корпуса), која је у Кумановској бици нападала на српско лево крило. Скопска редифска (VII корпус) и Штипска редифска дивизија (V корпус) толико су се растројиле, да се више и не спомињу при Битољској операцији.

После Кумановске битке, у заробљеништво код Срба допало је свега око 2.000 људи. Износ турских губитака у мртвим и рањенима остао је непознат и до данас. Ако их је било колико и код Срба — око 4.000 — 5.000, то би са оних 2.000 износило око 7.000. Колико је пак отпало при повлачењу, а колико се вратило у команде, остало је непознато. Ни Зеки-паша у својим „Успоменама“ не спомиње неки одређенији број људства са којим је изводио Битољску операцију и битку.

Ни у Команди I српске армије није се могао створити неки одређенији појам о бројној јачини Вардарске

армије, али се добио утисак да је она била такве јачине да се могла и да је треба напасти, а не „цернирати", као што је Врховна команда у једном моменту пред Битољском битком била то споменула као један од могућих поступака.

Нешто боље стоји у погледу познавања турских јединица које су учествовале у Битољској операцији, али ни ту подаци нису сасвим тачни.

Према „Успоменама" Зеки-паше, команданта Вардарске армије, у Битољској бици, као главном догађају ове операције, учествовали су са турске стране:

— једна коњичка дивизија (сведена на јачину једног коњичког пука); V корпус (13 и 15 низамска дивизија); VI корпус (16 дивизија); VII корпус (19 низамска дивизија и остаци Скопске редифске дивизије); 11 батаљона који су дошли преко Охрида и Ресна (не каже се којој су дивизији и корпусу припадали раније) и 2 батаљона у Ресну.

То би укупно износило:

батаљона	— — — — — —	око 70
батерија	— — — — — —	око 30 (?)
ескадрона	— — — — — —	око 16

По истом извору 17 и 18 [1]) низамска дивизија и Битољска редифска дивизија биле су 25/X према Грцима, а не каже се да ли су оне тамо остале за све време Битољске операције, или су биле дошле да узму учешћа у бици — ако не целе, а оно бар делом.

На српској страни су били (према српским изворима):

А) — *I армија*

I армија имала је у свом саставу четири пешадиске и једну коњичку дивизију и армиску артиљериску групу. Од пешадиских дивизија биле су:

— Моравска дивизија I позива;
— Дринска дивизија I позива;
— Дунавска дивизија I позива и
— Тимочка дивизија II позива.

[1]) По изјави начелника штаба VI корпуса и 18 низ. дивизија учествовала је у бици код Битоља; у њен састав су ушли они делови VI корпуса који су били ван 16 низамске дивизије.

ВОЈНА БИБЛИОТЕКА INV. BR. 76.154
ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА

Састав ових дивизија био је:
— *Моравска дивизија I позива:*
— 4 пешадиска пука = 16 батаљона;
— 8 пољских батерија;
— 1 брдска батерија;
— 2 коњичка ескадрона.
— *Дринска дивизија I позива:*
— 4 пешадиска пука = 16 батаљона;
— 6 пољских батерија;
— 3 коњичка ескадрона.
— *Дунавска дивизија I позива:*
— 4 пешадиска пука = 16 батаљона;
— 9 пољских батерија;
— 3 коњичка ескадрона.
— *Тимочка дивизија II позива:*
— 3 пешадиска пука = 12 батаљона;
— 3 пољске батерије;
— 2 коњичка ескадрона.
— *Коњичка дивизија:*
— 1 штаб бригаде;
— 2 коњичка пука = 8 ескадрона;
— 1 коњичка батерија.

Укупно:
— 60 батаљона пешадије;
— 26 пољских батерија — 112 топова;
— 1 брдска, 1 мерзерска, 1 хаубичка и 3 батерије 12 см дугачких топова — 20 оруђа;
— 1 коњичка батерија;
— 18 коњичких ескадрона;
— 17 митраљеских одељења од по 4 митраљеза = 68 митраљеза.

Б) — *Моравска дивизија II позива (слабија група):*
— 3 пешадиска пука = 12 батаљона;[1])
— 2 пољске батерије;
— 2 брдске батерије;
— 1 коњички пук од 4 ескадрона;
— 1 коњички дивизион од 2 ескадрона и
— 1 коњичка батерија.

[1]) Ускоро ће имати 4 пука = 16 батаљона.

Свега:
— 12 батаљона пешадије;
— 2 пољске батерије;
— 2 брдске батерије;
— 1 коњичка батерија;
— 6 ескадрона;
— 3 митраљеска одељења = 12 митраљеза.

Укупно код обе групе:
— 72 батаљона пешадије;
— 28 пољских батерија — 112 оруђа;
— 3 брдске батерије, 1 мерзерска, 1 хаубичка и 3 батерије 12 см дугачких топова = 28 оруђа;
— 2 коњичке батерије — 8 оруђа;
— 24 коњичка ескадрона;
— 80 митраљеза.

Бројно стање српских трупа било је приближно основном формацискоm бројном стању, које је смањено за онолико колико је било избачено из строја у току Кумановске битке (око 5—6.000 бораца). Према томе могло би се узети да је бројно стање бораца у обе групе износило око 78—80.000 бораца

Здравствено стање трупа било је добро.

Морално стање трупа било је одлично.

У снабдевању је било тешкоћа, јер су коморе биле заостале, а и железничка пруга Скопље—Велес још није била оправљена.

Неко сигурније поређење јачине турских и српских снага тешко је извршити, јер се не зна како јачина турских пешадиских јединица, тако ни број турских батерија.

Српски и турски батаљони били су готово једнаки по броју, али су српски батаљони били јачи за по 200 људи, што значи да су Срби имали укупно око 16.000 пушака више од Турака.

Ако би турске дивизије и корпуси имали батерија колико им припада по формацији, Турци би код Битоља располагали са 50 батерија, од којих би 9 било брдских, а 12 хаубичких. Срби су, пак, имали 37 батерија, од којих су 3 биле брдске, 1 хаубичка, 1 мерзерска и 3 батерије 12 см дугачких топова, 2 коњичке и 29 пољских. Код таквог односа постојала би прилична надмоћност у броју батерија на турској страни, тј.

Турци би имали неких 13 батерија више него Срби. Међутим, у току битке, та се надмоћност није осетила.

У коњици су Срби били јачи: на српској страни налазила се Коњичка дивизија са три коњичка пука и по 3—4 ескадрона у свакој дивизији I позива односно, по 2—3 ескадрона у свакој дивизији II позива, док су Турци имали само коњичку дивизију сведену на јачину свега једног коњичког пука, како то износи Зеки-паша у својим „Успоменама".

Иако су подаци о јачини Турака били непознати, *ипак је општи утисак у Команди I армије био да су Срби овде јачи од Турака и да их могу напасти.* Међутим, у то време српска Врховна команда ценила је турску снагу код Битоља тако, да је спомињала као једну алтернативу њено „цернирање", ако би се осетило да би напад био тежак.

Ове српске снаге, одређене за Битољску операцију, износе свега половину укупне јачине српске оперативне војске. Боље би било да су оне биле нешто јаче, јер су оне у том периоду имале да изврше главну ратну улогу — уништење живе непријатељеве снаге. При напред изнетој јачини оне су биле истина надмоћније од противничке Вардарске армије, а за брже и успешне офанзивне операције требало је имати повољнију релативну надмоћност.

Од оперативних снага српске војске ван Битољске операције било је:

— две дивизије употребљене за Приморску операцију;
— две дивизије послате у помоћ Бугарима;
— једна дивизија у Новопазарском Санџаку
— и око пола дивизије (Моравска бригада I позива) у општој резерви Врховне команде.

ЗАЧЕТАК БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Чим се сазнало да су Штип и Велес ослобођени, српска Врховна команда је одмах (16 октобра) прекинула Кумановску операцију и отпочела рад на извођењу двеју нових операција — *Битољске и Приморске.*

Потребним наређењима упућене су ка северу трупе одређене за Приморску операцију, а прво наређење

чије ће извршење имати везе са будућом Битољском операцијом и у коме се први пут и спомиње варош Битољ гласило је:

„На основу добивеног извештаја да су Турци напустили Штип и Велес и да су отступили ка Битољу, потребно је да Ваше Краљевско Височанство одмах изда налог да једна дивизија I позива заузме Штип, а друге две Велес. Тимочка дивизија II позива да одмаршује такође Велесу до Св. Богородице. Коњичка дивизија нека одмах продужи наступање за непријатељем ка Прилепу, а коњички пук поћи ће преко Гостивара за Битољ.

Дивизија у Штипу треба одмах да изашље своју коњицу на Струмицу".

Овим се наређује да се I армија прикупи већим делом код Велеса, а слабијим код Штипа и да се јачи део Коњичке дивизије упути ка Прилепу, а слабији преко Гостивара ка Битољу.

Ово наређење припремне природе убрзо је (18/X) допуњено са друга два наређења. Једним се (ОБр. 443) I армија упућује ка Прилепу, а другим Моравска дивизија II позива ка Кичеву; та су наређења гласила:

— *„Команданту I армије:*

Дунавска дивизија I позива нека дође из Штипа у Велес. Ако су бугарска бригада и Тимочки пешадиски пук остали у Штипу, онда Дунавска дивизија нека узме са собом и Тимочки пук; у противном пук да остане у Штипу.

Дунавска дивизија треба Тимочки, односно један свој пук, да упути из Велеса преко Криволака, да заузме теснац Демир-Капију (излаз из теснаца), а коњицу да одашље даље ка Солуну, да што даље на ту страну избије. Остале трупе исте дивизије да остану у Велесу и држе ову тачку.

Дринску и Моравску дивизију I позива упутите да заузму Прилеп и тамошње турске трупе сузбију на Битољ.

Моравској дивизији II позива наређено је да из Тетова, које је у њеним рукама, наступа даље преко Гостивара, *да заузме Кичево* и одатле дође у везу са трупама I армије, правцем преко Брода.

У Прилепу чекати на даљи налог.

По досадашњим вестима, турске трупе које су биле у Велесу отступиле су углавном, на Битољ, а у Прилепу се за сада налазе око два батаљона, са нешто артиљерије.

Побринути се да се построји и понтонски мост код Велеса. Наредиће се да се рекогносцира железница Скопље—Велес, и, ако је могуће, употребити је за снабдевање трупа; међутим, команданти дивизија нека за сада примакну своје коморе ближе себи.

Овај налог вреди само за тај случај ако је досадања ситуација остала непромењена, дакле, ако се никакве значајније турске трупе не налазе ни на правцу Штип—Радовиште, нити на правцу Велес—Криволак—Демир Капија. У противном држати и утврђивати за одбрану Штип и Велес."

— *„Команданту Моравске дивизије II позива: Ваша дивизија ставља се непосредно под Врховну команду о чему је извештен командант III армије. Са вашом дивизијом наступајте сутра преко Гостивара на Кичево, заузмите га и тамо чекајте на даљи налог. Коњицу вашу упутите даље правцем на Битољ да прати кретање турских трупа, које сте имали пред собом. Из Кичева правцем преко Брода, ступите у везу са трупама I армије које ће наступати из Велеса на Прилеп, да га заузму и за сада тамо остану. О заузећу Кичева јавите."*

Сем тога, са Обр. 403, Врховна команда овога дана наредила је команданту Моравске дивизије II позива: да пук Моравске бригаде врати што пре у Скопље, а да од своје дивизије упути два батаљона за Призрен преко прелаза Слиме на Шар Планини.

Из ових се наређења може извући неколико интересантних закључака:

1) — *Моравска дивизија II позива* упућује се ка Кичеву не условљавајући то за ову или ону ситуацију у долини Вардара и на правцу Штип—Радовиште.

2) — I армија се упућује ка Прилепу само за случај да нема значајних снага у долини Вардара и на правцу Штип—Радовиште, али и у том случају не цела, него само половина — две пешадиске и пола коњичке дивизије. Остале две дивизије још се задржа-

вају на левој обали Вардара. У вези овога могло би се поставити питање: зашто је српска Врховна команда са овако преполовљеном снагом I армије хтела да иде ка Прилепу, уместо да ју је тамо одмах упутила целу? Из тих дана датира једна диспозиција српске Врховне команде, по којој би операције српске војске имале да се задрже на линији Дебар—Кичево—Велес—Штип, па се свакако сматрало да би две пешадиске и једна коњичка дивизија биле довољне за савлађивање отпора на Бабуни и за освајање и држање Прилепа. Кад се, пак, доцније одлучило на продужење наступања у правцу Битоља, приступило се јачању дела преко Вардара, али и тада не одједном, него постепено. До те постепености у упућивању снага за битку код Битоља, које је било у супротности са основним принципом да за битку треба дати што пре и што више снага, долазило је из спољнополитичких обзира: као што је напред већ речено, непријатељско држање Аустро-Угарске већ се осећало.

Из ових се наређења види и то да је српска Врховна команда још 18/X мислила само на излазак на линију Кичево—Прилеп. Али стварањем Прилепске групе (I армије) и Кичевске групе (Моравска дивизија II позива) и упућивањем тих група ка Кичеву, односно Прилепу, постављен је темељ Битољској операцији: кад ова буде отпочела, ове ће се групе налазити на њеним главним операциским правцима.

Извршењем ових наређења остварiће се прилепски и кичевски део Битољске операције, који би се у суштини могли сматрати, узето у целини, као једно задоцнело гоњење.

Да би се могла боље пратити даља разматрања, даће се један војно-географски поглед на просторију на којој се изводила Битољска операција.

ВОЈНО-ГЕОГРАФСКА ПРОЦЕНА БИТОЉСКЕ ОПЕРАТИВНЕ ПРОСТОРИЈЕ

(Прегледна карта)

Повлачење турске Вардарске армије од Скопља ка Кичеву и са средњег Вардара ка Прилепу већ је указивало на то која просторија може доћи у обзир за

будућу операцију српске војске и турске Вардарске армије. То је била просторија кроз коју ће се доцније Турци повлачити, а Срби наступати за њима.

Ако апстрахујемо простор северно и источно од линије са које су српске оперативне групе пошле у извођење Битољске операције и ако имамо у виду само просторију турског повлачења и српског наступања за њима, битољска оперативна просторија почињала би на горњем и средњем Вардару и одатле се протезала до јужног дела Јадранског Мора. На њеној северној страни налазио би се црногорски, а на југу грчки део ратишта. То значи да би по ширини (исток-запад) та просторија износила око 200, а по дубини (север-југ) око 250 км. По свом облику и пространству ова би оперативна просторија била погодна, јер би на њој било довољно простора и за маневровање и за извођење сукоба разне величине, али ту погодност умањује њен планински карактер.

Ова оперативна просторија налази се у средњем делу западне половине Балканског Полуострва, поред важне комуникације Београд—Скопље—Солун, па је она зато од локалног полуострвског значаја. Због свог кршног планинског карактера у западном делу (Средња Албанија) она гравитира према долини Вардара, па су тако развијене и њене комуникације.

На тај начин ова оперативна просторија сад је удаљенија од бугарског дела ратишта него што је била за време Кумановске битке. Слично је стање и у погледу њене везе са црногорским делом ратишта. *Зато су Срби у Битољској операцији дејствовали просторно потпуно одвојено од Бугара па и од Црногораца, са којима је стајао у тесној вези само онај део који је изводио Приморску операцију.*

У погледу кооперације српске и грчке војске сад су постојали заиста повољнији услови но при Кумановској операцији. Војске су се приближиле једна другој, а њихове оперативне просторије нису онемогућавале ту сарадњу, док су је политички обзири отежавали: док су Срби наступали у правцу југозапада, Грци су хитали ка Солуну, наступајући у правцу североистока и истока. Кад су Срби били код Прилепа, Грци су ушли у Солун (27/X); због бугарске тежње да исти-

сну Грке из Солуна, ови су главни део својих снага оставили да чувају Солун. Тиме су услови за сарадњу били знатно смањени. Ова сарадња била је унеколико изражена на тај начин што су Грци, штитећи леви бок своје главне снаге, навлачили на себе један део турске снаге, те је за толико био смањен број оних које су узеле учешћа у Битољској бици против Срба.

Грчки и српски део ратишта спајали су се долином Вардара, сливовима р. Бистрице и Црне Реке и везом горњег слива р. Бистрице са Језерском Облашћу.

Освајањем Солуна од стране Грка било је ликвидирано питање Солунског Залива, те је тако отпала бојазан Срба од турских акција из те области.

Приближавањем Срба северној страни грчког дела ратишта отежавани су услови за турско дејство по унутрашњим операциским правцима између Срба и Грка.

Укупно узев, због географских услова и политичких разлога српска војска је при Битољској операцији имала да води углавном самосталне и издвојене операције.

У том погледу изолација турске Вардарске армије била је још већа: када је отпочела Битољска операција, веза Солун—Цариград већ је била пресечена, а напредовањем грчке војске ка Солуну били су избројани дани и везе Битољ—Солун. После тога турска Вардарска армија могла је да рачуна само на себе и средства за вођење рата које буде налазила на терену.

По природним богатствима то је у знатном делу најсиромашнији део Балканског Полуострва (Албанија и високи планински делови Македоније). Изузетак чини само плодна Пелагонија која широким појасима с обе стране прати Црну Реку од висине Прилепа па на југ све до Лерина (Флорине) на дужини око 65 километара.

У погледу живља није било никаквих нарочито повољних услова за турску Вардарску армију. Изузев Пелагоније, цела је просторија била слабо насељена. Хришћански живаљ жудно је ишчекивао ослобођење од турске владавине и од њега је Вардарска армија тешко могла очекивати испуњење војне дужности. Шиптари, који су у почетку рата испољавали своје

нерасположење према српској војсци, увидевши да се ствар више не може изменити, држали су се мирно у току Битољске операције. Зато је Вардарска армија могла рачунати на добро расположење и на сарадњу једино турског живља који је био у мањини у односу на остало становништво.

Општи карактер земљишта је планински, и то већином високопланински. Висине око 2.000—2.500 метара налазе се на више места. Долине и котлине, уколико их има, тако су мале да једва подмирују потребе у житу тамошњег становништва. Због планинског карактера земљишта оперативне просторије, ова је била оскудна у комуникацијама и средствима за издржавање војске. Те су околности захтевале и брдски карактер њихових снага, а он није постојао ни код Срба ни код Турака. Због оскудице у средствима за живот, Вардарска армија није могла да води дуги рат, који јој је био потребан, те није ни имала услова за остварење свога задатка. На другој страни, Срби су имали тешкоћа у снабдевању, јер су морали све да довлаче, пошто су наилазили не само на сиромашне, него и на већ исцрпене просторије.

По своме месту у односу на извођење операције планински масиви су доста ишли Турцима на руку. Одмах по прелазу Вардара, Срби су имали да савладају пространи и кршан масив планине Бабуне, који испуњава сав простор између средњег тока Вардара и Пелагоније. На гребену овог масива налази се погодна линија за одбрану. Сав земљишни појас од Вардара па до тог гребена, дубине око 60 км, планинског је карактера и јако испресецан, те је стога погодан за заштитничке борбе; преко тог масива прелазе свега две друмске комуникације, а кретање ван њих је врло тешко.

Овај планински масив висином и дивљином повећава се идући с југа ка северу, па је зато, уколико се иде више северу, тај масив све сиромашнији у средствима за живот и комуникацијама, па је према томе све тежи за вођење операција.

И онај други, слабији део Вардарске армије, који је отступио ка Кичеву, имао је сличну помоћ у терену, иако не тако велику као њен јачи део на бабунском масиву. Тамо су Срби, по проласку кроз проширену

долину горњег Вардара (Полог) коју изблиза прате огранци планине Шаре, Рудоке, Бистре и Јаме са западне и Сухе Горе са источне стране, наишли на планинско развође Црне Реке и р. Треске, Вардареве притоке. Ово развође — на пл. Буковику — истина није тако дивље као бабунско, али ипак нуди повољне услове за одбрану; висина тог развођа на превоју је око 1.200, а са стране иде и преко 2.000 метара.

Држањем тих двеју линија за одбрану — на Бабуни и Буковику — Турци су добијали погодне ослонце за своје маневре као и време потребно за прикупљање и уређење својих снага.

По савлађивању одбранбене линије на пл. Буковику Срби су наишли на просторију кроз коју лепезасто води неколико наступних праваца са друмским комуникацијама које излазе у позадину одбранбене линије на Бабуни. Отуда и проистиче велики значај одбранбене линије на пл. Буковику, чијим се падом компромитује даља одбрана на Бабуни.

Земљишни простор између ових двеју одбранбених линија је високопланинског карактера, а сем тога је и знатно велики — широк око 80—100 км, што захтева посебна командовања на правцима који воде преко тих одбранбених линија.

Веза између ових двеју одбранбених линија одржава се друмском комуникацијом Прилеп—Кичево, која води преко просторије са које извиру Црна Река и Велика Река (притока р. Треске).

Падом ових двеју одбранбених линија наилази се на западни део црноречко-вардарског масива, који је нека врста продужења бабунског масива. Тај западни део чине планине Баба, Илинска, Плакенска, Ћафа, Кара Орман, Стогово, Бистра, на простору између Црне Реке и Црног Дрима, кроз који се провлаче друмске комуникације Кичево—Битољ, Кичево—Охрид и Дебар—Охрид, а пресецају га Гостивар—Дебар, Кичево—Дебар (тада само стаза) и Битољ—Охрид.

У тој области, заједно са Језерском Облашћу, која је поред језера испуњена и високим планинама (преко 2.000 м), могла би се имати такође једна добра одбранбена линија (Мала Преспа—Преспанско Језеро — пл. Јабланица). Ако би Турци дошли на ову одбранбену

линију без коришћења оних на Бабуни и Буковику, онда би одмах дошли на сиромашну просторију и испустили би плодну Пелагонију и важан политички, економски и војнички центар — Битољ. Да се не би тога лишио, Зеки-паша се одлучио да при сукобу са Србима искористи одбранбену линију коју чини источни део тога масива, и то његов јужни део, ограничен на северу р. Шемницом, а испуњен масивом између ове реке и р. Драгора и северним и источним огранцима планине Бабе (са највишим врхом Перистером). Ова одбранбена линија била је погодна, јер је користила и један део разливене Црне Реке и што је запречавала важне наступне правце Прилеп—Битољ и Кичево—Битољ, али не и наступне правце Кичево—Гавато, Кичево—Охрид и Дебар—Охрид, који су водили ка позадини Вардарске армије.

Западно од Црног Дрима и Језерске Области налази се кршна и планинска област која чини развође Црног Дрима и албанских река Маће, Шкумбе, Деволи, Семени и Војуше. Та је област толико кршна да би се у њој имале изводити праве и у целини планинске операције. Она је продужила живот Вардарској армији, али уз глад и оскудице свих врста, а Србима омогућила економисање знатног дела трупа које су биле ангажоване у Битољској операцији ради њихове евентуалне употребе на неком другом месту. У тој је области најнужнији део I српске армије довршио експлоатацију добивене Битољске битке, па се зато овде неће ни улазити у њено детаљније разматрање.

Укратко, орографски створ оперативне просторије олакшавао је браниочеве тактичке акције, али је и нападачкој страни олакшавао маневровање, јер јој је омогућавао офанзивне акције по два операциска правца, од којих је сваки пресецао отступницу одбранбених линија на оном другом правцу.

Хидрографски утицај. По напуштању Вардара, Турци су могли организовати као водену препреку испред Срба само онај део Црне Реке који тече са севера на југ, и то само у доба њеног излива услед киша или топљења снега. Охридско и Преспанско Језеро у вези са околним високим планинским земљиштем могла су пружити Турцима посебну одбранбену линију, ако би

њихов морал и располагање животним и другим потребама то омогућавали.

Црна Река није била погодна за самосталну одбранбену линију, јер би правац Велес—Прилеп водио ка левом крилу и боку те одбранбене линије, а правац Кичево—Битољ њеној позадини. Увлачење Црне Реке у одбранбену организацију планинских изданака који се налазе западно од њеног средњег тока могло је бити од користи и та се корист испољила и у току битке код Битоља. Иначе, њена долина као и друга проширења у овој оперативној области значајни су са економско-привредног гледишта.

Развој комуникација у овој оперативној области диктован је орографским и хидрографским створом и развојем као и тежњом њеног спајања са долином Вардара.

Долином Вардара води железничка пруга Скопље—Велес—Солун и она је у овом оперативном периоду углавном имала снабдевачку улогу за српску војску, а у доцнијем периоду могла је имати маневарски значај за пребацивање снага са једног војишта на друго.

Железничка пруга Битољ—Солун имала је за Турке велики маневарски и снабдевачки значај, али је била изложена великој опасности да буде брзо пресечена од стране грчке војске; то јој се и десило први пут када ју је грчка побочница пресекла код Соровића у времену пре битке код Битоља, а потом кад је то учинила главна грчка снага при свом наступању ка Солуну.

На правцу тока Битољске операције најважније друмске комуникације су:

1) — Скопље—Тетово—Гостивар—Кичево, од које се рачвају путеви Кичево—Прилеп, Кичево—Битољ и Кичево—Охрид;

2) — Гостивар—Дебар—Охрид;

3) — Велес—Прилеп—Битољ—Елбасан и

4) — Криволак—Прилеп.

Наступни правци са путевима под 1) и 2) су маневарски у односу на акцију уперену правцем Велес—Прилеп—Битољ.

У свом западном делу ова је просторија врло сиромашна у друмским комуникацијама и оне се своде на свега једну: Битољ—Охрид—Елбасан.

Веза ове просторије са грчким делом ратишта доста је добра, јер је то био турски гранични појас према Грчкој, па је као такав располагао путевима:

1) — Битољ—Воден—Солун;
2) — Битољ—Кожани—Лариса и
3) — Битољ—Ресан—Корча.

Од комуникациских чворова нарочито су значајни *Кичево,* јер од њега воде путеви којим се дејствује према позадини бабунске одбранбене линије; *Прилеп,* јер се у њему стичу путеви из полазног дела оперативне просторије, путеви који воде у позадину одбранбене линије на планини Буковику. *Битољ* је био комуникациски центар за све околне области; отуда је произашао и његов велики политички значај. Због тога је он имао и велику привлачну снагу за Вардарску армију и велики утицај при избору битачне просторије. Он је био једино оличење турске власти у овом крају, *па су зато Турци и хтели да се и битка бије код Битоља и за Битољ.*

Укупно узев, описана два сплета комуникација са околним земљиштем чине два операциска правца, који су у почетку потпуно самостални, јер су раздвојени и великом даљином и тешким планинским земљиштем, па је зато и командовање у том периоду на њима било подвојено. Доцније се та два операциска правца сједињују, па и командовање снагама на њима. *Такав је изглед имала и цела Битољска операција: у почетку су на обема странама наступале, односно отступале посебне оперативне групе, које су се потом сјединиле за тучење Битољске битке.*

При томе се кичевски сплет комуникација користио за извођење маневара све до краја саме битке код Битоља, док је маневарска улога прилепског комуникациског сплета трајала само до битке.

РАТНИ И ОПЕРАЦИСКИ ПЛАНОВИ

За почетну ратну операцију и ратни и операциски план били су израђени у времену мира, а потом допу-

њавани у току њеног извођења. Сада пак, после Кумановске битке, требало је нешто модификовати, нешто сасвим изнова израдити, а једновремено и оперисати, да не би дошло до прекида и застоја у ратним дејствима.

Да би се ти планови боље схватили, корисно ће бити да се читаоци са њима упознају, те ће се и то овде изнети, пре но што би се приступило изношењу тока самих догађаја.

РАТНИ И ОПЕРАЦИСКИ ПЛАН ПРИ ИЗВОЂЕЊУ БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

А) *код Срба.* — Кад је била завршена битка код Куманова, у српској Врховној команди се рачунало да ће и на линији Штип—Велес доћи до неког великог сукоба, па је зато и било настављено маршмановрање. Притом се видело да су се Турци одрекли одбране Скопља и да неће бити њиховог отпора ни на линији Штип—Велес. Дотле су била добивена и друга обавештења која су говорила о томе да је турски пораз код Куманова био врло велики, да су ту Турци тражили отсудно решење, а да то није био сукоб само за добитак у времену. Плен у артиљерији био је прилично велики како на крају битке, тако и у току турског повлачења, али је зато мало Турака пало Србима у руке. На основу свега тога у српској Врховној команди створило се уверење да ће за обрачун са остатком турске Вардарске армије бити довољно ако се одреди она снага која ју је већ једном сама тукла код Куманова, а да се остатак употреби за друге сврхе. Дакле, за ту сврху била је одређена I армија без једне дивизије, коју ће заменити друга једна дивизија, која ће у почетку бити од ње одвојена, а доцније се спојити с њом током дејства.

Кад је тако била одређена снага за акцију против главне групе живе непријатељске снаге, онда је требало решити и питање: *Куда да се упути та снага?*

Упутити је долином Вардара значило би оставити непријатеља на свом боку. Добивена обавештења су указивала на то да долином Вардара није отступио никакав јачи део Вардарске армије. Упутити туда неки

јачи део српских снага било би расипање снага. Затим, ка Солуну наступају Грци прогонећи трипут слабијег непријатеља. Дакле, на ту страну могло се упутити само најнужније осигурање бока и позадине. Да нису биле дате две дивизије Бугарској, или да је била изостала Приморска операција, један део српске војске могао је стићи пред Солун (долином Вардара) пре Грка. Али кад се за дејство против Вардарске армије остало са свега пет пешадиских и једном коњичком дивизијом, најрационалније је било да се та снага употреби за непосредније дејство против ове турске армије. Наступати, пак, непосредно за непријатељем значи потчинити се непријатељевим комбинацијама. Међутим, овде су географске прилике увелико натеривале Србе да иду стопама Турака. Постојао је један наступни правац којим се непријатељ могао претећи, а то је био правац Скопље—Гостивар—Дебар—Охрид. Да нису биле дате две дивизије Бугарима и да две дивизије нису биле ангажоване у Приморској операцији, и тај би правац добио своју снагу, која би можда приморала Зеки-пашу да се одрекне давања битке код Битоља. Али са оном минимално потребном снагом (половина српске војске) српска Врховна команда била је упућена на оперисање уз велико придавање значаја принципу остварења сигурности операција. Због тога је српска Врховна команда одлучила да за Вардарском армијом упути одређену снагу правцима Велес—Прилеп и Скопље—Кичево. Кичево и Прилеп уједно су били обележени за први мах као објекти дејства главне снаге српске војске.

У погледу *поделе те снаге,* српска Врховна команда упутила је јачи део од Велеса ка Прилепу, а слабији (четири пута слабији) правцем Скопље—Кичево. Из ранијег војно-географског разматрања оперативне прошлости види се да би било корисно да је ка Кичеву била упућена нешто јача снага.

Пошто су у почетку ове две групе биле раздвојене великим простором и уз то тешким планинским земљиштем, то су оне за први мах стајале свака за себе под Врховном командом.

Из предњег излагања се види да је основни српски ратни план модификован утолико што сада гро снага не иде за непријатељем, него само једна половина и што се друга половина употребљава за друге сврхе и операције.

Операциским планом се у овом тренутку иде на то да се добију погодни теренски ослонци за даље операције, ако политички разлози буду затражили да се продуже операције против оног дела турске снаге који је био управљен против Србије, или негде и на другом месту, ако савезничке потребе то буду захтевале.

Доцније излагање ће показати да су и ратни и операциски планови доцније допуњени и да су добили одређеније изразе.

Б) *код Турака.* — При почетној ратној ситуацији Турци су се били одлучили да рат отпочну офанзивно на свим деловима ратишта. У досада објављеној грађи нигде се не говори о томе шта се имало радити на случај да наређене офанзиве не успеју. На Тракиском војишту правац отступања Источне војске био је сасвим јасан — ка Цариграду. На грчком делу ратишта, Тахин-паша, који је био три пута слабији од Грка који су га гонили, могао је да отступа или ка Солуну или ка Битољу; он је отступио ка Солуну и са тим фактом ваља рачунати при даљим операцијама. Зеки-паша је био толико и тако брзо разбијен, да су му сами догађаји умногоме наметнули и правце отступања и природу рада. И да је хтео да му цела армија отступи било преко Скопља, било преко Велеса, то се не би могло остварити; отступање је било узело толико маха, да се узети правци нису могли мењати. Зато су преко Скопља отступили VII и део VI корпуса — не неки, по јединицама тачно одређени део, него онолико колико се било дохватило пута Куманово—Скопље. Али, углавном, испало је овако: јачи део отступио је ка Велесу, а слабији преко Скопља ка Тетову.

У својим „Успоменама" Зеки-паша не каже да је ма шта био наредио по том питању, али је доста вероватно да је он о повлачењу ипак нешто био напоменуо командантима корпуса.

После изгубљене битке код Куманова требало је да дође до интервенције команданта турске Западне војске. Из објављених мемоара не види се у потпуности та интервенција, али се зато зна рад Вардарске армије, а нешто је објављено и у „Успоменама" Зеки-паше, па се ипак може доћи до извесних закључака о планирању на турској страни после битке код Куманова.

При отступању Турака Вардарска армија је била раздељена на два дела, али су и Срби, који су ишли за њом, били раздељени на два дела. Зато је Зеки-паша био у праву када је помишљао да би и почесни успеси, ако би их добио, могли бити оперативно корисни. Кад је био у Велесу — 14 и 15 октобра — помишљао је да ту пружи јачи отпор, али убрзо је напустио ту идеју због помисли да би дуже задржавање код Велеса могло довести до угрожавања позадине преко Кичева. Свакако да уз овај разлог треба додати још и то, да трупе још нису биле уређене; ту се вршила и знатна преформирања, а на гребену Бабуне имаће и добру одбранбену линију, те је зато још 15 октобра Зеки-паша одлучио да намеравани отпор пружи на Бабуни, а не код Велеса.

16 октобра Зеки-паша је стигао у Прилеп и осматрањем положаја на бабунском развођу стекао мишљење да би се ту могао одиграти и сукоб већих размера, па је зато био наредио да се и из Битоља упуте ка Прилепу трупе које су се тамо скупљале — Битољска редифска дивизија. Тада су се на правцу Велес—Прилеп налазиле 13, 15 и 16 дивизија — све три низамске.

Ова идеја о већем сукобу на Бабуни убрзо је била ревидирана. 16 октобра Зеки-паша је примио вест да је код Соровића тучена 18 низамска дивизија од стране Грка, а сутрадан, 17 октобра, командант Западне војске долази у Прилеп и ту се споразумевају:

— да се Вардарска армија са две дивизије V корпуса (13 и 15 низамском) брани на Бабуни, а да се све низамске VI корпуса и Битољска редифска дивизија ставе на расположење команданту Западне војске ради дејства против грчке побочнице у циљу осигурања слободе дејства Вардарске армије;

— да део Вардарске армије, који отступа правцем Скопље—Тетово—Кичево (VII корпус и неки делови VI корпуса, све под командом команданта VII корпуса Фети-паше) зауставља напредовање Срба на том правцу.

По том плану радиће Зеки-паша док 13 и 15 низамска дивизија воде успешну одбрану на Бабуни односно док не падне Кичево. Ако одбрана на Бабуни попусти, Срби могу угрозити Фети-пашу, ако би се он дуже задржао код Кичева или северно од њега. Попусти ли Фети-паша пре но што се савлада одбрана на Бабуни, Срби могу угрозити Зеки-пашину прилепску групу. Зато је Зеки-паша био принуђен да ствара нову ситуацију, при којој би избегао или бар смањио угроженост и једне и друге групе. Та га је тежња одвела ка Битољу, где је угроженост била смањена, и где је имао прикупљене обе своје групе, — тј. целу Вардарску армију. Уствари десило се да се прилепска група повлачи са Бабуне 23/X и да тога дана Срби освајају Кичево, али је Риза-паша успелим противнападом код Баница успео да Зеки-паши код Битоља осигура леђа од напада грчке побочнице која је била пошла ка Битољу.

Даље планирање од стране Зеки-паше износиће се при даљем излагању догађаја и у одељку — *„Припреме за битку код Битоља"*.

ПРИЛЕПСКИ ДЕО БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Овај део операције извођен је на операцискоm правцу Велес—Прилеп, па је зато корисно да се читаоци претходно упознају са утицајем који је земљиште могло вршити на тај део операције.

ВОЈНО-ГЕОГРАФСКА ПРОЦЕНА ОПЕРАЦИСКОГ ПРАВЦА ВЕЛЕС — ПРИЛЕП

(Прегледна карта)

Пошто је добио задатак да са својом I армијом наступа преко Велеса ка Прилепу, њен командант је морао проценити утицај који земљиште врши при извршењу додељење му улоге. Слично је имао да уради и Зеки-паша у његовој обратној улози.

Први поглед на карту јасно је указивао:

— да ће се овде наступати преко планинског земљишта које је по висини све више уколико се прилазило планинском, вододелничком гребену;

— да се на целом планинском масиву у правцу нареченог покрета располаже са свега два друма: Велес—Прилеп и Штип—Криволак—Прилеп;

— да су ова два пута у висини Вардара међусобно удаљени око 40 км, али да се доцније све више и више приближују један другом, док се источно од Прилепа, на планинском гребену, не приближе толико да ће их оба запречавати одбранбени положај који би могла бранити једна слабија армија (2—3 дивизије);

— да је зона западно од друма Велес—Прилеп крушнија од зоне источно од тог друма и да у оној првој

има само пешачких и коњичких стаза, те да се кроз њу не могу ни кретати пољска артиљерија и колска комора;

— да је југоисточни део ове просторије — Тиквеш — питомији и да се из њега могу наткриљавати положаји које би непријатељ могао организовати на свом правцу Велес—Прилеп испред развоја;

— да у зони између оба друма има и нешто сеоских путева, о чијој би се употребљивости морали благовремено прибављати подаци од мештана као и од других људи који су познавали те крајеве, а у оно време нису живели у њима;

— да се вододелничком делу масива може прићи и једним планинским гребеном (Јасенова Глава—Илијич Врх—Виорила—Белото).

На бази ових чињеница могло би се закључити:

— да при наступању треба користити оба наступна правца којима воде друмови Велес—Прилеп и Криволак—Прилеп;

— да би Србима снаге на правцу Велес—Прилеп служиле, при сукобима, као пиво снага на правцу Криволак—Прилеп, које би колико-толико могле вршити неку маневарску улогу.

По добивеним обавештењима, Турци су при пролазу кроз Велес били још у крајњем нереду, па се тешко могло рачунати да ће они ту негде близу моћи да пруже неки организован отпор, те би зато требало да се Срби енергичним наступањем што пре дочепају извесних тачака, те да се оне доцније не би морале освајати борбом.

Зеки-паша, командант Вардарске армије имао је да решава свој задатак са тежњом:

— да овде и на Буковику задржи напредовање Срба док се не извојује победа на важнијем (Тракиском) војишту, односно док не уреди своје трупе и просторију на којој буде желео да понуди нову битку, или

— да тражи победу над Србима базирајући своју акцију на овим двема планинским баријерама.

И једна и друга тежња захтевале су солидну одбрану као основу за сваку комбинацију.

Он је, свакако, при својим комбинацијама био начисто с тим да се одбрани Бабуне може загрозити преко Кичева и да одбрана линије на пл. Буковику нуди мање услова за упорну одбрану, но што је нуди бабунски масив, те да зато и одбрана бабунског масива стоји у пуној зависности од одбране на Буковику.

У погледу организације одбране на Бабуни, Зекипаша је имао да реши питање: да ли свој отпор претежно да сасреди на једној линији или да га даје на више линија.

Као важнији и боље уочљивији положај и на правцу Велес—Прилеп помињу се:

1) — на десној обали Вардара;
2) — на левој обали р. Бабуне;
3) — на десној обали р. Брезице и
4) — на вододелничком гребену.

Свима овим линијама прилаз је био врло тежак, а са колском артиљеријом могућ само поменутим друмовима. Лево им се крило, истина, наслања на високопланинску област која чини вододелницу за р. Бабуну и р. Треску, али су све ове линије предугачке (око 70 км) за снагу којом је располагала Вардарска армија.

Линија на десној обали Вардара испала је из комбинације зато што се за њено организовање и поседање није имало уређених трупа.

Прва и друга линија могле би бити изманевроване из Тиквеша односно из долине р. Рајца.

Последња линија — на вододелничком гребену, има ублажене негативне стране линија испред ње, а има и извесних позитивних особина:

— западно од пута Велес—Прилеп терен је јако стрм и врло тежак за кретање и људи и стоке, те се тиме отежава српско маневровање десним крилом;

— испред Присатског Превоја друм иде 3—4 километра кроз речну клисуру, чији се један део може тући артиљеријом са гребена;

— десно крило наслања се на кршну и високу планину Дрен, те је тако отежан српски шири обухват левим крилом;

— на центру и десном крилу има услова за одбрану по дубини, док тога нема на левом крилу, где се

губитком гребена уједно извршује продор целог одбранбеног система;

— испред гребена нема попречних комуникација, те би кретање резерви дуж фронта било врло тешко. Ни позади ње нема попречних комуникација, те је тако прилаз положајима могућ само из даље позадине.

У вези са одбраном ових положаја могли би доћи у обзир и ови положаји за извиђачко-заштитне улоге и за давање местимичних отпора на правцима вероватних српских наступања:

— на десној обали Вардара у области Велеса;
— на линији Дабовић—с. Витанци—с. Чашка;
— на линији с. Доњи Врановац—Гарваница;
— на линији с. Владиловце—с. Оморани;
— Јасенова Глава;
— Виорила;
— Клепа (1.169);
— Ветерско (1.080).

На основу изнетих особина ове одбранбене линије може се закључити да је она нудила врло повољне услове за жилаву одбрану. Ови су услови били потенцирани врло рђавим атмосферским приликама, јер је у времену прелажења Бабуне дувао јак и хладан ветар, те су нагиби били покривени клизавим и смрзнутим снегом.

ТОК ДОГАЂАЈА ПРИ ПРИЛЕПСКОМ ДЕЛУ БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

(Прегледна карта и скица бр. 1)

Чим је ослобођен Велес, Команда I армије по сопственој иницијативи наредила је да Коњичка дивизија продужи извиђање непријатеља на правцу Велес—Прилеп. То је било учињено овом заповешћу армије:

„Честитам Коњичкој дивизији заузеће Велеса.

Наређено је команданту Дунавске дивизије I позива да крене напред и да поседањем Велеса смени Коњичку дивизију.

Коњичка дивизија нека одмах предузме извиђање правцем за непријатељем ка Прилепу.

Командант Дунавске дивизије I позива извиђаче низ долину Вардара на што већој даљини у правцу Тиквеша.

Што будете сазнали о непријатељу као и о месту где ће дивизија заноћити известите ме одмах.

Бугарска Рилска дивизија кренуће сутра преко Штипа ка Вардару јужно од Велеса."

У вези тога Команда I армије наредила је команданту Дунавске дивизије I позива још и ово:

„Извиђајте на што већој даљини низ долину Вардара, нарочито се уверите да ли има каквих непријатељских трупа на левој обали Брегалнице, као и да ли их има на правцу Тиквеша (Кавадара).

По заузећу и смени Коњичке дивизије известите ме одмах".

Из наведених наређења види се да Команда I армије наређује за први мах само извиђање, а покрет Коњичке дивизије везује за долазак Дунавске дивизије I позива. Истина, извиђачким деловима требало је дати времена да измакну напред, али услед смањења јачине Коњичке дивизије требало је смањити и отстојања између њих и главнине Коњичке дивизије.

Извиђачки делови могли су кренути 17 октобра изјутра, а дивизије око подне. Тога дана увече, Моравска дивизија I позива била је већ код Велеса, па је Коњичка дивизија била у могућности да напусти Велес истог дана у подне, а тиме би гонећи притисак био појачан за ½ дана и једну ноћ.

По одашиљању горњих наређења, примљено је наређење Врховне команде ОБр. 397 од 16 октобра, цитирано на стр. 21 које је било врло корисно, јер је њиме било наређено извиђање на правцу Велес—Прилеп и Скопље—Тетово—Гостивар—Кичево као и наступање Коњичке дивизије одмах за непријатељем без чекања да нека друга трупа претходно дође у Велес. С друге, пак, стране овом се наређењу може замерити што се код Велеса искупљају три дивизије, док се према правцу Криволак—Прилеп не поставља ниједна од њих, а међутим планински карактер правца Велес—Прилеп баш је упућивао на то да се он колико-толико растерети употребом и оног првог, чиме би се олакшало и кретање, и маневровање, и снабдевање, а и непријатељ би се навео на јаче развлачење својих снага и на неизвесност куда Срби наступају јачом снагом.

Коњичка дивизија ушла је у Велес 16 октобра око 11 часова и потом се разместила северно од вароши, на левој обали Вардара, избацујући своје претстражне делове на његову десну обалу до на линију Еленоводица (12 км западно од Велеса) — кота 448 — с. Бабуна (јужно од Велеса); у том распореду је и заноћила.

Овога дана Коњичка дивизија послала је Команди I армије ова два извештаја:

а) — „Сви извештаји гласе да се непријатељ повукао у нереду".

б) — „Део турских трупа, јачине до једне дивизије са свега 6 топова повукао се ка Прилепу.

Официрске патроле следују им. Сутра зором, док се одморе коњи, шаљем јаче делове.

Шеф жељезничке станице, који зна турски, каже да Турци хитају ка Битољу, јер су Грци пред њима — то су разговарали официри. Свакако се концентришу да би бар према Грцима имали резултата.

Примљен је телеграм да је грчка флота пред Солуном, и да су Грци ставили ултиматум за предају вароши за два дана који рок данас истиче. Према импресијама овога шефа станице они нису више способни за ма какав отпор. И заиста, врло јаке позиције око Велеса, које су биле делимично и утврђене, напуштене су после малог дејства наше артиљерије и дрскијег рада патрола.

Телеграфска линија Велес—Скопље успоставља се и на тај начин добиће се веза са штабом армије."

Задржаћемо се мало на овим извештајима Коњичке дивизије.

Оба ова извештаја говоре о повлачењу Турака у нереду. За ово је било и материјалних доказа.

Ниједан извештај не говори о отступању непријатеља долином Вардара у правцу југа, што значи да је све што је дошло до Велеса отступило ка Прилепу.

Мишљење шефа железничке станице о томе да Турци дају утисак да неће бити способни ни за какав отпор било је претерано. Доцнији догађаји ће га демантовати.

По пријему наређења Врховне команде ОБр. 397, а у вези нових обавештења о Турцима, Команда I армије издала је 16/X ово своје наређење:

„Турци су напустили Штип и Велес и отступили ка Битољу.

НАРЕЂУЈЕМ:

1) — Да Коњичка дивизија продужи наступање за непријатељем ка Прилепу и да извиди где се, на коме месту и у којој јачини зауставио непријатељ на том правцу у смислу већ добивеног наређења ОБр. 239. Коњички пук, који је упућен за извиђање ка Тетову, да продужи извиђање преко Гостивара према Кичеву.

2) — Дунавска дивизија I позива да промени правац марша ка Штипу, пошто јој је претходно било наређено да заузме Велес, да поседне Штип, а свој коњички пук да изашље на Струмицу.

3) — Моравска дивизија I позива да крене преко Катланова, поред Луганаца, Новичана, да заузме Велес и да га обезбеди правцем од Прилепа.

4) — Дринска дивизија I позива да предузме наступање преко Сушице, Крупинца, Ајванли, Сујаклара —Карауле и коте 392. Дивизион намењен за Дунавску дивизију II позива упутити у састав Дунавске дивизије II позива, јужно од Бизлима.

5) — Тимочка дивизија II позива да крене за Моравском дивизијом I позива, позади њеног борбеног дела I степена колонске коморе и да се заустави својим челом у висини манастира Св. Богородице.

6) — Дунавска дивизија II позива остаће на своме досадашњем месту, до даљег наређења.

7) — Хаубички пук да крене за Дринском дивизијом I позива испред њеног борбеног дела I степена колонске коморе.

8) — Градски артиљериски пук да крене за Моравском дивизијом позади њеног борбеног дела I степена колонске коморе.

9) — Други степени колонских комора јединица ове армије да се примакну челом до у висину Романовца и да се поставе дуж пута Романовац—Куманово —Бања, сем колонске коморе Дунавске дивизије I по-

зива, која се ставља на расположење Команданту дивизије да је ешелонира на правцу наступања по своме нахођењу. Колонска комора, пак, Дунавске дивизије II позива остаје на досадашњем месту до даљег наређења за покрет саме дивизије.

10) — Армиски штаб биће на преноћишту у селу Катланову 17, а 18 ће се преместити у Велес.

11) — Одржавати трајну везу са штабом и известити одмах армиски штаб о месту преноћишта дивизиског штаба, односно штабова армиске артиљерије."

Овим се наређењем осигурава извршење наређења ОБр. 397 Врховне команде, али је вредно уочити да се за Турке каже да су отступили ка Битољу. Овај оптимизам Команде I армије имаће доста штетних последица на које ће се указати у доцнијем излагању. Турци нису били отступили ка Битољу, него су се задржали на Бабуни, где су Срби, да би их отерали одатле, морали учинити знатна напрезања.

Укратко, 16 октобра је на правцу Велес—Прилеп само неколико коњичких патрола отишло за непријатељем; Коњичка дивизија је остала код Велеса; три дивизије добиле су наређење да крећу ка Велесу, а једна да остане код Штипа.

Правцем Скопље—Тетово—Гостивар—Кичево упућен је у извиђање Коњички пук Коњичке дивизије.

17 октобар

17 октобра, дивизије су извршавале наређене им покрете за груписање код Велеса и Штипа, а Коњичка дивизија остала је код Велеса због замора коња, али је између 10 и 11 часова упутила извиђачке органе у даљње извиђање:

а) — један извиђачки ескадрон правцем с. Раштане — лева обала Тополке (с. Раковац, с. Чашка), с тим да по могућству до ноћи заузме и с. Криву Крушу;

б) — један извиђачки вод са комитама правцем с. Бабуна и до ноћи да заузме к. 1148 (пл. Клепу);

в) — официрске извиђачке патроле путем Велес—Прилеп право за непријатељем.

Као што се види, извиђачки ескадрон је послат десно, а извиђачки вод лево од друма. Доцније се извиђачки рад као и остали рад Коњичке дивизије развио

у знатној јачој мери лево од друма, јер се у тој области налазио један друм по значају сличан друму Велес—Прилеп, а и за то што су ту постојали бољи услови за маневровање у односу на непријатељске снаге на правцу Прилеп—Велес. Друмом Велес—Прилеп требало је послати, поред патрола, и неку јачу јединицу.

У операциском дневнику Коњичке дивизије овако се образлаже одашиљање извиђачких органа:

„Намера је била да се осигура дебушовање бригаде ка Прилепу овим врло тешким тереном заузимањем тачака по боку од стране наших извиђачких делова и Комитске чете".

Намера је била добра, али је било врло мало вероватно да ће она бити остварена овако слабим извиђачким органима, чија је снага била одмерена само према извиђачким задацима, а не и задацима који су могли бити скопчани и са борбом. Они су могли само протеривати слабе непријатељске делове остављене ради извиђања и одржавања додира, али не и одреде који би били остављени да борбом успоравају наступање српских јачих снага.

17 октобра увече дивизије су заноћиле овако:

— Коњичка и Моравска дивизија I позива код Велеса;

— Дринска дивизија I позива код села Горобинаца (6 км западно од Св. Николе);

— Дунавска дивизија I позива — у Штипу;

— Тимочка дивизија II позива — око с. Летевче (југоисточно од с. Катланова).

Дакле, цела армија је овога дана била још на левој обали Вардара.

Добивени подаци о непријатељу сводили су се на ово:

он је отступао ка Прилепу, а на положају код Новог Села (17 км југозападно од Велеса) остало је око 3 табора.*)

18 октобар

Овога дана *Коњичка дивизија* кренула је од Велеса друмом ка Прилепу.

---

*) Табор је један батаљон.

Моравска дивизија I позива била је већ 17 октобра увече код Велеса, а 18 октобра на обема обалама Вардара. Њен командант је јавио да ће у току дана прећи на десну обалу Вардара са целом дивизијом.

Дринска дивизија I позива и Тимочка дивизија II позива продужиле су покрете за прикупљање код Велеса и 18 октобра увече биле су:

— *Дринска дивизија I позива* око коте 392 (североисточно од Велеса);

— *Тимочка дивизија II позива* на простору с. Хотевице— с. Рудник—с. Летевче (најјужнији део ове просторије налази се 10 км северно од Велеса);

— *Дунавска дивизија I позива* остала је прикупљена око Штипа.

18 октобра изјутра пред свој покрет Коњичка дивизија је послала Команди армије овај извештај:

„Извиђачки ескадрон 2 коњичког пука заузео је Криву Крушку, а извиђачки вод Клепу (к. 1180), источно од с. Извора; наше извиђачке патроле допрле су на линију Попадија—Хан Авди-Паше— с. Десово (северозападно од Прилепа).

Непријатељ је отступао ка Прилепу. *Пред бригадом на положају Ново Село (17 км југозападно од Велеса) налазила су се три табора пешадије, 1—2 ескадрона коњице и 4—6 топова старог система; једним табором од ова три држе положај с. Хортиште (10 км југозападно од Велеса);* по ноћашњим извештајима ова је снага отступила према селу Извору.

Од једног нашег обавештајног органа на терену добивен је следећи извештај из Богумиле:

„Дознао сам од Турака, да су Турци јуче почели утврђивати Прилеп. *Турска војска је заузела троугао Присат—Прилеп—Плетвар,* односно место између пута Велес—Прилеп и Градско—Прилеп на косама пл. Бабуне и Златоврха. *До овога часа још Турци нису заузели висораван Мукоша,* која доминира над турским позицијама и нису заузели пут Богумили—Прилеп.

Ако имате оружја на расположењу шаљите нам брзо да очувамо речене положаје који су веома важни, јер ће доцније требати много крви да та места од Турака одузмемо.

Турци су почели поново скупљати војску по селима. Одзив је слаб, али се ипак скупљају.

Турска војска око Прилепа јуче је располагала са 60 пољских топова.

Коњичка бригада данас предузима покрет правцем ка Прилепу."

Доцније ће се видети да ли је и колико је овај извештај био истинит, а за сад се Коњичкој дивизији наметао задатак да га провери.

Сам покрет Коњичке дивизије био је овако организован:

— извиђачке патроле су упућене ка линији Десова —Авди-пашин Хан—Попадија;

— извиђачки ескадрон, који је 17 октобра стигао до Криве Круше, упућен је ка с. Теову;

— извиђачки вод, који је 17 октобра стигао код Клепе (к. 1148), остао је ту;

— десна побочница — један ескадрон 4 коњичког пука — упућена је правцем Јеловци—Крива Круша—Брдовце;

— лева побочница — 2 батаљон 2 пешадиског пука, брдска батерија и један ескадрон 2 коњичког пука — упућена је правцем Д. Челтек (5 км југозападно од Велеса) — с. Ореовец (10 км јужно од Велеса) — Припор (4 км југозападно од Клепе) — с. Попадија;

главнина дивизије кренула је у 9.30 часова правцем Велес—с. Извор—Прилеп. У њеној претходници је био 4 коњички пук; у претходници и главнини било је укупно 4 и ¾ ескадрона из коњичке дивизије и два ескадрона Моравског дивизиског пука (укупно 6 и ¾ ескадрона) што би одговарало ватреној моћи пешадиског батаљона.

Из организације овог покрета види се да се у Коњичкој дивизији тога дана сматрало да ће тежиште рада дивизије бити лево од друма Велес—Прилеп куда је упућена много јача побочница — пешадиски батаљон ојачан једном брдском батеријом и једним коњичким ескадроном. Из доцнијег излагања видеће се да су снаге ове побочнице потпуно одговарале стварним потребама. Овај здружени одред упућен је као побочница, а уствари његова се улога више ближила улози засебне колоне, јер је упућен кроз врло значајну про-

сторију која је била заједничка и за правце Велес—Прилеп и Криволак—Прилеп. Зато је она и била ојачана.

На крају тога дана, 18 октобра, поједини делови Коњичке дивизије стигли су:

— извиђачки делови на линију Свињска Глава—Попадија;

— лева побочница — на косу код с. Крајинци (7 км источно од Извора);

— десна побочница повучена је у састав дивизије;

— извиђачки ескадрон — у с. Теово;

— коњичка бригада — са Моравским дивизиским коњичким пуком код с. Кумсала.

При крају дневног покрета у 15.00 часова, командант Коњичке дивизије послао је ово наређење команданту леве побочнице:

„Бригада ће се задржати и ноћити на положајима леве обале реке Бабуне — с. Стари Град—Хан Кумсал.

Извиђачки делови послати су у правцу Попадија—Хан Авди-Паша—Десово.

Ви са батаљоном дођите на положај с. Д. Варановце, осигуравајући се претстражама од р. Десне па до изворног дела речице која пролази кроз с. Припор (4 км североисточно од Хан Бабуне). Код вас нека ноћи и ескадрон и батерија који су са вама.

Доставити извештај о пријему наређења и о његовом извршењу, као и да ли имате хлеба; фуражи узмите из села.

Официрска патрола јавља да је непријатељ отступио, а по исказу мештана виђају се његови делови око с. Извора.“

Иначе, у току дана, о непријатељу се сазнало само толико да је његов део, који је био преноћио код с. Извора, отступио ка Авди-пашином Хану. Извештај који је о томе послат Команди I армије, гласио је:

„Бригада је ноћила код с. Извора, а придати јој батаљон 2 пешадиског пука са брдском батеријом и једним ескадроном коњице код с. Д. Варановце.

Наши извиђачки делови избили су на линију Свињска Глава—Попадија.

Непријатељ, који је прошле ноћи био код с. Извора, отступио је ка Хану Авди-Паше; јачина непријатеља непозната.

Стање код непријатеља непознато.

Бригада ће сутра продужити извиђање ка Прилепу."

Дакле, ни овога дана непријатељ није био достигнут, нити су о њему прикупљени значајнији подаци, на основу којих би се могле правити неке маршманеварске комбинације. Због тога је и даљи рад Коњичке дивизије на извиђачком пољу имао бити интензиван.

Остале дивизије I армије остале су 18 октобра тамо где су стигле 17 октобра, изузев Дринске дивизије I позива, која се 18 октобра прикупила код Велеса на левој обали Вардара. На тај начин I армија се тако прикупила да је према Прилепу могла одмах да предузме операције са две пешадиске и једном коњичком дивизијом, док су две пешадиске дивизије — Дунавска I позива код Штипа и Тимочка II позива северозападно од Велеса — остављене да и даље осматрају просторију на левој обали Вардара и у сливу Брегалнице.

На основу утисака, створених о раду непријатеља и на основу наређења Врховне команде ОБр. 443 (види стр. 21 и 22) које је она издала после свог наређења ОБр. 397 (види стр. 21), Команда I армије издала је своје наређење ОБр. 280, које се даје у целини:

„Моравска дивизија II позива заузела је 17 овог месеца по подне Тетово, одакле су турске трупе отступиле ка Гостивару. За њима ће даље наступати тамошња Коњичка и Моравска дивизија II позива преко Кичева да би дошле у везу са I армијом преко Брода.

Турске трупе, које су биле у Велесу, отступиле су, по добивеним вестима, делом правцем ка Битољу преко Прилепа, а делом преко Криволака ка Битољу и Солуну.

НАРЕЂУЈЕМ:

1) — Коњичка дивизија да продужи извиђање непријатеља на правцу Велес, Прилеп, Битољ.

2) — Моравска дивизија I позива да продужи наступање правцем Велес—Прилеп—Битољ.

3) — Дринска дивизија I позива да наступа за Моравском дивизијом I позива, позади њеног борбеног дела колонске коморе.

4) — Хаубички пук да наступа за Дринском дивизијом I позива пред њеним борбеним делом колонске коморе.

5) — Дунавска дивизија I позива да остави у Штипу бугарску бригаду, *која да држи и Радовиште,* а са 14 пешадиским пуком Тимочке дивизије I позива да крене преко Криволака правцем ка Прилепу и Битољу, ступајући у везу са Моравском дивизијом I позива. 14 пешадиски пук упутити низ Вардар да заузме теснац Демир-Капију (јужни излаз), одашиљући и свој дивизиски коњички пук даље ка Солуну, за што даље извиђање непријатеља тим правцем.

6) — Тимочка дивизија II позива остаће на своме месту, Манастир Св. Богородице до даљег наређења.

7) — Градски артиљериски пук остаће такође на своме месту до даљег наређења.

8) — По заузећу Прилепа чекати даље наређење.

9) — Своје степене колонске коморе примаћи к себи на одговарајуће подесно отстојање.

10) — Штаб команданта I армије биће у Велесу с ким се везати што боље, јављајући место преноћишта дивизиских штабова."

Наређењем Врховне команде не предвиђа се употреба наступног правца Криволак—Плетвар—Битољ, док се то чини у наређењу I армије, али ни ту се не прецизира када Дунавска дивизија I позива треба да почне са коришћењем тога правца. У току излагања видеће се да је Дунавска дивизија I позива, нешто због тога, а више зато што ју је Врховна команда предуго задржала код Штипа, касно стигла на тај правац.

Команда I армије морала је рашчистити питање временске могућности суделовања Дунавске дивизије I позива у овој операцији. Кад је видела да ће операција почети пре њеног доласка, место ње требало је употребити одговарајући део снаге на плетварском правцу, да овај не би остао неискоришћен и да се због тога не нагомилава превише снага — две пешадиске дивизије — на оном другом правцу, који се сав своди у један планински теснац (Велес—Присад—Прилеп).

Према томе и Коњичкој дивизији требало је ставити у задатак извијање оба правца, а не упутити је само правцем Велес—Прилеп—Битољ. Пошто то није било учињено, дошло је доцније до пребацивања снага са присатског на плетварски правац, а то је било скопчано губитком времена и знатним напором трупа.

Врховна команда могла је да нареди Команди I армије да је извести о ослобођењу Прилепа, да би могла организовати садејство I армије на правцу Прилеп—Битољ и Моравске дивизије II позива на правцу Кичево—Битољ. Догађаји ће показати да је до ослобођења Прилепа требало савладати доста тешкоћа. Сем тога, наређење Команде I армије потчињеним да известе о ослобођењу Прилепа указује и на претпоставку те команде да на Бабуни неће ни доћи до јачег сукоба, а уколико и дође, команданти дивизија знаће шта треба да раде. Услед оваквог наређења и претпостављања непријатељеве јачине отпора на Бабуни дошло је до тога да су доцније команданти дивизија морали да се споразумевају о начину извођења боја.

Поред поменутих пропуста Команде I армије вредно је забележити и ове две позитивне ствари:

1) — Команда I армије ослободила се страховања од турских снага у сливу Брегалнице и Вардара јужно од Велеса, те је без одлагања кренула у офанзиву на коју је помишљала и Врховна команда;

2) — Команда I армије узела је у комбинацију и правац Криволак—Плетвар—Прилеп, али са задоцњењем и са недовољном снагом.

Да би се одлуке српске Врховне команде могле практичније ценити ваља имати на уму још и ово:

Тога дана Врховна команда била је извештена о постојању неких турских трупа око Радовишта, па је поводом тога издала ово наређење команданту I армије:

„Командант Рилске дивизије јавља ноћас да се код Каразма (планина у сливу Струме, на путу за Царево Село) налази око 12 турских табора који су разбили две тамошње бугарске чете. Он је наредио својој бригади и нашем 14 пешадиском пуку да јутрос рано наступају на Радовиште. Ђенерал Степановић тражи да се ова акција потпомогне трупама I армије, или да он сам дође у Штип и прими команду.

Ђенералу Степановићу наређено је да привремено дође у Штип и прими командовање, али је нужно ради даљег рада да му се стави на расположење један пук Дунавске дивизије I позива. Изволеће командант наредити да се то учини; из тог узрока потребно је да се Дунавска дивизија I позива задржи у Штипу док се на тој страни турске трупе не разбију, те да према потреби стави на расположење ђенералу Степановићу и јачу помоћ.

Нека командант изволи према овоме даље поступити."

Као што се види, *овај извештај, за који се доцније утврдило да је био неистинит, био је повод за задржавање Дунавске дивизије I позива од учешћа у Прилепском боју.*

Тај је извештај, сем тога, повећао и дотадашњу Путникову опрезност, те је он тога дана, 18 октобра, наредио Тимочкој дивизији II позива да пошаље један пешадиски пук, једну батерију и један ескадрон на просторију с. Трубарево — с. Јурумлери — с. Идризово (6—10 км југоисточно од Скопља) — свакако зато да би и на тој просторији имао нешто од јединица оперативне војске. Команда I армије није се сложила са овим цепањем дивизије, а Врховна команда усвојила је овај став само под условом да се оваква ситуација доцније не измени.

На крају наређења, које је генерал Путник написао својеручно стоји и питање:

„Шта има ново из Велеса и Штипа?", — а које врло добро илуструје правац Путникових брига.

19 октобар

Према наређењу Команде I армије овог дана требало је да наступају према Прилепу: Коњичка дивизија, Моравска и Дринска дивизија I позива, док су Дунавска I и Тимочка II позива имале да остану на дотадањим местима — код Штипа односно код манастира Богородице.

Рад Коњичке дивизије. У 5 часова и 20 минута командант Коњичке дивизије наредио је:

— да главнина дивизије (са 4 коњичким пуком у претходници) наступа друмом преко с. Бабуне;

— да лева побочница што пре избије код села Никодин;

— да извиђачки ескадрон од Теова (24 км југозападно од Велеса) наступа правцем Ореов Дол (6 км југозападно од Теова) — Свињска Глава (к. 926) — Мукош и да се дочепа к. 1445, где да застане и даље извиђа.

Овим се наређењем иде на то да се добије по један ослонац са стране главног правца кретања. Снаге упућене за заузимање тих ослонаца и за њихово држање до доласка јачих снага биле су исувише слабе: један коњички ескадрон десно, односно један батаљон са брдском батеријом и једним ескадроном лево од друма. Иначе, циљеви ових бочних истакнутих делова били су добро означени.

У 7.30 часова дивизија је својом главнином пошла друмом ка Прилепу. Око подне је стигла до Хан Бабуне, где се задржала да сачека извештаје о непријатељу.

Њен пук у претходници, кад је стигао до карауле северно од Авди-пашиног Хана, примио је ватру, па пошто није могао даље, скренуо је десно правцем преко село Степанци—Свињска Глава—Мукош, оставивши један ескадрон на путу. Ако је овај коњички пук отишао тамо да појача извиђачки ескадрон с тим да са њим заједно заузме и држи тај теренски објекат (Мукош) до доласка јачих делова, онда је то добро. Доцније ћемо видети да он није тако поступио.

Док се командант Коњичке дивизије налазио код с. Бабуне стекао је уверење да не може да савлада одбрану на Присатском Превоју и да је боље да се са дивизијом пребаци на плетварски правац, покретом преко Јасеновца и Никодина и да тамо потпомогне рад леве побочнице. *Ово је први потез у правцу поправке ранијих наређења, којим је плетварски правац био потпуно занемарен.* Али ни ова намера није била довољан израз стварне потребе: на овај правац требало је упутити засебну здружену и довољно јаку колону.

О овој својој намери командант Коњичке дивизије известио је команданта Моравске дивизије, који је то обавештење примио истог дана увече, и уједно га умолио да својим трупама потпомогне прелаз теснаца. Ко-

мандант Коњичке дивизије боље би учинио да је тражио да Моравска дивизија заузме теснац, а не само да потпомогне Коњичку дивизију чија је борбена снага тада износила свега 500—600 карабина. Овакав захтев команданта Коњичке дивизије изгледа да је проистекао из веровања да ће непријатељ бранити планински гребен врло слабом снагом.

На ову помисао дошао је командант Коњичке дивизије око 14 часова, те за њено извођење истога дана до мрака није било довољно времена. Због тога је одлучено да се њеном остварењу приступи 20 октобра.

Коњичка дивизија заноћила је овако:

— 4 коњички пук — на Мукошу где му се придружио и раније послати извиђачки ескадрон;

— лева побочница — на планини Виорили;

— главнина дивизије — код с. Извора.

19 октобра у 6.30 часова Коњичка дивизија послала је команданту I армије само овај извештај о непријатељу:

„Код ове дивизије нема ничег новог.

Потврдили су се извештаји да се непријатељ прикупља на линији Хан Авди-Паша — Свињска Глава.

Са бригадом продужавам данас извиђање и даље дејство ка Прилепу.

Молим да се што пре пошаљу карте."

Рад Моравске дивизије I позива. — 19 октобра изјутра (у 6.30 часова) командант Моравске дивизије I позива издао је заповест за покрет дивизије од Велеса ка Прилепу. Та је заповест гласила:

„Моравска дивизија I позива
ОБр. 119
19. X. 1912
6.30 пре подне
Велес

Заповест

Моравска дивизија II позива заузела је 17 ов.м. после подне Тетово, одакле су Турци претходно отступили ка Гостивару, и наступа преко Кичева да дође у везу са I армијом преко Брода. Турске трупе које су биле

у Велесу, отступиле су, по добивеним вестима делом правцем ка Битољу преко Прилепа, а делом преко Криволака ка Битољу и Солуну.

Моравска дивизија I позива наступа правцем Велес—Прилеп—Битољ.

Коњичка је дивизија пред фронтом на истом правцу. Лево од Моравске дивизије I позива је Дунавска дивизија I позива и наступа од Криволака и Прилепа ка Битољу. Позади Моравске дивизије I позива наступа Дринска дивизија и то за борбеним делом I степена колонске коморе.

НАРЕЂУЈЕМ:

1. Коњица
командант кап. Вел. Вемић
Морав. дивиз. коњич. пук
Свега 2 ескадр.

1. Коњица полази са свога преноћишта код Хан Кумсала у 9 час. пре подне и наступа изворским теснацем до Хан Авди-Паша где ће се задржати на преноћишту, одржавајући везу са армиском коњицом.

2. Претходница
командант пуковник Ј. Викторовић
16. п.пук
1 дивизион артиљерије
1 чета пионира
1 вод болничара.
Свега 4 батаљона,
12 топова, 1 чета пионира и вод болничара

2. Претходница полази са бивака 16. п.пука у 8 часова пре подне и наступа правцем ка Извору (прилепским путем).

3. Главнина
командант пуковник Иван Павловић
1 п.пук
1 дивизион арт.
1 батаљон 3 п.пука
1 дивизион артиљ.
3 батаљона 3 п.пука
2 п.пук (без 1 батаљона)

3. Главнина полази из бивака: 1 пешадиски пук у 8.20 пре подне и наступа за претходницом на отстојању један и по километар.

По пролазу претходнице, претстраже 2 и 3 пешадиског пука свијају се и на најзгоднијем месту прилепског пута улазе у главнину.

1 чета пионира
санитет. колона
Телеграфско одељење.
Свега 11 батаљона,
20 топова, 1 чета болничара,
1 чета пионира, санитетска колона и
телеграфско одељење.

4. Заштитница — 1 чета 2 пешадиског пука на 100 метара позади главнине.

5. Побочница од 1 батаљона 2 пешадиског пука и брдске батерије упућена 18 ов.м. преко Ћелтика ка Оровцима, доћи ће у састав дивизије код с. Д. Варановце на преноћиште.

6. Телеграфско одељење везаће штаб армије у Велесу са штабом дивизије крећући се за дивизијом тако да се на преноћишту код Извора одмах успостави веза.

7. Трупна комора пошто се попуни у Велесу, прикупиће се у месту свога бивака и креће се за главнином на 5 км отстојања до Хан Кумсале где ће остати на преноћишту упућујући одмах комору Моравског дивизиског коњичког пука у Хан Авди-Паше.

8. Борни део I степена колонске коморе одмах по пријему ове заповести креће преко Велеса прилепским путем и долази позади трупне коморе код Хан Кумсала.

9. Остатак I степена колонске коморе креће из Катланова одмах по пријему наређења и долази до Велеса на леву обалу Вардара према новоподигнутом дрвеном мосту. Мостови трен подићи ће поред постојећег моста још један мост преко Вардара и ту остати до даљег наређења.

10. II степен колонске коморе креће по овој маршрути: 19 т.м. преноћиште Деладарица; 20 т.м. преноћиште Катланово; 21 т.м. преноћиште Велес.

11. Ја ћу поћи из логора у 8 часова пре подне и кретаћу се на челу главнине".

Да размотримо ову заповест.

Лева побочница — 2 батаљон 2 пешадиског пука са 1 ескадроном и једном брдском батеријом — показана је у овој заповести као саставни део Моравске

дивизије I позива, а Коњичка дивизија сматрала је исту као свој орган. Сем тога, по горњој заповести, лева побочница имала је да се врати у састав дивизије по доласку у с. Д. Варановце. Добро је било што ово није урађено, јер би било штетно да та област остане без пешадије без обзира да ли се ту налази Коњичка дивизија или не.

По овоме би се могло закључити да до зоре 19 октобра између команданта Моравске дивизије и Коњичке дивизије није било утврђеног споразума о обједињавању њиховог рада.

За Дунавску дивизију I позива у заповести се каже да она наступа правцем Криволак—Прилеп—Битољ, а не дају се подаци о времену тог њеног кретања. Уствари она је тога дана била још код Штипа где је остала 20 и 21 октобра.

Ни дивизиском коњичком пуку није било стављено у изглед везивање његовог рада са радом Коњичке дивизије која се налазила испред њега.

Тога дана, 19 октобра увече, Моравска дивизија I позива је наступала и заноћила прикупљена код села Извора, оставивши за сутрадан да се споразуме са командантом Коњичке дивизије о даљем раду.

Рад Дринске дивизије I позива. — Армиско наређење ОБр. 280 од 18/X било је примљено 10/X изјутра, па је на основу њега издата ова заповест:

„1. Дрински коњички пук да крене данас у 11 часова са 2 ескадрона и митраљеским одељењем правцем Велес—Ћетлик, косом између пута Велес—Прилеп и реке Бабуне до села Мусинце у циљу осигуравања левог бока дивизије и одржавања везе са Дунавском дивизијом I позива, а са једним ескадроном кретаће се правцем Велес—с. Бањица—с. Г. Раковац— с. Голозинци—с. Крива Круша—с. Стари Град у циљу осигурања десног бока дивизије и извиђања на том правцу.

2. 17 пешадиски пук кренуће из свог бивака у 11 часова пре подне и маршеваће позади борног дела I степена колонске коморе Моравске дивизије I позива на отстојању од 1.000 метара;

3. 5 пешадиски пук кренуће из свог бивака у 11 часова и маршеваће за 17 пешадиским пуком;

4. Пионирски полубатаљон креће друмом према караули у 11.30 часова и ићи ће позади 5 пешадиског пука;

5. Дрински артиљериски пук кренуће у 11.30 часова и маршеваће за пионирским полубатаљоном;

6. 6 пешадиски пук кренуће у 11.35 часова и ићи ће за Дринским артиљериским пуком;

7. 4 пешадиски пук кренуће из свог бивака у 12 часова и ићи ће за 6 пешадиским пуком;

8. Болничка чета креће за 6 пешадиским пуком;

9. Отстојање између пукова 200 метара;

10. Трупне коморе прикупиће се до 12 часова на раскрсници путева код к. 392 одакле маршевати за дивизијом на отстојању од 1.000 метара".

Према овој заповести Дринска дивизија I позива кренула је у 11 часова од Велеса прилепским друмом и увече је заноћила са главнином код с. Ћелтика са 17 пешадиским пуком избаченим на косу испред овог села.

Дунавска дивизија I позива и овог дана остала је код Штипа, јер је Рилска бригада овог дана отишла за Демир Хисар, Радовиште и Струмицу, а с њом и 14 пешадиски пук; Команди I армије послала је овај извештај:

„Извештен сам да су Турци порушили мост преко Вардара код Криволака. За претстојеће дејство дивизија не располаже мостовим материјалом. Ако би имало могућности, молим да ми се исти дотури што пре.

Овом приликом јављам да *дивизија и трупе не располажу никаквим картама за претстојеће операције на десној обали Вардара.*

Нарочито истичем да је за способност трупа за даље операције неопходно послати: обућу и опанке, коње за јахање и запрегу, и да се осигура дотурање сена, јер на бојишту сена апсолутно нема. О овоме је до сада више пута писано, али ништа није добивено.

За успешан рад ове дивизије потребно је да будем на време оријентисан од стране бугарске Рилске дивизије односно бригаде — о месту где се налази, о правцу и току њеног рада.

Веза ове дивизије са армиским штабом постављена је".

Дакле, у овој дивизији, којој је претстојао прелаз преко Вардара и даље надирање, постојали су значајни недостаци:

— мостови материјал, карте, опанци, јахаћи коњи, сено.

Рад Команде I армије и Врховне команде. — Команда I армије овога дана добила је извештаје поглавито од Коњичке дивизије, а ови су садржани у извештајима које је она послала Врховној Команди 19 октобра:

„Командант коњичке дивизије заноћио је код с. Извора.

Један батаљон, једна батерија и један ескадрон код с. Варановца.

Извиђачке патроле су на линији Свињска Глава — с. Попадија.

Непријатељ је отступио ка Авди-Пашином Хану. Јачина непозната.

За покрет армије издата су потребна наређења.

Потврђује се да су Турци отступили у нереду.

Код Велеса је било око две дивизије."

— Извештај ОБр. 287 гласио је:

„Непријатељ непознате јачине задржао се на линији Хан Авди-Паше — Свињска Планина.[1])

Коњичка дивизија продужила је јутрос у 7 часова покрет од Извора ка Прилепу.

Испитивањем у Велесу дознаје се да је војска, којом је командовао Кара Саид-Паша код Велеса, а која је отступила ка Прилепу, јака 15.000—20.000 војника и тачно 12 топова.

Командант Дунавске дивизије I позива јавља да се још није потврдила вест да Турци надиру ка Кочанима и изгледа да код Радовишта нема више од 2.000 Турака.

Прилепски (комитски) Војвода Милан јавља да Турци напуштају Прилеп. Ово није проверено."

Трећи извештај ОБр. 397 — гласио је:

„Коњичка дивизија сазнаје да је непријатељ на положају Хан Авди-Паше јак 4 табора и 4 топа. Ово извешће се не слаже са исказима једног бегунца из

[1]) Свињска Глава

Прилепа, који је овде изјавио да има 8 табора, 10 топова и 20 митраљеза.

Коњичка дивизија заноћила је главнином код Хана Бабуне; на Мукошу један коњички пук, 1 батаљон и 1 брдска батерија. Данас официрске патроле нису се још вратиле.

Командант Дунавске дивизије I позива јавља да је чуо да је порушен мост на Вардару код Криволака. Ову ћу вест проверити. Моравска дивизија I позива заноћила је код с. Извора.

Дринска дивизија I позива заноћила је код Н. Села.

Остале трупе су поступиле по заповести ОБр. 280."

На основу ових извештаја Команда I армије на крају 19 октобра издала је наређење команданту Моравске дивизије I позива које је уједно било и стварно оличење њеног схватања непријатељеве намере. То је наређење гласило:

„Командант Коњичке дивизије извештава да је наишао на отпор од стране непријатеља.

Нека командант својим трупама потпомаже Коњичку дивизију да се непријатељ протера и да дивизија наступа даље ка Прилепу."

И овде налазимо оно исто замишљање непријатељског рада, тј. знатно мањег борбеног отпора но што ће га стварно бити. Баш при тако слабом обавештењу о непријатељу, а с обзиром на смањену снагу Коњичке дивизије, сматрам да би боље било да је тада наређено команданту Моравске дивизије да он са својом дивизијом овлада Присатским Превојем и разбије непријатеља, а команданту Коњичке дивизије да са дивизијом пређе на правац Криволак—Плетвар, те да тамо изврши бар једну јаку демонстрацију.

Нешто слично урадиће, по сопственој иницијативи, командант Коњичке дивизије сугерирајући и команданту Моравске дивизије да се тамо, поред Коњичке дивизије пошаље и цео 2 пешадиски пук, што ће, као што ће се доцније видети, једва бити довољно да се одоли непријатељском противнападу у тој области.

Дакле, из тога се наређења види да је Команда I армије рачунала да Коњичка дивизија уз припомоћ

Моравске дивизије, треба да савлада отпор на планинском гребену. Догађаји су, међутим, показали да су за савлађивање овог отпора морале бити употребљене и Моравска и Дринска дивизија I позива уз припомоћ Коњичке дивизије.

*

Онај лажни извештај о кретању Турака ка Кочанима није остао без својих штетних последица тј. без губљења времена. Због њега је Врховна команда овог дана (19/X са ОБр. 469) наредила:

„Бугарску бригаду (која је ишла ка Кочанима) нека потпомажу и најближе трупе I армије, те да се Турци што пре разбију."

У вези овог наређења Врховне команде, сад је и Команда I армије наредила да се „Дунавска дивизија I позива задржи код Штипа, док се на тој страни не разбију турске трупе, како би према потреби могао ставити на расположење ђенералу Степановићу јаку помоћ с тим да тек после овога предузме кретање ка Прилепу у смислу диспозиције ОБр. 280."

Овога дана све борбене акције Турака биле су ограничене на одбијање напада на Мукошу истакнутог батаљона 16 пешадиског пука и комитског одељења. Њихов распоред за одбрану био је без довољно ширине, те је 4 коњички пук могао прећи пл. Мукош према селу Дреновцу не наишавши на отпор.

Општи поглед на рад 19 октобра. — Коњичка, Моравска и Дринска дивизија извршиле су кратке покрете и овог дана увече биле су ешелониране дуж друма Велес—Прилеп и на делу пута с. Извор — с. Челтик.

Борбени контакт био је добивен само на Мукошу на делу уз Мали Мукош. Подаци о непријатељу су се сводили на то да се непријатељ прикупља на линији Хан Авди-паше — Свињска Глава. Из овога, као и из сазнања где су избили 4 коњички пук и лева побочница могло би се закључити да се Зеки-паша распоредио да брани поглавито Присатски Превој. Избијање на Виорилу и Мукош било би по Србе врло корисно ако се са њих буду развиле акције према Присаду.

Овога дана увече први пут интервенише Команда I армије у погледу начина овлађивања Присатским Превојем, али недовољно одлучно, наређујући само да Моравска дивизија I позива потпомогне Коњичку дивизију у томе подухвату. Остало би имали да регулишу команданти ових двеју дивизија. Међутим, боље би било да је наређење гласило обратно: да Моравска дивизија изврши овај задатак, а да је у томе потпомогне Коњичка дивизија.

Детаљније податке о распореду 13 и 15 низамске дивизије на присатском положају Зеки-паша не даје у својим „Успоменама", али се из неких догађаја могу извести извесни закључци:

— 4 коњички пук прешао је пл. Мукош према с. Дреновцу без отпора, што значи да турско лево крило није ишло дотле. Батаљон 16 пешадиског пука био је заустављен са оног дела пл. Мукоша који се налази око виса Перунике (к. 1129).

На свом десном крилу нису били посели Козјак (к. 1746), а на Виорили су имали само једно слабо одељење.

Као најистакнутију тачку Зеки-паша спомиње вис северно од Авди-пашиног Хана (Свињску Главу) који је олако напуштен.

По овоме изгледа да је Зеки-паша рачунао да ће Срби наступати само друмом и уз друм.

У подацима које су српске трупе биле доставиле тих дана потврђује се предњи закључак.

Укратко, турска одбрана Присатског Превоја ограничила се само на одбрану главне одбранбене линије, али недовољно развијене у правцу крила и са слабим резервама за парирање евентуалних извршених прелаза на крилима. До овога је дошло услед јаке тежње да се жељени ефекат произведе противнападом за који је била одређена половина расположивих снага.

20 октобар

Овога дана Коњичка дивизија се пребацила на правац Криволак—Плетвар; Моравска дивизија I позива остала је на истом месту где је била и 19 октобра. Дринска дивизија I позива продужила је покрет и дошла непосредно позади Моравске дивизије I позива

која је била прикупљена код с. Извора. Команда I армије ни овог дана није испољила свој утицај у погледу овлађивања прелазима преко Бабуне, него су ту улогу примили на себе команданти дивизија с тим да је споразумно изврше.

Дунавска дивизија I позива и Тимочка дивизија II позива и овог су дана остале на истом месту.

20 октобра изјутра командант Коњичке и командант Моравске дивизије I позива имали су састанак ради утврђивања плана за даљи рад. *На том састанку је утврђено да се теснац изманеврише на његовим обема странама, у коме је циљу одлучено:*

— да се за 4 коњичким пуком упути један батаљон 16 пешадиског пука са два митраљеза преко с. Степанци и Малог Мукоша, те да заједно са њим нападну и освоје део Мукоша северозападно од Присатске Карауле;

— да се Коњичка дивизија (стварно један коњички пук и једна батерија) пребаци преко с. Никодина на плетварски правац ради освајања Плетварског Превоја и

— да остатак Моравске дивизије I позива сачека код с. Извора док непријатељ под притиском крилних колона не ослободи пролаз.

Основна идеја овог споразума била је доста добра, али не и потпуна, јер није било предвиђено да се непријатељ нападне и са фронта, те да се на тај начин олакша рад крилних колона.

Десна бочна група, при претпоставци да њен рад буде обједињен, располагала би са једним коњичким пуком, једним батаљоном и са укупно шест митраљеза. До те обједињености није дошло, јер је коњички пук отишао са Мукоша преко планинског гребена ка с. Дреновцу, тако да је батаљон 16 пешадиског пука остао усамљен и недовољно јак.

У погледу леве бочне групе (јачине 1 пешадиског пука, 1 коњичког пука, 1 брдске и једне пољске батерије) могло би се ово рећи: непријатељ је пратио рад Срба и свакако да је, благодарећи пажљивом осматрању, приметио упућивање српских снага на овај правац и на то реаговао. Због тога је овоме требало упутити довољно јаку снагу, да би се и ту стекла надмоћност у снагама или да се располагало бар са толико снага

да се спрече евентуалне непријатељске акције ширих размера на том простору. Доцније ће се видети да су Срби овде преживљавали кризу, а на обратном крилу било је толико нагомилане снаге да се није имала где употребити.

Ако се хтело да крилне групе знатно угрозе непријатеља на Присатском Превоју, оне су морале бити довољно јаке, а тиме би се истовремено одбацило и погрешно мишљење да ⅕ снага отвара врата целокупној снази.

Рад Коњичке дивизије. — Коњичка дивизија, по утврђеном споразуму отпочела је покрет у 08.15 и стигла је у с. Никодин истога дана у 15.30 часова, где је и преноћила.

2 пешадиски пук извршио је покрет правцем с. Бабуна — с. Смиловци — с. Никодин, где је стигао у 15.40 часова. Марш је био тежак и заморан. Пук је преноћио у с. Никодину.

Досадања лева побочница овог дана покушала је да овлада Плетварским Превојем, али у томе није успела, па се увече вратила на преноћиште у с. Тројаци. Сматрало се да је непријатељ пред њом јачине 2—3 батаљона и 4 топа.

4 коњички пук, који је доскора био у дивизиској претходници и коме се придружио извиђачки ескадрон са овог правца, избио је на гребен Мукоша североисточно од с. Дреновца, одакле се спустио у с. Дреновац, тако да су према непријатељу на Мукошу (на делу ближе споју Малог Мукоша и Мукоша) остале само комите, који су безуспешно нападали; према њима непријатељ је овог дана био јак свега две чете.

20 октобра увече, код комита је стигао и онај батаљон из 16 пешадиског пука, који је био послат да појача 4 коњички пук; он је ту и заноћио.

Укупно узев, рад Коњичке дивизије своди се на ово:

— главнина дивизије пребацила се на плетварски правац, а с њом и један пешадиски пук са једном батеријом;

— 4 коњички пук прешао је пл. Мукош и тиме означио место где нема непријатеља према десном крилу I армије;

— лева побочница извршила је уствари насилно рекогносцирање на Плетварском Превоју.

Сам рад ојачане Коњичке дивизије на овом правцу имао је тек да настане.

Рад Моравске дивизије I позива. — Према утврђеном споразуму Моравска дивизија I позива остала је 20 октобра код с. Извора *да сачека дејство бочних група* и пребацивање Коњичке дивизије и 2 пешадиског пука на плетварски правац.

У току дана командант Моравске дивизије I позива могао је сазнати да је 4 поњички пук прешао гребен и отишао у с. Дреновац, да на Мукошу нема јачих непријатељских снага, јер су се пред комитама налазиле свега две чете. Не зна се да ли је он добио извештај о јачини непријатеља на плетварском правцу (2—3 батаљона и 4 топа).

На основи јутарњег споразума са командантом Коњичке дивизије и вечерњег споразума са командантом Дринске дивизије I позива командант Моравске дивизије I позива издао је овога дана у 11.30 часова заповест за сутрашњи рад под ОБр. 132, која је гласила:

„Моравска дивизија I позива
ОБр. 132
20 октобра 1912 г.
11.30 часова пре подне
Извор

Заповест

Непријатељ у јачини 3—4 батаљона, 2 ескадрона и 4—6 топова, заузео је положај Козјак—караула Присат на излазу из Изворског Теснаца.

Коњичка бригада, упућена да заузме овај теснац, доспела је са 4 коњичким пуком до Мукоша, а 1 коњички пук и коњичка батерија упућени су преко Смиловца и Попадије ка Виорили. Од овог пука је један ескадрон на друу ка кар. Присат.

Моравска дивизија I позива потпомагала је дејство коњице тако, да су 1 батаљон 2 пешадиског пука и батерија заузели Виорилу (к. 1502) куда је данас упућен

и остатак 2 пешадиског пука са дивизиским коњичким пуком; 1 батаљон 16 пешадиског пука са два митраљеза упућен је преко с. Степанаца на Мукош да појача 4 коњички пук који се тамо налази.

Пошто дивизија има задатак да наступа ка Прилепу, а до овог часа нема извештаја да је излаз из теснаца код кар. Присат заузет, то наређујем:[1])

1. *Десна колона* Командант пук. Ј. Викторовић 16. п.п. 3. п.п. 2 вода болничара Свега: 7 батаљона и 2 вода болничара	1. Десна колона полази сутра 21 у 5 часова пре подне са друма према свом бивaку правцем Хан Бабуна — Степанци између Свињичке Главе[1]) и Бабуне пл. ка с. Присат у обилазак Присатске карауле.
2. *Лева колона* Кт. пук. Д. Туфегџић 1. п.п. (без 1 батаљона) 1 батерија Моравског пољског арт. пука 2 чете пионира 1 вод болничара Свега: 3 батаљона, 4 топа, 2 чете пионира и 1 вод болничара	2. Лева колона полази са бивака 1. пешадиског пука у 6 часова пре подне прилепским друмом и напада на караулу Присат, ако дотле не би била заузета, иначе продужава кретање ка Прилепу, одржавајући од карауле Присат везу са десном колоном.
3. *Резерва* Командант ппук. Љуб. Покорни 1 батаљон 1. п.п. Моравски арт. пук (без 1 батерије) Болничка чета (без 3 вода)	3. Резерва полази са друма према бивaку 1 пешадиског пука у 7 часова пре подне за левом колоном и са челом се зауставља код Хана Бабуне, остављајући пут слободан.

[1]) Подвукао писац
[2]) Свињска Глава

Телеграфско одељење
Санитет. колона
Свега: 1 батаљон, 28 топова, болничка чета, телеграфско одељење, санитетска колона.

У случају да караула Присат падне, продужава кретање друмом преко караула ка Прилепу, у противном остаје на преноћишту код Хана Бабуне.

Помоћу својих ордонанаса одржава везу са левом колоном.

4. *Трупна комора.* — Пртљажни део полази од с. Извора у 8 часова пре подне и то овим редом: Штаба дивизије, дивизиског коњичког пука, 1, 2, 16 и 3 пешадиског пука, моравског артиљериског пука, инжињерије, болничке чете и креће се на 500 м позади артиљерије.

Профијантски део остаје у Извору где сачекује први степен колонске коморе, па пошто се попуни, креће се прилепским путем до дивизије.

5. *Телеграфско одељење.* — Оправиће телеграфску линију за Прилеп и везаће штаб дивизије на преноћишту 21/22 октобра тамо где буде био о чему ће командир одељења бити обавештен.

6. *I степен колонске коморе* долази у Извор.

7. *II степен колонске коморе* долази до моста на реци Тополки на друму Велес — Прилеп.

8. Ја ћу поћи из Извора у 5 часова и 30 минута пре подне и кретаћу се на челу главнине десне колоне".

По овој заповести заузимање теснаца требало је да се изврши на следећи начин:

Слабија колона — 1 пешадиски пук и једна батерија — нападају центар непријатељског положаја са фронта, а јача колона има да обухвати Присатски Превој с десног крила. Резерва иде позади слабије колоне. Десна колона нема артиљерије, јер се у целој I армији налази свега једна брдска батерија која је послата са батаљоном у левој побочници, а возећа се не може кретати с њом.

Одмах пада у очи да је знатан део непријатељског положаја — леви отсек, од Присада (искључно) до Козјака (закључно) по заповести остао ненападнут, а међутим, десна колона је прејака (поред тога што се

позади ње налази још ½ Дринске дивизије I позива). Ова је грешка доцније уочена па је 2 пешадиски пук, који је био придат Коњичкој дивизији, нагло одузет од ње и употребљен као лева колона Моравске дивизије I позива, а дотадања лева претворена у средњу колону. Али и при тој комбинацији остао је један део непријатељског фронта ненападнут. Тај је део доцније узела на себе Дринска дивизија I позива. Дакле, још овог дана требало је узети у комбинацију за савлађивање прелаза и Дринску дивизију I позива.

Почетак рада био је предвиђен за 5 часова за једну, а 6 часова 21 октобра за другу колону.

У заповести нема одредаба у погледу везе са Коњичком дивизијом, којој је придат 2 пешадиски пук, а исто тако ништа се не говори ни о раду Дринске дивизије I позива.

Ова је заповест издата полазећи од основе да овлађивање прелаза код Присада изврши Моравска дивизија I позива, што је у основи правилније него идеја команданта I армије, по коме је тај задатак требало да изведе Коњичка дивизија, а да је у том помогне Моравска дивизија I позива. Међутим, доцније ћемо видети да је за извршење овог задатка морала поред Моравске дивизије бити ангажована и Дринска дивизија I позива.

Рад Дринске дивизије I позива 20 октобра. — 20 октобра дивизија је продужила покрет. Кад је чело дивизије подилазило с. Извору где се још налазила Моравска дивизија I позива, њен командант је дао лично команданту Дринске дивизије I позива усмен извештај:

— да Турци у јачини 3—4 батаљона са 4 топа држе излаз из теснаца — Мукош — Присад — Виорила Пл. 2 пешадиски пук је упутио са брдском батеријом за протеривање непријатеља на правцу Виориле;

— да је на правцу Никодин — Виорила и Коњичка дивизија са једном батеријом и најзад *да ће он остати у с. Извору са дивизијом док се ситуација на излазу из теснаца не рашчисти.*

„Према овоме, каже се у операциском дневнику Дринске дивизије I позива," и Дринска дивизија I позива ноћила је позади Моравске дивизије I позива на северној страни иза села Извора."

Увече 20 октобра, када су се код Извора нашли команданти Моравске и Дринске дивизије I позива, претресен је план даљег рада, па се увидело да је потребно да се појача и допуни дејство истакнутих побочница. У том циљу одлучено је да Моравска дивизија I позива упути: — два пука (3 и 16) као десну колону преко с. Степанаца (10 км северно од села Присада) — к. 1445 ка селу Присаду у обилазак Присатског Превоја;

— три батаљона 1 пешадиског пука и једну пољску батерију као средњу колону да нападну превој са фронта;

— да 2 пешадиски пук (без 2 батаљона) напада као лева колона од с. Никодина преко пл. Виориле у правцу с. Крстеца.

Напред изнета заповест ОБр. 132 команданта Моравске дивизије I позива није обухватила и ову последњу тачку споразума која се односи на употребу 2 пешадиског пука, а међутим доцније се налази под истим бројем у заповести команданта Моравске дивизије I позива која је била послата команданту Коњичке дивизије.

Иначе, ова употреба 2 пешадиског пука била је добро смишљена, само је штета што раније поред 2 пешадиског пука није послато у област Плетварског Превоја још нешто пешадије, те да Коњичка дивизија по одвајању 2 пешадиског пука од ње не остане са свега једном четом као што ће то стварно и бити доцније.

Дакле, и по споразуму команданата ових двеју пешадиских дивизија форсирање прелаза требало је да се изврши без учешћа Дринске дивизије I позива.

Рад I армије и Врховне команде 20 октобра. — Овог дана ни Врховна команда ни Команда I армије нису наредиле ништа у погледу организације рада на правцу Велес — Прилеп. Ово се десило зато што се претпостављао слаб турски отпор, па се његово овлађивање оставило команданту Коњичке дивизије и команданту челне пешадиске дивизије.

Рад Команде I армије углавном се обележава шиљањем ових два извештаја Врховној команди:

а) — „2 пешадиски пук и брдска батерија заузели Виорилу; један коњички пук заузео Мукош. *Остатак*

напредује.[1]) Извиђањем у правцу Радовишта није се још ништа сазнало.“

Овај оптимистички извештај, заснован на недовољном познавању стварне ситуације, свакако је био примљен као врло повољан у Врховној команди.

б) — „Командант Дунавске дивизије I позива јавља под јучерањим по подне да је добио телефонски извештај из Царевог Села и из Кочана да је Рилска дивизија 19 октобра предузела покрет ка Демир Хисару и преко Радовишта ка Струмици. Исто тако и 14 пешадиски пук из Кочана кренуо је ка Радовишту и ка Струмици.

Молим за наређење шта да предузмем са Дунавском дивизијом I позива. Моје је мишљење да се неки најнужнији део остави у Штипу и Криволаку привремено, а дивизија да крене преко Криволака ка Прилепу, мада ће тешко извршити прелаз преко Вардара, докле јој не стигне мостови материјал, који јој је остао позади, а за који је наређено да јој се што пре приближи.

Исто тако командант Дунавске дивизије захтева попуну у коњима за запрегу и јахање (број није назначио) као и попуну у обући. Тешко се снабдева сеном, јер га како у Велесу, тако и на путу ка Прилепу нигде нема.

Неопходно је нужно да се што пре успостави железнички саобраћај између Скопља и Велеса и Криволака, и да се повећа количина требованог сена и овој армији дотури железницом.“

Овај подужи извештај изнет је у целини, јер се из њега види неколико значајних ствари:

1) — назирање да је извештај о покрету Турака ка Кочанима био лажан, и да је због њега Дунавска дивизија I позива била задржана у Штипу дуже но што је било потребно;

2) — да се код Дунавске дивизије I позива не налази мостови трен;

3) — да Команда I армије потстиче на решење питања о употреби Дунавске дивизије I позива.

[1]) Подвукао писац

Истог дана по подне командант II армије извештава Врховну команду да је добио депешу од команданта Рилске дивизије да са целом дивизијом треба да иде за Демир Хисар и да га још сутра заузме.

Овиме је добивена основа за коначно ликвидирање опасности од покрета Турака ка правцу Кочана.

Сасвим сличан извештај тог дана по подне шаље и командант Дунавске дивизије I позива јављајући да Турака нема ни у Кочанима ни у Радовишту и да је бугарска бригада, која је била пошла ка Кочанима, отишла у правцу Радовишта; том приликом он пита да ли да поступи по заповести I армије ОБр. 280, којом је наређен покрет армије са Вардара ка Прилепу.

У вези свега тога и Врховна команда при крају овог дана отпослала је ово наређење команданту I армије:

„Нека командант Дунавске дивизије I позива упути сутра један пук пешадије са једним ескадроном коњице, дивизионом артиљерије и осталим деловима преко Криволака да заузме излаз из теснаца Демир Капије."

Дакле, ни 20 октобра још није било решено питање употребе Дунавске дивизије I позива.

Општи поглед на рад и догађаје 20 окобра. — Овог дана извршено је пребацивање једног, али недовољног дела снаге на претварски правац. Иначе, дан је прошао без борби.

Дунавска дивизија I позива још је остала код Штипа.

Ради осигурања левог бока и позадине I армије упућен је један одред ка Демир Капији.

Турци су овог дана остали на својим положајима и без промена и без предузимања акције са своје стране.

21 октобар

Овога дана приступило се подилажењу непријатељском положају од стране Коњичке и Моравске дивизије I позива. Њихове су акције биле одвојене, па ће се зато посебно и овде изнети.

Рад Коњичке дивизије. — Коњичка дивизија и 2 пешадиски пук (без 2 батаљона) преноћили су 20/21-X у с. Никодину, а 2 батаљон 2 пешадиског пука, брдска батерија и ескадрон у с. Тројацима (15 км источно од Прилепа).

21 октобра у 6 часова командант Коњичке дивизије, сходно својој ранијој одлуци да овлада Плетварским Превојем, наредио је команданту 2 пешадиског пука да упути 1 батаљон преко Виориле ка Крстецу, а са остатком 2 пешадиског пука и Коњичке дивизије, тј. са главним делом своје снаге да иде преко с. Ракле (југоисточно од с. Никодина) и с. Топлице (јужно од с. Ракле) ка Плетвару.

Да је из Моравске или Дринске дивизије I позива била упућена ка Крстецу преко Виориле нека јача снага, што је могло бити учињено, и одлажење 2 пешадиског пука и Коњичке дивизије ка Плетвару било би ефикасније, а уколико се баш не би овладало Плетварским Превојем извела би се бар једна довољно јака демонстрација.

Кад је требало да се приступи извршењу овог наређења био је добивен захтев команданта Моравске дивизије I позива да цео 2 пешадиски пук крене ка Виорили и Крстецу, где треба да дођу и 2 батаљон 2 пешадиског пука и брдска батерија који су дотада били у левој побочници Коњичке дивизије. Чим је добио овај захтев, командант Коњичке дивизије наредио је да батаљон 2 пешадиског пука, који је био добио задатак да наступа преко Виориле ка Крстецу, буде у претходници свога пука који ће ићи за њим, а за себе је задржао улогу демонстрирања на правцу Плетвара с тим да од пешадије задржи за себе свега једну чету.

Овим захтевом командант Моравске дивизије I позива изразио је идеју и одлуку да се гро снага његове дивизије употреби за овлађивање Присатским Превојем. Ова је одлука била исправна, али је требало да Команда армије благовремено испољи свој утицај ангажовањем и једног јачег дела Дринске дивизије I позива, делом ради дејства правцем Крстец — с. Ореовец — Прилеп у циљу дубљег угрожавања отступници бранилаца Присада, а делом и ради ојачања коман-

данта Коњичке дивизије, те да би и он могао извршити довољно снажан притисак, ако не и овлађивање Плетварским Превојем. Овде је та акција Команде армије потпуно изостала, па је дошло до претераног нагомилавања снага на правцу Велес — Присад — Прилеп и до велике оскудице у снагама на правцу Плетварског Превоја.

При овом наступању 2 пешадиски пук је лако савладао непријатељски отпор на Виорили (где је било заробљено 17 војника) и на Крстецу, одакле је протеран један вод турских пешака. И тако је 2 пешадиски пук заноћио 21/22 октобра на Крстецу (без 2 батаљона који је заноћио на Козјаку).

У овим малим борбама пук је имао рањених 3 официра и 11 бораца.

Те ноћи људство није примило храну и простирку, а ноћ је била врло хладна.

Пред свој полазак командант Коњичке дивизије примио је наређење команданта I армије ОБр. 280 од 19/X, које је напред дато у целини и по коме је Коњичка дивизија имала да продужи извиђање правцем Велес — Прилеп — Битољ, па је зато сада наредио:

— да 2 пешадиски пук дејствује од Крстеца у бок Присатског Превоја;

—да командант дотадање леве побочнице остави једну чету и један ескадрон према Плетвару, да батерију упути ка Крстецу, те да садејствује нападу 2 пешадиског пука, а он са три чете да заузме Козјак, што је и учинио.

Овим наређењем допуњено је претходно наређење и сад 2 пук има означен и објекат напада; сем тога, овим је наређењем одузето готово све што је било под командом Коњичке дивизије и упућено ка Присатском Превоју, тако да су за акцију према Плетвару остали свега један коњички пук и једна чета пешадије.

Око 12.30 часова Коњичка дивизија је стигла пред Плетвар (пошла је у 08.30 из с. Никодина) и потом је извршила један слаб демонстративни напад. У 16.00 часова дивизија се повукла на преноћиште у с. Тројаци оставивши према непријатељу на претстражи само пешадиску чету.

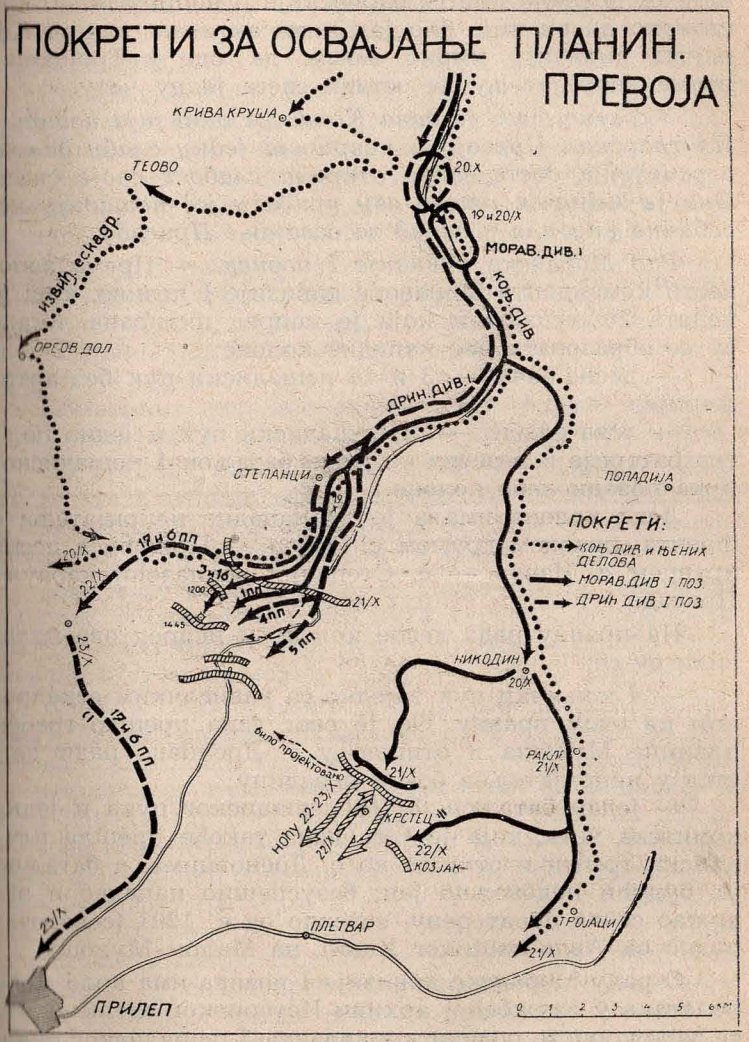
ПОКРЕТИ ЗА ОСВАЈАЊЕ ПЛАНИН. ПРЕВОЈА
КРИВА КРУША
ТЕОВО
20/X
19 и 20/X
МОРАВ. ДИВ. I
КОЊ. ДИВ
ДРИН. ДИВ. I
ИЗВИЂ. ЕСКАДР.
ОРГОВ ДОЛ
СТЕПАНЦИ
ПОПАДИЈА
ПОКРЕТИ:
КОЊ. ДИВ. и ЊЕНИХ ДЕЛОВА
МОРАВ. ДИВ. I ПОЗ.
ДРИН. ДИВ. I ПОЗ.
17 и 6 ПП
3/16
1200
1 ПП
4 ПП
5 ПП
14.45
21/X
22/X
23/X
НИКОДИН
20/X
РАКЛИ
21/X
било пројектовано
ноћу 22-23/X
22/X
КРСТЕЦ
КОЗЈАК
ТРОЈАЦИ
ПЛЕТВАР
ПРИЛЕП
0 1 2 3 4 5 6 KM

Скица 1

Приликом демонстративног напада на Плетвар није се дознало ништа одређеније о непријатељу, али свакако да он није био јак нити активан, кад је Коњичка дивизија мирно могла да оде у Тројаке, а према непријатељу да остави свега једну чету.

Укратко, овог је дана Коњичка дивизија подишла Плетварском Превоју и извршила једну слабу демонстрацију, а доста јасно открила слабост своје снаге. Она је међутим готово сву придату јој пешадију несебично упутила у напад за освајање Присада.

Рад Моравске дивизије I позива. — Према заповести команданта Моравске дивизије I позива, која је издата 20 октобра и која је напред цитирана, имале су се образовати две нападне колоне:

— десна јача — 3 и 16 пешадиски пук без артиљерије;

— лева слабија — 1 пешадиски пук и једна пољска батерија и резерва — један батаљон 1 пешадиског пука позади леве колоне.

Лева колона имала је да нападне непријатеља с фронта, правцем друмом с. Извор — Прилеп, а десна правцем с. Извор — с. Степанци обилазећи караулу Присад.

На правцу рада десне колоне и испред ове налазили су се:

— 4 коњички пук заједно са извиђачким ескадроном на овом правцу. Он је овог дана прешао гребен планине Мукоша и отишао у с. Дреновце ради дејства у непријатељев бок и позадину;

— један батаљон (3) 16 пешадиског пука и једна комитска чета, која је тога дана такође прешла планински гребен и отишла ка с. Дреновцима, а батаљон је, будући недовољно јак, безуспешно нападао и задржао се на предтерену, северно од к. 1201 (северозападно од Авди-пашиног Хана), на Малом Мукошу.

О раду Моравске дивизије I позива има врло мало података у службеној архиви Историског одељења, па се зато користе подаци команданта 3 пешадиског пука, који је изнео рад десне дивизиске колоне свога пука.

Рад десне дивизиске колоне, по његовом опису, оцртан је, у изводу, овако:

„3 пешадиски пук кренуо је у 5 часова изјутра и ушао у састав десне колоне позади 16 пешадиског пука. Колона се кретала десно од прилепског друма, реком Десном.

По пролазу кроз село Степанце, колона се кретала врло тешким планинским путем, уз стрме кршне падине Свињске Планине. Товарни коњи су падали под товаром, клизајући се преко великих стеновитих степеница. Услед великог нагиба стазе товар се свлачио са коња; често се застајало и вршен је претовар.

Испред 3 пешадиског пука била је бојна комора 16 пешадиског пука и део профијантске коморе оног батаљона који је јуче одаслат напред. Тиме се спорост колоне још више увећавала. Кретало се само у колони по један.

Командант дивизије лично је пратио ово кретање и захтевао да се покрет колико је год могуће убрза.

По прелазу овог врло кршевитог успонског дела. где је стаза водила северозападно од села Степанца, пук се спуштао дубоком јаругом из које се потом излазило на нову косу Свињске Главе.

Ова нова коса стајала је бочно према положају Мукоша. Њена страна окренута турским положајима била је мање-више гола, док је супротна страна била обрасла густом шумом и падала у дубоку јаругу.

Како је ово земљиште било јако изложено погледу Турака са мукошких положаја, са којих је дејствовало неколико брдских топова према батаљонима 16 пешадиског пука, то је командант 3 пешадиског пука наредио да се у кретању колоне нико не појављује на страни гребена изложеној видику са Мукоша. Ипак се неколико ордонанаса-коњаника повремено кретало отворено гребеном и тако су Турци са Мукоша спазили кретање ове колоне. Они су одмах отворили артиљериску ватру. Правац им је био врло добар, али прва зрна су се распрскавала високо. Затим су косу и њен каменити гребен обасули гранатама. Ускоро су Турци пренели артиљериску ватру на 16 пешадиски пук.

Видело се да Турци на Мукошу немају много топова, али, они су могли по вољи и неузмиравано да

дејствују, јер наша десна колона није имала артиљерије.

Пред први сумрак командант 3 пешадиског пука са челним батаљоном стигао је на планински превој североисточно од к. 1200, где је затекао свог команданта дивизије. Овај је тада усмено наредио команданту 3 пешадиског пука:

„Поседните положај северно од к. 1200, одмах га утврдите и најупорније браните као положај од великог значаја на овом правцу.

Осигурајте се јаким бојним претстражама и добро се утврдите. 16 пешадиски пук биће на истој планинској греди, у продужењу 3 пешадиског пука.

Сутра ћете заједно са 16 пешадиским пуком лево продужити рад ка Мукошу."

За поседање и одбрану командант 3 пешадиског пука поделио је положај на два отсека и посео их са по једним батаљоном. Једна чета 3 батаљона истурена је на камењар са задатком да штити десни спољни бок положаја.

Западна ивица положаја, коју су поселе прихватнице батаљона, уједно је била и главна линија одбране положаја, те је стога на њој одмах предузето најјаче утврђивање.

Како је положај по дубини, у правцу са запада на исток, врло сужен, остала два батаљона са митраљеским одељењем заноћила су у непосредној близини предњих батаљона. Трупе на положају биле су у највећој опрези.

За време поседања положаја и постављања претстража пред фронтом нису примећене непријатељске трупе, али је било података да их има око изворног дела речице Треске, у близини села Дреновца, Десова и других.

Те вечери, командант 3 пешадиског пука примио је од команданта десне колоне наређење (писано 21/X у 17.10 часова) ове садржине:

„Команданту 3 пешадиског пука — Мукош

По добијеном наређењу команданта дивизије, тај пук преноћиће на седлу на које је избио.

Наређено је да се овој колони упути и једна брдска батерија.

Ова колона предузеће напад на непријатеља сутра, кад отпочне напад леве колоне.

Са вашим пуком ухватићете везу са 16 пешадиским пуком који је пред вама.

Ја ћу се налазити северно од к. 1200 код резерве 16 пешадиског пука.

Командант ће изволети доћи код потписатог у 7 часова изјутра 22 тек. месеца ради заједничког рада.

Заузете положаје пукови имају безусловно да одрже".

Док се десна колона Моравске дивизије, савлађујући тешко земљиште, прикупљала 21 октобра северно од к. 1200, дотле је онај раније изаслати батаљон 16 пешадиског пука, подилазећи Мукошу, водио овога дана јаку борбу са надмоћнијим непријатељским снагама, које су потпомагане артиљеријом, упорно браниле положаје на Мукошу. Под притиском надмоћнијег непријатеља, батаљон није могао задржати све заузето земљиште, већ се предвече повукао ближе коти 1200.

1 пешадиски пук из леве колоне Моравске дивизије скренуо је са свог правца нешто удесно, потом заузео неколико ослоних тачака испред непријатељског положаја и заноћио источно од коте 1200, лево од десне колоне.

Дринска дивизија I позива кретала се за Моравском дивизијом; 17 и 6 пешадиски пук — десна колона, заноћили су позади десне колоне Моравске дивизије I позива око села Степанца; 4 и 5 пешадиски пук заноћили су нешто лево иза леве колоне Моравске дивизије I позива.

Ноћ је била осетно хладна са мразом.

Турци преко ноћи нису нападали. Пред фронтом 3 пешадиског пука, нарочито испред његовог десног крила, било је јачег пушкарања.

Према овим подацима распоред десне колоне Моравске дивизије 21/X увече био је овакав:

— 3 пешадиски пук североисточно од к. 1200 на Малом Мукошу;

— 16 пешадиски пук улево од 3 пешадиског пука.

Спој њихових крила налазио се северно од к. 1200, а од левог крила 3 пешадиског пука требало је ићи у правцу југа да би се наишло на десно крило 16 пе-

шадиског пука. Према томе, 21 октобра увече фронт десне колоне био је окренут ка западу. Због ускости гребена Малог Мукоша 3 и 16 пешадиски пук били су јако збијени.

Напред цитирано наређење команданта десне колоне Моравске дивизије прилично је нејасно и непотпуно. Нападни објекат и правац напада нису дати. Почетак напада није био одређен часом него почетком напада леве дивизиске колоне, са којом се није имало везе.

Да би се допунило то наређење, било је уговорено да се команданти 3 и 16 пешадиског пука састану 22/X изјутра, те да се детаљније и одређеније споразумеју о начину даљег рада, тј. о извођењу напада.

Као што се види, 21 октобра Моравска дивизија I позива је подишла својом десном и средњом колоном положају непријатеља о чијем се протезању и груписању као и о јачини није имала јасна претстава, али се ипак могао добити утисак да у области Присада непријатељ није јак. 2 пешадиски пук избио је на Крстец — у повољан положај за маневарску улогу; до те вечери није имао јачих непријатељских снага пред собом.

Рад Дринске дивизије I позива 21 октобра. — У вези заповести Команде I армије ОБр. 280 од 19 октобра и на основу извештаја добивених од команданта Моравске дивизије, командант Дринске дивизије I позива издао је ову заповест:

„Непријатељ се повукао на јужни излаз из теснаца ка Прилепу.

Коњичка дивизија наступа правцем Никодим — Виорила — Козјак.

Моравска дивизија наступа у две колоне:

— десна правцем с. Извор — с. Степанци — с. Присат — с. Небрегово;

— лева друмом с. Извор — Прилеп.

Наређујем:

— Да коњички пук са два ескадрона наступа за Коњичком дивизијом, а са једним ескадроном из Брдовце правцем с. Оморани — Рахов Дол — с. Габровник — с. Дреновци — с. Небрегово.

— Десна колона — 17 и 6 пешадиски пук за десном колоном Моравске дивизије.

— Командант — пуковник Масаловић.

— Лева колона — 5 и 4 пешадиски пук, Дрински артиљериски пук, болничка чета правцем за левом колоном Моравске дивизије — главним друмом.

— Трупне коморе да се прикупе на месту биваковања и крену и то прво трупна комора десне колоне, а за њом трупна комора леве колоне, а по реду маршовања.

Ја ћу се налазити на челу леве колоне."

Критички поглед на ову заповест. — Овога дана, 21 октобра, Моравска дивизија подилази непријатељском положају двема колонама: десном, јачом, са обилазном улогом и левом, слабијом, која треба да веже непријатеља са фронта.

Дринска дивизија I позива, по овој заповести, има са равномерном поделом снага да наступа за десном и левом колоном Моравске дивизије I позива.

Да би ова дивизија могла дејствовати по извесној идеји, Команда армије требало је да да ту идеју; она то није била учинила.

Да би рад ових двеју дивизија могао бити у складу, требало је да командант армије буде на лицу места и да руководи нападом, а он није био ту. Истина, Команда I армије била је доделила улоге, али тек 22 октобра, па и тада команде ових дивизија радиле су без надзора од стране Команде I армије и то баш у најважнијем делу операције, за време извођења боја.

Овакво постављање једне дивизије позади друге могло би се оправдати када не би било нигде другог места у оперативној зони где би се позадња дивизија, или бар један њен део, могао развити за борбу. Тај случај овде није био. Коњичка дивизија је на плетварском правцу располагала са свега једном четом, а на десном армиском крилу пукови су стајали нагомилани без могућности да узму учешћа у борби; 2 пешадиски пук на простору између једног и другог правца био је нападнут јачом непријатељском снагом, те је прошао кроз кризу зато што је на десном армиском крилу било превише снаге, а овде је није било довољно.

Постављањем позадње дивизије тачно позади предње дивизије маневар армије био је сведен на минимум.

По операцискоm дневнику Дринске дивизије I позива рад по овој заповести текао је овако:

„Кад је чело десне колоне прошло раскрсницу за село Степанце, а артиљерија Моравске дивизије I позива испунила простор у клисури све до Авди-Пашиног Хана, у томе моменту Турци су са Присата отворили доста јаку артиљериску ватру на целокупну колону Моравске дивизије у теснацу. Положај Моравског артиљериског пука био је врло критичан. Он није могао мрднути ни десно ни лево, ни напред ни назад. Благодарећи рђавој турској муницији и великом отстојању дејство је остало без резултата.

Ово је било око 15 часова. Положај Дринске дивизије I позива у клисури био је незавидан — потпуно затворена спреда колонама Моравске дивизије, она је била осуђена да чека да јој Моравска дивизија I позива отвори пут. И ноћ се почела ускоро хватати — ватра турске артиљерије престала је — а Дринска дивизија I позива заноћила је са левом колоном између карауле и раскрснице за с. Степанце, десном колоном испод Мукоша, позади десне колоне Моравске дивизије.“ Као што видимо десна колона Дринске дивизије I позива сабила се позади десне колоне Моравске дивизије I позива која је и сама стајала збијена на уском гребену Малог Мукоша код к. 1200, док је на правцу Крстец — Плетвар владала крајња оскудица у снагама.

Лева колона Моравске дивизије I позива била је скренула удесно, те је тако оставила своје место у фронту левој колони Дринске дивизије I позива. За следећи дан командант Дринске дивизије I позива наредио је да код леве колоне 5 пешадиски пук наступа лево од 1 пешадиског пука, ка вису Чифлику, западно од Присатског Манастира, а 4 пук за 5 пуком. Почетак наступања у 7 часова. Артиљериски пук био је остављен код с. Поменова, северно од с. Степанци. За рад десне колоне Дринске дивизије I позива још није било наређено ништа одређеније, тј. да ли ће и даље ићи

пасивно позади десне колоне Моравске дивизије, или ће се прихватити неке маневарске улоге.

Рад Команде I армије и Врховне команде. — Ни овога дана Команда армије није интервенисала у погледу организације напада. Њен се рад свео на бригу око привођења Дунавске дивизије I позива. Извештаји о догађајима код армије били су толико оптимистички да је Врховна команда рачунала да ће Прилеп бити освојен 21/X, а уствари то је се десило тек 23/XI.

Два извештаја Команде I армије Врховној команди решила су питање начина употребе Дунавске дивизије I позива, а извештај ОБр. 328 гласио је:

„Непријатељ у јачини 5—6 табора, са 10 топова и нешто митраљеза држи положај Присат.

Коњичка дивизија држи линију Мукош — Никодим, а појачана је деловима Моравске дивизије I позива која данас у 6 часова пре подне продужава наступање ка Прилепу.

Дринска дивизија I позива наступа за Моравском дивизијом I позива.

Дунавској дивизији I позива наређено је да крене једним здруженим пуком ка Демир Капији. Стање на правцу Радовиште — Кочане још није расветљено, али изгледа да тамо нема озбиљних снага. Молим за наређење шта ће радити остатак Дунавске дивизије I позива који је још у Штипу."

Врховна команда, имајући још од прошлог дана извештај од команданта II армије да цела Рилска дивизија одлази за Демир Хисар, телефонски је наредила команданту I армије да у Штипу остави један пук, а да са остатком Дунавске дивизије I позива заузме Криволак.

Убрзо после овога, Команда I армије доставила је у извештају ОБр. 329 поред осталог и ово:

„Наредио сам команданту Дунавске дивизије I позива да један пук остане у Штипу; са једним пешадиским пуком, једним ескадроном и једним дивизионом артиљерије и осталим припадајућим деловима да заузме Демир Капију, а са остатком дивизије да крене и заузме Криволак, где да чека даље наређење."

Да се мало задржимо на овим извештајима Команде I армије.

У извештају ОБр. 328 се каже да Коњичка дивизија држи линију Мукош — Никодин. Ту ствар стоји овако: 4 коњички пук био је избио на гребен Мукоша, прешао га и сишао у с. Дреновац, па кад је тамо био нападнут, отступио је чак до с. Извора не задржавши се на Мукошу.

Батаљон 16 пешадиског пука, који је био послат да подржи 4 коњички пук, није успео у току 21 октобра да избије на гребен Мукоша.

За Моравску дивизију I позива се вели да она (21/X) продужава наступање ка Прилепу, а она је уствари тек подилазила присатском положају који је требало потом освајати, па тек тада ићи у Прилеп. Укратко, из првог извештаја се види да је Команда I армије била недовољно обавештена о стању на фронту.

Код другог извештаја пада у очи да се здруженом пуку, упућеном ка Криволаку, наређује да по заузећу Криволака чека даље наређење уместо да му је наређено да наступа ка Прилепу.

*

21 октобра, Тимочка дивизија I позива упутила је 15 пешадиски пук са једном батеријом у Велес као посаду, а остале борачке трупе су остале на просторији од с. Хотевице до Катланова.

*

Поред рђавог времена у планинама и снабдевање трупа храном почиње да чини тешкоће и Команда I армије са ЕБр. 314 моли Врховну команду да воз са храном стигне још ноћу 20—21 октобра у Велес, иначе ће операције морати застати.

*

Овога дана у Врховну команду стигао је и врло значајан извештај претседника српске владе којим се саопштава:

— да је у дипломацији добро расположење, само се саветује да се што пре изађе на море, јер ће ускоро почети општа акција европских сила да се обустави рат и почну преговори;

— да Бугари предлажу да савезници уђу заједнички у Солун, да Пашић на ово пристаје, али пита за Путниково мишљење.

На ово је Путник одговорио да је за давање одговора „потребно да зна стање на грчкој страни", да се нада да ће Прилеп пасти већ 21 октобра и да ће и краљ доћи у Скопље, па да ће до тог времена створити своје мишљење.

Међутим, од команданта Ибарске војске Врховна команда је стално добијала извештаје о смицалицама које прави аустроугарски конзул у Митровици, а то је дипломатску ситуацију чинило тешком, а не повољном.

*

Општи поглед на рад и догађаје 21 октобра. — 21 октобра Моравска дивизија I позива подишла је левом непријатељском крилу са идејом да са северозападне стране обиђе Присатски Превој. На правцу кретања своје јаче — десне колоне она није наишла на неку јачу непријатељску снагу. Њена лева колона примакла се десној, те је тако створен знатан празан простор између ње и 2 пешадиског пука који се налазио код с. Крстеца.

Дринска дивизија I позива својом десном колоном налазила се позади десне колоне Моравске дивизије I позива, а лева колона позади оног дела фронта где је требало да буде лева колона Моравске дивизије I позива, тј. код Авди-пашиног Хана.

2 пешадиски пук заноћио је код к. 1475 (северно од Крстеца).

2 батаљон 2 пешадиског пука са брдском батеријом кретао се овог дана од с. Тројаци ка Козјаку (к. 1746), где је избио тога дана и заноћио.

Коњичка дивизија (2 коњички и Моравски дивизиски коњички пук) заноћила је у с. Тројацима.

Дивизиски коњички пук Дринске дивизије I позива (без једног ескадрона) био је на путу за с. Никодин ради уласка у састав Коњичке дивизије.

Дунавска I и Тимочка дивизија II позива и овог дана остале су без непосредног учешћа у овом нападу у правцу Прилепа.

Укратко, Моравска дивизија I позива и Коњичка дивизија подишле су непријатељском положају; позади прве налазила се Дринска дивизија I позива раздељена у две групе, али још без одређеног задатка, по коме би се ангажовала у нападу.

О непријатељу се могла имати ова претстава: јаче груписање било је на присатском, а знатно слабије на плетварском правцу. На Мукошу посада је састављена само од пешадије, где се лево крило протезало до к. 1458. Место резерве остало је непознато. На бази тих елемената требало је донети одлуку за сутрашњи и даљи рад I армије.

На спољнополитичком пољу почела се појављивати Аустро-Угарска са њеним непријатељским држањем према Србији, због чега се желело убрзање извођења операција.

И овога дана Турци су остали на својим положајима не ометајући рад Срба, али је у току наступајуће ноћи (21/22-X) приведена 13 низамска дивизија за напад на лево армиско крило (на 2 пешадиски пук). Можда је ово стајало у вези са добивеном вешћу о боју код Банице (око 40 км југоисточно од Битоља) где је Џавид-паша разбио грчку побочницу.

22 октобар

До овога дана Команда I армије није ништа учинила у погледу координације рада Моравске и Дринске дивизије I позива. Трупе су већ биле подишле непријатељском положају и то је био последњи моменат за интервенцију Команде армије. И заиста, овога дана изјутра у 5 часова, начелник штаба I армије наредио је телефоном команданту Моравске дивизије I позива:

а)— да нападом на Присатски Превој руководи командант Дринске дивизије I позива. О детаљима да се споразумеју оба команданта;

б) — да се командант Моравске дивизије I позива споразуме са командантом Коњичке дивизије о раду и командовању левим крилом при нападу на Присад. Ово је наређење издато доцкан, а није било ни у складу са приликама у моменту издавања наређења. Њиме је командант Моравске дивизије I позива упућен на лево крило, а до тог јутра он се претежно бавио на десном крилу.

Због задоцњења овог наређења и због недовољно споразумног рада дошло је до мешања дивизиских нападних колона, које су, почев с десног крила ишле овако: десна колона Дринске, десна Моравске, централна Дринске, левокрилна Моравске и демонстративна Коњичке дивизије.

Командант Дринске дивизије није се до момента издавања горњег наређења бавио на десном армиском крилу, а његов одлазак тамо отежавао би везу и његову улогу заступања Команде армије, па је за команданта десног армиског крила био одређен помоћник команданта Моравске дивизије I позива коњички пуковник Љ. Барјактаревић, чије је командовање било више номинално. Он је имао да буде командант обеју десних колона — и Моравске и Дринске — за коју је улогу на овом изразито планинском и тешком терену као коњички официр био најмање погодан.

Одређивањем пуковника Барјактаревића за команданта десних колона обеју дивизија требало је да се више формално но стварно осигура континуитет досадашњег рада команданта Моравске дивизије I позива, а потчињавањем истог команданту Дринске дивизије I позива, требало је да се изврши армиско наређење, јер је овај последњи имао да руководи радом десног армиског крила.

Командант Дринске дивизије примио је ову солуцију и преузео је руковођење групом која је с фронта имала да нападне непријатеља, а коју су чинили 1, 4 и 5 пешадиски пук и две батерије (које су биле пласиране у току ноћи 21/22 октобра у висини Авди-пашиног Хана), а пуковника Барјактаревића оставио је да руководи радом десног армиског крила, где су се налазили пешадиски пукови из обе дивизије.

Дакле, командовање на центру преузео је командант Дринске дивизије, а командант Моравске дивизије I позива отишао је да се споразуме са командантом Коњичке дивизије. У журби да се што пре састане са њим, командант Моравске дивизије I позива отишао је без претходног личног састанка са командантом Дринске дивизије I позива, а потом није могао да одржи ни састанак са командантом Коњичке дивизије, јер је морао успут застати да „посматра“ борбу свог

2 пешадиског пука код Крстеца, кога је непријатељ напао јачом снагом. Кажемо да посматра, јер није имао ни времена ни снаге при руци да испољи ма какав утицај на ту борбу.

Због свег напред изнетог, командовање и подела фронта I армије били су овако постављени:

1) — десно армиско крило напада и обухвата преко пл. Мукоша лево непријатељско крило; у његовом саставу налазе се с десна улево:

— десна колона Дринске дивизије I позива састава и јачине: 6 и 17 пешадиски пук (без једне батерије);

— десна колона Моравске дивизије I позива састава и јачине: 3 и 16 пешадиски пук (без једне батерије);

обема колонама командује помоћник команданта Моравске дивизије I позива.

2) — Армиски центар — 1 пешадиски пук Моравске и 4 и 5 пешадиски пук Дринске дивизије I позива са две батерије; њиме командује командант Дринске дивизије I позива.

3) — Армиско лево крило — 2 пешадиски пук са 2 батерије.

4) — Армиско демонстративно крило — (на крајњем левом крилу) Коњичка дивизија са једном батеријом.

5) — Армиска резерва — један од пешадиских пукова Дринске дивизије — позади армиског центра.

Овом се распореду могу учинити ове главне замерке:

— слабо лево крило;

— велика нагомиланост трупа на десном крилу;

— слаба армиска резерва;

— измешаност трупа и

— непогодна подела командних улога.

До ових негативних појава дошло је највише услед претерано поклоњене пажње извештајима о расулу турских трупа.

Догађаји на десном армиском крилу. — На десном армиском крилу налазе се две колоне: десна колона Дринске дивизије I позива на крајњем десном крилу и десна колона Моравске дивизије I позива лево од ње; њихови полазни положаји налазе се на пл. Му-

кошу. За њихов рад није било издато никакво наређење команданта десног армиског крила до почетка рада. Стога је и њихов рад текао сасвим подвојено, али везан идејом да крајња десна колона има да изврши обилазак левог непријатељског крила и да му загрози бок и позадину.

I. Рад десне колоне Моравске дивизије I позива. — 22 октобра изјутра, команданти 16 и 3 пешадиског пука одржали су састанак код к. 1200, одакле су уочили да је 21/X непријатељ држао положај к. 1458 и северно од те коте. На том непријатељском положају сада се при осматрању није могло видети непријатељско људство. Том приликом се сазнало да је 22/X ујутро долазио један вод непријатељске коњице у с. Дреновце, одакле су га отерале српске комите и да се у с. Десови и Црнилишту налази 1—2 ескадрона турске коњице.

На основу ових запажања и извештаја, команданти 16 и 3 пешадиског пука одлучили су да наставе надирање преко к. 1458 ка споју Великог и Малог Мукоша, с тим да напред иде претходница 3 пешадиског пука, затим остатак 3 и за њим 16 пешадиски пук.

Претходница је кренула у 08.30 часова и наступала је источном страном гребена Малог Мукоша, пролазећи са југоисточне стране к. 1200, а 3 пешадиски пук је прошао поред 17 пешадиског пука који је ту био застао да пропусти 16 пешадиски пук.

Око 11 часова 3 пук је био близу коте 1458.

Лево од 3 пешадиског пука налазио се 1 пешадиски пук, на чијем је фронту била слаба пушчана ватра.

Претходнички батаљон наишао је на непријатељски отпор.

Са обе стране отворена је јача пушчана ватра. Тек после ½—¾ часа и остали батаљони стигли су до претходничког батаљона. Ватра се наставила са променљивом жестином. Са источне стране чула се и артиљериска ватра.

Између 14 и 15 часова Турци су почели да се повлаче испред 3 пешадиског пука, односно испред његове претходнице, а код 1 пешадиског пука ватра се појачала. Према десном крилу претходничког батаљона, на даљини од 700 м налазиле су се две турске

чете, које су својом ватром штитиле повлачење. Северозападно од њих доцније је избио 17 пешадиски пук.

После 15 часова Турци су се увелико повлачили са гребена Мукоша, а предвече и са положаја у области Присатске Карауле.

Српске снаге су заноћиле у овом распореду:

— 3 и 16 пешадиски пук код к. 1445 (3 км северно од с. Присата);

— 1 пешадиски пук источно од 3 пешадиског пука.

Из детаљног описа рада десне колоне Моравске дивизије I позива уочава се неколико интересантних момената:

— колона је била јака два пешадиска пука, а у напад се могао упутити само један батаљон. И прилаз фронту са кога је имао почети напад био је толико узак, да је шест батаљона било просто збијено један уз другог.

Због хладне ноћи Турци су били напустили свој положај, али су га изјутра поново посели.

Борба се водила само ватром и њу је водио само претходнички батаљон и још једна чета.

Покрет претходничког батаљона почео је у 8.30 часова, а око 11 часова дошло се у борбени контакт. Борба је почела одмах и између 14 и 15 часова већ је било примећено повлачење Турака који нису покушали ниједан противнапад. Срећа је те ту нису имали ниједног топа, иначе би при овој нагомилаености трупа могло доћи до врло великих губитака.

Као што се види, овде је било превише трупа, а на левом крилу није их било ни изблиза довољно.

Рад десне колоне Дринске дивизије I позива. — О раду ове колоне у архиви се налази врло мало података.

Из података команданта 3 пешадиског пука види се да је челни пук ове колоне — 17 пешадиски пук, челом дошао близу коте 1200 када је и 16 пешадиски пук стигао ту својим челом па је застао и пропустио 16 пешадиски пук. Из осталих података се види да је десна колона Дринске дивизије I позива после тога отишла више десно и овог дана прешла гребен Мукоша на седлу преко кога води стаза за село Дреновце. Ту се колона прикупила и наставила покрет ка селу Небре-

гову, где је и приспела пред мрак 22 октобра — не водећи нигде успут борбу са непријатељем.

Ефекат њене појаве код с. Небрегова, тј. на боку и у позадини непријатеља, Зеки-паша не спомиње у својим „Успоменама", али је он несумњиво постојао још у току 22 октобра, јер су у суседству, код десне колоне Моравске дивизије I позива, Турци још око 15 часова почели да напуштају своје ровове. Зеки-паша спомиње неку панику у току ноћи 22/23 октобра код своје левокрилне дивизије, а то је било баш наспрам десне колоне Моравске дивизије I позива, јер је сутрадан повлачење Турака било извршено у реду на његовом центру и десном крилу.

Штета је што ова десна колона Дринске дивизије I позива није нешто раније избила у ову област, да би свој рад овог дана завршила једним снажним нападом у правцу Прилепа. То је она и учинила сутрадан, али са знатно смањеним ефектом. Колона је почела наступање врло рано, пре зоре, али је терен, који је имала прећи био стрм планински нагиб, а уз то још и покривен поледицом. Један учесник прича да је низ тај нагиб ишао забадајући у земљу при сваком кораку бајонет, натакнут на пушку. На тај начин ефекат десне колоне 22 октобра био је маневарски — у задавању страха непријатељу да ће бити заобиђен на боку и у позадини, а тај је ефекат врло велики, нарочито код трупе која је недавно претрпела већи пораз и после њега тражила спас у бекству.

Догађаји на армиском центру. — Услед тога што је 1 пешадиски пук скренуо удесно са одређеног правца напада, остало је да лева колона Дринске дивизије I позива (4 и 5 пешадиски пук) одигра улогу армиског центра.

Овај рад изнет је у операциском дневнику команде Дринске дивизије I позива овако:

„Преко ноћи Моравски артиљериски пук успео је да пласира две батерије у самој клисури, лево од пута у висини карауле северно од Авди-пашиног Хана.

Командант Моравске дивизије I позива доставио је преко свог помоћника пуковника Љубивоја Барјактаревића свој план рада за данашњи дан. Пуковнику Барјактаревићу, као команданту десне колоне Морав-

ске дивизије, стављао је на расположење и десну колону Дринске дивизије I позива, потпуковника Масаловића, за дејство правцем преко Небрегова.

Лева колона Дринске дивизије I позива под мојом командом налазила се позади центра Моравске дивизије I позива, позади 1 пешадиског пука који је био добио задатак да продужи наступање десном (западно) страном пута са објектом напада: караула Присат. Како је услед оваквог напада Моравске дивизије остала велика празнина између централне (1 пешадиског пука) и леве колоне (2 пешадиског пука) Моравске дивизије, то сам се решио да попуним овај међупростор и нападнем део непријатељског положаја Присат — Манастир Присат. За ту циљ упутио сам у одређени простор на напад 5 пешадиски пук и 1 батаљон 1 пешадиског пука као заштиту артиљерије. 4 пешадиски пук остао је у резерви. 2 батерије Моравског артиљериског пука убрзо су успеле да створе ватрену надмоћност и да ућуткају непријатељску батерију на Присату.

5 пешадиски пук кретао се без задржавања и подилазио је непријатељском положају. Но, како је међутим 1 пешадиски пук скренуо са правца и отишао на Мукош, то је тиме створио нова проширења између 5 и 1 пешадиског пука, а са тога ненападнутога међупростора Турци су се отпочели рокирати према 5 пешадиском пуку, то сам наредио 4 пешадиском пуку да нападне део непријатељског положаја правцем Авдипашин Хан — Караула Присат.

Напад 5 пешадиског пука је успео са доста знатним губицима, док је међутим напад 4 пешадиског пука успео са врло незнатним жртвама, пошто се непријатељ раније рокирао са овог дела положаја.

Борба је завршена заузећем непријатељског положаја Крстац — Присат — Караула Присат.

Непријатељ је отступио у току ноћи на позадњи положај у непосредној близини главног положаја. Преко ноћи одржаван је тесан додир.

Погинуло 17, рањено 116.

Утрошен 48.081 метак.

На положају је остала маса погинулих турских војника.

Лева колона заноћила је на освојеном положају, десна код Небрегова.

Како је на овај начин извршен пролом непријатељског распореда, то сам решио да сутра продужим напад у овом правцу ради проширења бреше."

Из горњег се описа могу извести ови закључци:

— командант Моравске дивизије I позива није имао претходни лични састанак са командантом Дринске дивизије, него му је своју замисао доставио преко свога помоћника, а за извођење напада много би боље било да су команданти Дринске и Моравске дивизије I позива лично регулисали даљи рад десног крила и центра;

— командант Дринске дивизије I позива врло правилно је уочио да се не може маневрисати крилима ако се једновремено не веже и непријатељски фронт; он за ово прво употребљава један пешадиски пук, а кад је и он скренуо са тог правца, упутио је и преостали пешадиски пук.

Интересантна је појава да су 1 и 5 пешадиски пук скренули са датог правца да би избегли фронталан напад. То је разумљиво, али би то некад могло имати штетних последица. Да би се то отклонило, безусловно је потребно да се на таквим фронтовима ватрена моћ ојача артиљеријом. То су овде чиниле две батерије, али је то било недовољно; због тога је напад српског центра био доста тежак; код њега су и губици били велики, знатно већи но што би могли бити да је и 1 пешадиски пук остао на одређеном му правцу, јер би тада непријатељ био приморан да своју ватру у центру разређује на шири фронт.

Штета је што у овом службеном документу нема временских података о току напада и о непријатељевом повлачењу, да би се могао извести сигурнији закључак о степену принуђености непријатељевог отступања.

Догађаји на левом армиском крилу. — 21 октобра, 2 пешадиски пук је дошао на положај северно од с. Крстеца, на к. 1475, код виса Белото. По наређењу команданта Моравске дивизије требало је 2 октобра да напада у бок непријатељског положаја код Присада.

Међутим, Турци су 22 октобра снажно напали 2 пешадиски пук на напред поменутом положају. Ту је борбу овако описао командант 2 пешадиског пука у свом операциском дневнику:

„Око 6 часова почела је чарка између непријатељских патрола и једног претстражног вода. Око 8—9 часова почела је артиљериска пальба на десном крилу положаја и привлачење непријатељских мањих одељења, а затим и јачих од с. Ораховца, обухватајући десно крило са све три стране. После јаког отпора око 11 часова повукла се мртва стража са крајњег десног крила на положај прихватнице. Непријатељ је надирао са три стране; борба је била очајничка. Турци су, изгледа, хтели да узму положај по сваку цену. Две непријатељске батерије сипале су страховиту ватру на десно крило положаја и на позадину и то прво шрапнелима, а затим и бризантним гранатама. Гранате су разносиле на комаде поједине војнике; стрељачки стројеви су се моментално распрскавали, па опет враћали на своја места, благодарећи енергији официра и подофицира. Непријатељ је долазио на јуришна отстојања и одбијан је брзом пальбом, а нарочито је одбијању јуриша припомогло бацање бомби у непријатељске редове. У ово време командант 4 батаљона молио је за попуну муниције и ова му је одмах послата у торбама, а узета је из чета 3 батаљона који је био у резерви. Мало доцније стигла је и бојна комора 4 батаљона која је, крећући се отворено ка батаљону, изазвала страшну артиљериску ватру. До 5 часова борба је трајала са непрекидном жестином. Око 5.15 часова борба је малаксала, а у мрак се сасвим утишала.

Пук је остао на положају поставивши претстражу.

Ноћ је била страховито хладна.

21/X је наређено команданту 2 батаљона и брдској батерији да, ако је могуће, дођу на Крстац. Ово није учињено, али су дејствовали бочном ватром и доста припомогли одбијању непријатељског напада.

У данашњој борби добро су се борили и показали сви официри и подофициири као и редови.“

Као што се види, у овој борби на српској страни владала је оскудица у снази, док је те снаге на десном крилу било на претек и без икакве борбене акције. До

овога је дошло стога што Команда армије није израдила план за напад, него се радило на основу одоцнелих и на брзу руку створених споразума команданата дивизија. 2 пешадиски пук првобитно је додељен Коњичкој дивизији за напад на плетварском правцу, а потом је одузет од ње и добио је задатак да потпомаже напад армиског центра нападајући правцем који спаја присатски и плетварски правац. Правац напада 2 пешадиског пука био је врло добар, али је поред њега требало одредити још снага за напад правцем с. Крстец — с. Ореовец — Прилеп и за демонстративну акцију са Коњичком дивизијом, коју није требало оставити са свега једном пешадиском четом.

За овакво груписање требало се раније постарати. Пошто то није било учињено благовремено, потпуно је изостао маневар 2 пешадиског пука и демонстрација Коњичке дивизије на плетварском правцу. Сем тога 2 пешадиски пук је имао један дан јаке кризе и био је приморан да се држи одбране, што су Турци искористили да отклоне опасност која је претила боку и позадини снага на Присаду.

Рад Коњичке дивизије. — По операциском дневнику њен се рад 22 октобра састојао у овоме:

„Форсирање Плетварског Превоја с фронта од коњице је немогуће; због тога је била намера да се чета пред Плетваром пребаци под заклоном коњичких претстража на село Беловодицу, па на вис Бадимаш (1,5 км јужно од с. Плетвара), за дејство против десног бока турских трупа на превоју, како би се на тај начин отворио теснац. Овај рад чете имао се потпомоћи с фронта артиљеријом и дејством сјахалих коњаника.

У 8 часова издато је наређење да 2 коњички пук смени ову чету на положају и ова да се пребаци што скривеније преко села Беловодице на Бадимаш.

У 9.30 часова пре подне предузето је насилно рекогносцирање непријатељског положаја артиљеријом. Батерија је развијена на друму и то прво један, а потом други топ; ватра је отворена у 10.30 часова пре подне и дејство са прекидом од 2—3 сата трајало је до 5 часова по подне.

2 коњички пук развио се за борбу пешке на коси пред Плетваром (сменив 3 чету 2 батаљона 2 пешади-

ског пука); 1 ескадрон 2 коњичког пука држао се лево од реке.

Моравском дивизиском коњичком пуку наређено је да речним коритом подиђе позади 2 коњичког пука, а у циљу да што више осигура и подржи 2 пук постављајући се у положај за згодно дејство на случај испада непријатеља са плетварског положаја.

У 9.30 часова пре подне стигао је Дрински дивизиски коњички пук I позива и ставио се под команду потписатог. Овај пук задржан је у резерви позади Моравског дивизиског коњичког пука.

3 чета 2 батаљона 2 пешадиског пука у покрету преко села Беловодице, задржана је услед онеспокојавајућих извештаја добивених од команданта 2 батаљона 2 пешадиског пука.

Дивизија је заноћила на синоћним положајима код с. Топлице и у његовој околини. Осигурање дивизије вршио је 2 коњички пук.

4 коњички пук вратио се овог дана у с. Извор.

Исхрана људи и коња била је врло рђава услед исцрпљености предела и немогућности довоза комором.

Према извештајима јачина непријатеља на Плетварском Теснацу износи 1 табор пешадије, 2 топа и нешто коњице."

Из предњег се извештаја види како се и овде оскудевало у пешадији, док је на оном другом крилу било превише. Због тога се овде није могла ни извести нека успешнија демонстрација, што се види и из непријатељеве јачине на плетварском положају — свега 1 батаљон и 2 топа — која је била сведена на минимум. Па ипак, може се рећи да је са два, а доцније и са три коњичка пука борбом пешке могла бити извршена једна ефикаснија демонстрација, којом би се непријатељ навео на јаче развлачење својих снага.

Рад Команде армије и Врховне команде 22 октобра. — Поред телефонски издатог наређења изјутра преко команданта Моравске дивизије I позива, којим је Команда армије разделила улоге својим дивизијама, она овог дана није више изразила никакав даљи утицај на извођење боја. Команда армије била је доста необавештена о раду 21/X, а исто тако и о току догађаја овог дана, па зато није ни могла утицати на догађаје на бој-

ном пољу. Ова необавештеност лепо се огледа у њеним извештајима послатим Врховној команди:

„Од команданта Коњичке дивизије нисам добио никакав извештај о јучерашњем раду.

Тражено је да одмах јави где је коњичка бригада, шта намерава да ради и колика је непријатељска снага која задржава наступање ка Прилепу.

Од команданта Моравске дивизије I позива добио сам извештаје да је дивизију упутио у две колоне, десну: два пука без артиљерије преко Степанца ка Мукошу, зато што тамо није могућно кретати артиљерију. Тамо је био раније упућен 1 батаљон да потпомаже коњицу и нападне непријатеља, рачунајући да није јачи од једне чете, по извештају четника, а он је био јак на томе крилу до 1 батаљона и 4—8 брдских топова.

Батаљон се повукао истом косом где су пристигла још два пешадиска пука, који сада држе косу између Свињичке Главе (сада се зове Свињска Глава) и Бабуне Планине.

Данас ће се извршити напад на непријатеља на овај начин: Моравска дивизија I позива дејствоваће својим левим крилом, а Дринска дивизија I позива да заклони фронт, те да од Никодима преко Виориле Планине избије у бок и позадину непријатеља.

По досада добивеним подацима непријатељ је на положајима Присат — Свињичка Глава јак 4—6 табора и око 10 брдских топова.

Одред из Дунавске дивизије I позива одређен за Демир Капију стигао је у Криволак и продужио је за Демир Капију. О непријатељу се зна да на десној обали Вардара, са оне стране теснаца, има око 500 низама и 25 округлих шатора, као и да у селима Сиркову и Дреновy има Арнаута. Дринска дивизија I позива заноћила је код села Степанца; хаубички пук заноћио је код Бабуна Хана.

Остале трупе на својим јучерашњим местима.“

Из овог се извештаја види да бојем није руководила Команда армије, као и то да је она била рђаво обавештена о раду потчињених органа.

Моравска дивизија није имала да дејствује само левим крилом, него је то имала да чини и својим десним крилом преко к. 1458 на Мукош.

Дринска дивизија имала је својим нападом да веже непријатеља на фронту а не да заклони фронт, а 2 пешадиски пук Моравске дивизије имао је, не преко Вориле, него полазећи од ње преко Крстеца да угрози бок и позадину непријатеља. Међутим, Дринска дивизија I позива имала је још да својом десном колоном обухвати и десно непријатељско крило, преко Мукоша ка с. Небрегову.

Мора се напоменути још и то да је Моравска дивизија I позива за свој напад левим крилом располагала са свега 2 пешадиским пуком коме је приступ једне турске батерије био неизвестан и тежак па се могло рачунати да он за додељену улогу неће бити довољно јак. То се потврдило још истога дана, јер је 2 пешадиски пук био приморан да се брани, уместо да је ту била снага која би могла нападати.

*

У допуну горњег извештаја Команда I армије под ОБр. 342 доставила је Врховној команди и овај извештај Коњичке дивизије :

„Командант коњичке дивизије јавља да је са бригадом код с. Топлице (северно од Тројака). Турци држе Плетварски Теснац са једним табором, два топа и нешто коњице. Положај Крстац — Козјак у нашим је рукама. На линији Присат — Плетвар има 4 табора и 10 топова.

Турци се повлаче из Прилепа ка Битољу. На Присату још се води борба.“

На полеђини ове депеше Путник је ставио ово:

„Ако је положај Крстац — Козјак у нашим рукама, онда Турци морају што пре да напусте Прилеп. Да ли ће наше лево крило похитати да турском левом крилу на Присату пресече отступницу за Битољ?“

Војвода Путник имао је право да постави ово питање, јер није знао колико је било јако српско лево крило, а од тога је зависило да ли ће бити остварено

то што је он мислио. Уствари, српско лево крило било је врло слабо, тако да се једва могло одржати у одбрани на свом положају код Крстеца.

*

Истог дана са ОБр. 340 Команда армије извештава Врховну команду о раду Дунавске дивизије I позива и предлаже да се та дивизија искупи и упути ка Прилепу. Дајемо тај извештај и одговор Врховне команде:

„Коњички пук Дунавске дивизије I позива јавља из Челевца 21 октобра у 12 часова у подне да ће заноћити у Удову. У долини реке Лакавице нема непријатеља. У долини Вардара има 500 аскера код Чифлика, који чувају железнички мост у Демир Капији. Одред из ове дивизије одређен да заузме Демир Капију заноћио је у Криволаку и 21/X кренуо за Демир Капију. Остатак ове дивизије сем 18 пука, који је остао у Штипу, креће данас за Криволак.

Рилска дивизија данас је продужила наступање ка Струмици.

Мост код Криволака покварен је у распону од 30 м. Пионирска чета оправља овај мост и моћи ће га оправити за прелаз пешадије, али за прелаз артиљерије не може га оправити. Наредио сам да мостови трен Моравске дивизије I позива оде у Криволак и тамо подигне мост.

Не познавајући даље намере Врховне команде, него имајући у виду само оно што се може тицати непосредно ове армије, моје је мишљење према оваквом стању ствари на нашем левом крилу, у долини Вардара, да би добро било да један пук Тимочке дивизије II позива одмах крене ка Штипу да смени 18 пук Дунавске дивизије I позива, а овај да се сједини са својом дивизијом код Криволака, па да Дунавска дивизија I позива, сем одреда код Демир Капије продужи наступање преко Неготина ка Прилепу, на сједињење са Моравском и Дринском дивизијом I позива за даље дејство, било ка Битољу, било даље на запад. Према овоме, од Тимочке дивизије II позива један пук се налази у Велесу, један код Св. Богородице, а трећи би отишао у Штип.

Молим за што скорије решење по овоме."

На овај је предлог Врховна команда са ОБр. 559 од 22/X одговорила, наређујући команданту I армије ово:

„За сада да остане: од Дунавске дивизије I позива један пук у Штипу, један на излазу из теснаца Демир Капије (с оне стране), остало у Криволаку.

Тимочка дивизија II позива нека цела уђе у Велес".

Са гледишта претстојеће операције ка Битољу предлог Команде I армије био је сасвим умесан, али изгледа да је Врховна команда, због узнемиравајућег држања Аустро-Угарске, које се, поред осталог, изражавало и у потстицању Шиптара на Косову и у Метохији, била уздржљива у одашиљању снага из долине Вардара.

И при крају овог дана штаб I армије био је врло слабо упознат са ситуацијом, што се лепо види из његовог операциског дневника за 22/X:

„Овога дана продужен је напад на непријатеља на Присат. Напад је предузет у истом распореду као и јучерашњег дана.

Дринска дивизија I позива нападала је на караулу Присат у правцу Небрегова. Напад је успео уз садејство Моравске дивизије I позива која је нападала на Мукош и Козјак. После дуге и енергичне борбе, у којој се нарочито одликовао 5 пешадиски пук, караула Присат је пала и непријатељ се повукао на други положај удаљен од првог положаја 2 км. У овом нападу артиљерија није могла учествовати сем коњичке и једне брдске батерије, због тешког терена, већ је сва остала за време борбе на друму Извор — Степанце."

Међутим, овога дана рад I армије стварно је извођен овако:

— десна и лева колона Моравске дивизије I позива нападале су на део Мукоша на коме је и к. 1458, тј. на непријатељско крајње лево крило;

— десна колона Дринске дивизије I позива вршила је обухват тог истог непријатељског крила, наступајући преко Мукоша правцем ка селу Дреновцу и Небрегову;

— Средња колона Дринске дивизије нападала је на централни део фронта непријатељског положаја у правцу Присада;

— лева колона Моравске дивизије — уствари 2 пешадиски пук (без једног батаљона) — имала је да напада правцем Крстец — Присад. Она је, међутим, јаким непријатељским нападом била принуђена на одбрану.

Лева колона је створена одузимањем 2 пешадиског пука од Коњичке дивизије, која је с њим по претходном споразуму требало да напада и пређе Плетварски Превој.

Дакле, напад су овог дана изводиле обе дивизије, а не Дринска дивизија I позива уз садејство Моравске дивизије I позива. Козјак је био већ освојен и он овог дана није био ни нападан.

Коњичка батерија је дејствовала на плетварском правцу, а брдска батерија је са Козјака потпомагала дальном бочном ватром одбрану 2 пешадиског пука, док су напад снага на центру потпомагале две батерије Моравског артиљериског пука.

Дакле, услед тога што је руковођење бојем било препуштено дивизијама, као и стога што служба обавештавања није функционисала како треба, Команда армије није била довољно оријентисана о начину извођена напада, те зато и њена интервенција није могла бити целисходна нити је могла правилно обавештавати Врховну команду.

*

Ових дана почиње да се јаче осећа и утицај спољне политике и код Команде I армије, која је осетила да треба да буде оријентисана по питању српских, бугарских и грчких територијалних аспирација, те зато упућује Врховној команди овакво питање:

„Ради општег управљања и подешавања држања према локалним приликама I армије потребно би било да се овој команди саопшти тачно граница сфере интереса између Србије и Бугарске с једне и Србије и Грчке с друге стране. Молим да се ово што скорије саопшти овој команди.“

На ово питање, Врховна команда са ОБр. 558 од 22/X доставља команданту I армије ово обавештење:

„У сферу наших интереса улазе на нашем војишту све тачке које треба заузети ради наших даљих операција. У ове тачке за сада спада и излаз из теснаца Демир Капија и Кичево. У Кичево треба сутра да стигне са својом главнином Моравска дивизија II позива.“

У овом одговору Врховна команда је дала одговор заснован на чисто војним обзирима што је и било у њеној надлежности, означујући Кичево и Демир Капију (област Прилепа није наведена, јер је са њеним освајањем Врховна команда рачунала као са свршеним чином) као ослонцима за даље операције.

У том погледу израђена је једна директива, која је прикључена операциском дневнику Врховне команде и коју је својеручно написао војвода Путник и на њеној полеђини ставио:

„Заповест под 1) није саопштена ни извршена стога што Грци преко Београда јављају да је једна њихова дивизија допрла до Бањице и отуд напада, али је била одбијена. Услед тога траже да ми наступамо на Битољ“.

Овога дана Команда I армије добила је од Врховне команде два извештаја о немогућности Грка да доведу јаче снаге у област Битоља, и да због тога Срби треба тамо да наступају опрезно.

Ево садржине тих извештаја:

„Врховна команда саопштила је депешом ОБр. 567 да се око Битоља скупља јача непријатељска снага, да ће Грци оперисати са 6 дивизија ка Солуну, а ка Битољу вероватно неће ништа упутити, те да се буде обазрив на правцу Прилеп — Битољ.“

„Посланство из Атине јавља: У Битољу има знатних маса турске војске, те стога наше трупе из Прилепа треба да буду опрезне и довољно јаке, јер су грчке трупе удаљене од Битоља 80 км.“

„После повлачења од Велеса, једна турска дивизија силази долином Вардара, а два пука са 2.000 башибозука силазе преко Струмице и Дојрана ка Солуну.“

Команда I армије реаговала је на ове извештаје издавањем заповести ОБр. 346 још истога дана, 22/X. Та заповест је гласила:

„По извесним вестима једна непријатељска дивизија отступила је пре неког времена долином Вардара, а два пешадиска пука са 2.000 башибозука отступили су преко Струмице и Дојрана у Солун.

Код Битоља се прикупљају јачи делови турске војске.

Делови наше војске заузели су Призрен и Гостивар и крећу се ка Кичеву. Моравска и Дринска дивизија I позива заузеле су данас Мукош — Присат и Козјак, потискујући испред себе непријатељску снагу у јачини око 1 јаке дивизије (20 табора).

Грци оперишу ка Солуну.

Бугарска је војска својила Лиле Бургас и пред њом се турска војска повукла на утврђени положај код Чорлу.

НАРЕЂУЈЕМ:

1) Коњичка дивизија. — Да продужи извиђање непријатеља ка Битољу, старајући се да ухвати везу са Моравском дивизијом II позива у правцу Кичева.

2) Моравска дивизија I позива. — По заузећу Прилепа стаће и утврдиће леву обалу реке Прилепке, линију Прилеп — Сенекос, до даљег наређења.

3) Дринска дивизија I позива. — По заузећу Прилепа стаће и утврдиће леву обалу реке Прилепке, линију: Прилеп — Селце — В. Шоте, до даљег наређења.

4) Дунавска дивизија I позива. — Остаће до даљег наређења у свом досадашњем распореду у Штипу, Криволаку и на јужном изласку из Демир-каписког Теснаца.

5) Тимочка дивизија II позива. — Доћи ће у Велес.

6) Хаубичка артиљерија позади Моравске дивизије I позива.

7) Градска артиљерија са рефлекторским одељењем и једном батеријом позади Дринске дивизије I позива, а са остатком код с. Извора на путу Велес — Прилеп (поред друма).

8) 5 чета резервног инжињеријског батаљона. — Утврђивање извршити по упутству начелника инжињерије I армије.

9) Штаб армије у Велесу.

10) Поставити што пре везу са армиским штабом помоћу телефона и коњичких релеја из Дринске дивизије I позива и трајно извештавати армиски штаб о свакој појави непријатеља."

Критички осврт на ову армиску заповест. — Моравској и Дринској дивизији I позива могло је бити наређено да се зауставе на означеним линијама, јер је требало да се те дивизије прикупе из планинске просторије, али је зато требало наредити Коњичкој дивизији да одржава додир са непријатељем, а сем тога и да се изашље извиђачко-заштитни одред који би послужио коњици као наслон.

По наређењу Врховне команде, I армија требало је да се по заузећу Прилепа заустави и да о томе извести Врховну команду. Команда армије поступила је по том наређењу, али је одређени положај, на коме се имала зауставити био исувише близу Прилепа, чије заузимање није због тога било потпуно осигурано. Према ситуацији у том моменту наређење Врховне команде било би боље извршено да је Команда I армије наредила избијање на алиначке положаје, и то за први мах извиђачко-заштитним одредом, а потом са дивизијама прве линије.

Добро је што је и Тимочка дивизија II позива привучена ка Велесу.

Општи поглед на догађаје 22 октобра. — Команданти дивизија и Команда армије били су свесни да се овог дана има извести последњи акт напада.

Овога дана Команда армије првипут је испољила свој утицај руководиоца, али само утолико што је нападни фронт разделила на Моравску и Дринску дивизију I позива.

Интервенција Команде армије извршена је доцкан, тек на дан самог напада, а требало је да се осети још 20 октобра, када се подилазило непријатељском положају, јер су се тада још могле наређивати допуне у груписању снага за напад.

Интервенција Команде I армије састојала се у томе што је наредила да при нападу на Присад десним крилом командује командант Дринске, а левим командант Моравске дивизије I позива.

Руковођење нападом извршено је, међутим, овако:

1) десним крилом командовао је — само формално — помоћник команданта Моравске дивизије I позива, а тамо се стварно радило по маневарској идеји команданта Дринске дивизије I позива;

2) центром је командовао командант Дринске дивизије I позива;

3) командант Моравске дивизије I позива пошао је да преузме команду над левим крилом, али је, услед непријатељског напада и велике удаљености центра од левог крила, могао само да посматра рад — одбрану — левог крила без могућности да испољи неки утицај.

Десно армиско крило се састојало из десне колоне Дринске и десне колоне Моравске дивизије I позива; прва је радила по наређењу команданта Дринске дивизије I позива, а друга по ранијем наређењу команданта Моравске дивизије I позива, односно по споразуму команданата пукова у тој колони. Прво наређење команданта десног армиског крила добили су команданти пукова десне колоне Моравске дивизије I позива тек 23/X изјутра, тј. кад је бој већ био завршен.

Због планинског земљишта и величине нападног фронта, подела борбеног поретка само на десно и лево крило није била добра. Те две околности захтевале су његову поделу на крила и центар, који је доцније силом прилика и створен, чим се осетила потреба за регулисањем извођења напада.

Десно крило армије, пошто је имало две колоне, имало је и две улоге:

— десна колона Моравске дивизије I позива нападала је с фронта непријатељско лево крило, а десна колона Дринске дивизије I позива извршила је обилазак непријатељског крила, благодарећи наслону на десну колону Моравске дивизије I позива.

Центар је извео успешан напад али са недовољно дубоким пробојем, пошто се непријатељ и по губитку главног положаја задржао на планини.

Лево крило требало је да напада у бок непријатеља који брани присатски положај полазећи од Крстеца, али до тог напада није ни дошло, јер је то крило непријатељ напао тако снажно, да се једва одржало у одбрани.

Демонстративно крило — Коњичка дивизија — дејствовало је на плетварском правцу.

Какво је било груписање снага код Срба?

Демонстративно крило било је исувише слабо тако да демонстрација није успела; непријатељ је открио где Срби врше главни напад.

Лево крило било је слабо, те зато није могло ни нападати нити изводити неки маневар, него се морало задовољити одбраном.

Центар је био довољно јак — било је пројектовано да ту буду 3 пешадиска пука (1, 4, 5), а испало је да је имао најзад два пешадиска пука; то је било довољно.

Десно крило армије било је знатно јаче но што је требало да буде:

— у десној колони Дринске дивизије I позива од два пука само један се развио за борбу — и то тек 23/X;

— у десној колони Моравске дивизије I позива само су два батаљона водила борбу, и то у периоду подилажења, а при нападу само 1 батаљон и једна чета из другог батаљона.

Дакле, при овом нападу I армије јаче груписање је било на десном, а боље би било да је било на левом крилу. Да је ово крило било довољно јако, одатле би се правцем Крстец — с. Ореовец — Прилеп могло и директније и лакше узрозити боку и позадини турске одбране на Присаду.

Груписање је било извршено пре одоцнеле интервенције Команде армије, мада је то била њена надлежност. Дакле, Команда армије је пропустила да испољи утицај на груписање снага за напад на планински гребен на правцу Велес — Прилеп.

Напад је извела углавном пешадија, јер су њен напад потпомагале само 4 од 16 батерија.

Обостране снаге. — На плетварском правцу цењена је јачина непријатеља око 1 батаљон и два топа. Број пушака на српској страни био је приближно исти.

Десна колона Дринске дивизије I позива није имала пред собом непријатеља 22 октобра.

Десна колона Моравске дивизије I позива при свом нападу развила је у борбу овог дана око 1¼батаљона без артиљерије. Изгледа да је и непријатељ ту имао приближно исту снагу — око два батаљона.

Српски центар је наишао на јачи отпор. У извештајима је јачина непријатеља код Присада у центру обележавана са 4—6 батаљона и 4—8 топова. Код 4 и 5 пешадиског пука губици су били прилични, те би се по томе могло закључити да је ова процена јачине турака била реална. Са српске стране ту су дејствовале две батерије, које су успеле да задобију ватрену надмоћност, што значи да турска артиљерија није била јача од две батерије. Зеки-паша у својим „Успоменама" каже да је на присатским положајима била цела 15 дивизија, што значи да су Срби потценили противничке снаге.

На левом крилу, 2 пешадиски пук био је нападнут знатно јачом снагом, вероватно са два до три пешадиска пука уз садејство неколико батерија, док је њега са стране, без техничке везе и са приличне даљине, потпомагала само једна брдска батерија.

Крајња оскудица у брдској артиљерији испољила се овде у врло великој мери, па је због ње дошло до тога:

— да су обе десне колоне дејствовале биз иједног топа;

— да су центар помагале само две пољске батерије;

— да је 2 пешадиски пук потпомагала једна брдска батерија

— и да је коњичку дивизију потпомагала свега једна коњичка батерија.

Дакле, на целом армиском фронту дејствовале су свега 4 батерије, док 15 пољских батерија нису узеле учешћа у борби.

У својим „Успоменама" Зеки-паша каже да је 13 дивизија извршила напад код с. Крстеца, тј. на 2 пешадиски пук. Ова борба код Крстеца је добра илустрација квалитета српских снага: српски пук са једном батеријом издржава напад целе турске дивизије.

На Присаду два пешадиска пука са две батерије нападала су половину до две трећине 15 низамске дивизије (⅓ — ½ је била према десној колони Моравске дивизије I позива), тј. снагу исте јачине.

Дакле, постојала је велика разлика у моралу и борбеној вредности српских и турских снага.

И пред десном колоном Моравске дивизије I позива као и на центру, непријатељ се по напуштању главног положаја задржао на прихватним положајима, за шта му је земљиште нудило повољне услове. Нешто физички замор, а свакако и тежња да се јаче осети заобилазно дејство десне колоне Дринске дивизије I позива, фронталне нападне акције на српској страни (код десне колоне Моравске дивизије и код армиског центра) нису 22 октобра добиле крајње отсудан карактер, што се потврђује и тиме што су и центар и десна колона Моравске дивизије I позива рачунали с тим да 23/X имају да наставе своје нападе. Такав је прорачун био правилан и заиста, 23 октобра, десна колона Дринске дивизије I позива угрозила је позадину Турака иза Присада.

Турци су пропустили да организују и бране довољну ширину гребена Мукоша. Услед тога је крајња десна колона Дринске дивизије I позива без отпора савладала гребен и угрозила одбрану планинског теснаца и превоја на центру. Турска одбрана је била крута, без динамичности, те је српска крајња десна колона неузнемиравано дошла до с. Небрегова. Иначе Турци су добро уочили значај правца Виорила Пл. — с. Крстец — с. Ореовец — Прилеп, па су њиме извршили снажан противнапад и тиме спречили непосредно угрожавање оба правца (Велес — Прилеп и Криволак — Прилеп) у њиховим завршним деловима, тамо где се они приближавају један другоме. Срби су на том правцу имали релативно слабу снагу — свега један пешадиски пук и једну брдску батерију, која се није налазила уз пук, него са деташованим батаљоном на суседном масиву (Козјаку), због чега њено садејство није могло бити ни доведено у добар склад са радом већег дела 2 пука који је и био нападнут.

Али, док су Турци приредили Србима непријатно изненађење на овом крилу, дотле је Зеки-паша на

обратном крилу доживео толики неуспех, да је морао прекратити бављење на Бабуни и око поноћи 22/23-X наредити повлачење. Из овог се јасно види да је Зекипаша био одредио недовољно снага за одбрану.

Тачни подаци о губицима по јединицама на српској страни нису познати, али се дају бар за ове јединице:

— код 4 и 5 пешадиског пука (углавном код 5 пешадиског пука) погинулих 17, рањених 116;

— код 3 пешадиског пука: погинулих 4, рањених 78;

— код 2 пешадиског пука: погинулих 53, рањених 150.

О утрошку муниције имају се ови подаци:

— код Дринске дивизије I позива: 48.081 пушчани и митраљески метак (напомиње се да су 6 и 7 пешадиски пук имали врло слаб утрошак муниције) — на 8.000 људи по 6 метака просечно — на једног борца;

— код 2 пешадиског пука: 60.359 пушчаних и митраљеских метака (на 3.000 људи по 20 метака просечно на једног борца у току једног дана).

Судећи по догађајима, ангажованим снагама и изјавама ондашњих команданата, српски војник је и ових дана испољио борбену издржљивост уз врло слабу исхрану и тешке услове вођења рата у високим пределима.

Служба извиђања у овој прилици имала је и успехе и неуспехе. Непријатељске снаге на Плетвару и Присаду прилично су добро цењене, али долазак непријатеља у јачини близу једне дивизије пред 2 пук на Крстецу остао је непримећен све док непријатељ није отпочео напад. Десна колона Моравске дивизије I позива није била обавештена о јачини непријатеља пред собом, али ту су и услови за извиђање и обавештавање били понајтежи.

Рад виших командних органа и оцена тога рада дати су при излагању догађаја.

23 октобар

23 октобра имао се продужити започети напад, дотући непријатељ и потом, према наређењу Команде I армије ОБр. 346 од 22 октобра, по заузећу Прилепа заузети положај с. Сенокос — Прилеп — с. Селце — В.

Шоте, на коме сачекати даља наређења. Коњичка дивизија имала је да продужи извиђање непријатеља ка Битољу.

Рад Моравске дивизије I позива. — 1 пешадиски пук који је био у средњој колони Моравске дивизије I позива скренуо је 22/X удесно и приљубио се уз десну колону ове дивизије. На тај начин код Моравске дивизије I позива имамо 23 октобра стварно десну колону јачине три пешадиска пука без иједне батерије и леву колону јачине једног пешадиског пука са једном брдском батеријом. Између тих колона Моравске дивизије налазила се лева колона Дринске дивизије I позива, а десно од десне колоне Моравске дивизије I позива налазила се десна колона Дринске дивизије I позива.

Распоред нападних колона био је, дакле, врло рђав: колоне Моравске дивизије биле су раздвојене једном колоном Дринске, а колоне Дринске једном колоном Моравске дивизије I позива. То је собом донело и рђаву организацију командовања, а донекле је ишло и на руку непријатељу да се извуче из гонећег притиска.

Рад десне колоне Моравске дивизије I позива. — О раду ове колоне нема архивских података, па се и ту мора углавном прибећи подацима које су оставили учесници, у овом случају подацима команданта 3 пешадиског пука, отштампаним у „Ратнику" за месец март 1925 године.

Ево неколико тих података:

— Командант претстраже десне колоне Моравске дивизије I позива у 7 часова 23/X јавља са к. 1459:

а) да је отступио непријатељев део који му је јуче углавном и отежавао наступање;

б) да се непријатељ повлачи ка Прилепу и

в) да 4 пешадиски пук (из армиског центра) води борбу испред села (не каже ког) у правцу којим је отступио напред поменути непријатељски део са Мукоша.

После овог извештаја о непријатељевом повлачењу ка Прилепу, командант 3 пешадиског пука примио је наређење од команданта десног армиског крила, пуковника Барјактаревића, од 23/X у 7.50 часова. То је наређење било прво и последње, а наређивало је само

одржавање везе улево са 1 пешадиским пуком и стално извештавање о раду „нашег“[1]) левог крила.

Убрзо по пријему овог готово безначајног и задоцнелог наређења, пукови Моравске дивизије примили су и наређење команданта Моравске дивизије I позива да се најкраћим путем спусте са планине на друм и продуже кретање прилепским друмом. „3 и 16 пешадиски пук имали су да сиђу на друм код карауле Присат.

Пошто се 3 пешадиски пук прикупио, кренуо је преко стеновитих чука и узаном стазом и прелазећи преко неколико стрмих планинских огранака, спустио се у безимену речицу, па њоме изашао на друм код моста, северно од карауле Присат. Кретање тешким планинским стазама било је јако успорено, јер се све до друма морало ићи колоном по један.

Прилепски друм био је исувише закрчен артиљеријом, товарним коњима и комором свих јединица Моравске и Дринске дивизије I позива, Коњичке дивизије и разним другим ситним деловима.

На друму се налазило много материјала и опреме турске војске. Друм је иначе био погодан за кретање, али су се трупе по њему ипак споро кретале због његове силне закрчености.

Због овако тешке пролазности и мучног кретања, пукови десне колоне Моравске дивизије нису могли стићи да се ангажују против непријатеља који се журно повлачио косама са стране прилепског друма.

Ни артиљерија Моравске и Дринске дивизије I позива, која се налазила знатно позади и која се могла кретати само прилепским друмом, није се могла благовремено извући из теснаца и употребити против овог непријатеља, те је тако овај био узнемираван само ватром свега неколико топова њиховог крајњег домета.

Предвече пукови Моравске и леве колоне Дринске дивизије I позива задржали су се код села Пештерице и то: на десној страни реке пукови Моравске, а лево од њих, на левој обали ове реке, пукови Дринске дивизије I позива.

Трупна комора 3 пешадиског пука стигла је увече, те је војницима издат двоструки оброк хлеба, а стоци нешто овса.“

[1]) Мисли се на исто крило ове нападне колоне.

Из горњих података се види:

1) да се непријатељ испред десне колоне Моравске дивизије I позива повукао још у току ноћи 22/23 октобра;

2) да се још у 7 часова 23/X на претстражи ове колоне знало да се непријатељ повлачи ка Прилепу;

3) да ова колона ни 23/X није водила борбу са непријатељем;

4) да се непријатељ пред армиским центром повлачио узнемираван дањном артиљериском ватром из само неколико топова (две батерије Моравског артиљериског пука);

5) да су се код с. Пештерице (8 км североисточно од Прилепа) задржали пешадиски пукови Моравске дивизије I позива и пукови леве колоне Дринске дивизије I позива и

6) да се ништа не говори о служби осигурања, свакако зато што ће ту улогу имати десна колона Дринске дивизије I позива, која је отишла ка Прилепу, и Коњичка дивизија.

Из овога се морао извести закључак да непријатељ 23/X није могао много измаћи и да би, само ако за то буде искористио ноћ 23/24 октобра, могао измаћи и нешто даље, а извиђачком службом се имало установити колико. Службу извиђања није требало прекидати ноћу 23/24 октобра него је продужити и зором 24 октобра са појачаним интензитетом.

Међутим, догађаји су се одигравали на следећи начин:

23 октобра увече, пешадиски пукови десне колоне (3 и 16 пешадиски пук) заноћили су на десној обали реке Пештерице, а ту су заноћили и остали борачки делови Моравске дивизије I позива. У погледу службе осигурања за време преноћишта 23/24 октобра командант 3 пешадиског пука каже да је Моравски дивизиски коњички пук имао да ухвати и одржава додир са непријатељем, пошто је био одређен да буде на претстражи. Ако је требало да само тај пук буде на претстражи за све три дивизије, била би то и недовољна и непогодна снага.

Занос од успеха, тешко кретање по планини и хладне планинске ноћи, изгледа да су код људства про-

извели јаку жељу за одмором, а она је готово сасвим потисла бригу за извиђањем и осигурањем од непријатеља. Ову појаву Срби су неколико пута плаћали непотребним жртвама, а овога пута она је могла бити кобна за случај да је непријатељ извршио неки јачи напад.

Иначе, ноћ 23/24 октобра прошла је релативно у миру.

Рад 2 пешадиског пука. — 23 октобра изјутра код 2 пешадиског пука било је мало борбе између турских патрола и српских претстража, али је и то убрзо престало и пук је у току дана дошао на одређени положај Моравске дивизије I позива.

Рад Дринске дивизије I позива. — Дринска дивизија I позива имала је и овог дана своје две колоне: десну и леву. Рад тих колона описан је у операциском дневнику Дринске дивизије I позива овако:

1) 4 пешадиски пук продужава наступање у правцу главног друма караула Присад — Прилеп;

2) Моравски артиљериски пук потпомаже наступање 4 пешадиског пука пласирањем двеју батерија на положају код карауле Присад (батерије Дринског артиљериског пука нису се могле извести на положај пошто су биле позади Моравског артиљериског пука у клисури код Авди-пашиног Хана) и најзад

3) 5 пешадиски пук предузима наступање правцем Пештерица — Прилеп, а десна колона продужава наступање у раније одређеном правцу.

„У 07.00 часова, када је 4 пешадиски пук отпочео наступање са карауле Присат, виделе су се према селу Пештерици турске колоне у отступању. Двема батеријама Моравског артиљериског пука, које су биле изведене на караулу Присат, наређено је да промене положај и да предузму гоњење ватром. 4 пешадиски пук продужио је даље надирање до изласка из теснаца, јужно од с. Пештерице. Како је непријатељ био изашао из сфере дејства даљне пешадиске ватре, то је гоњен ватром двеју батерија Моравског артиљериског пука са положаја на излазу из теснаца. Нејасност ситуације код десне колоне која је била одвојена планинским земљиштем, јака пушчана ватра која се чула са те стране, даље сачекивање изласка 5 пешадиског пука,

који преко кршевитог терена са Крстеца још није могао да избије у висину 4 пешадиског пука, извлачење свих батерија ове дивизије из теснаца, наређено прикупљање Моравске дивизије, чији су пукови били изостали по кршном терену на обема странама теснаца, — определили су ме да се моментално задржим на изласку из теснаца на 5 км од Присата. У том међувремену (у 2.30 часова) добио сам извештај десне колоне да се непријатељ повукао ка Битољу, а она да је стигла до Прилепа. Према оваквој ситуацији издао сам заповест:

1) да командант десне колоне одмах поседне варош Прилеп са 2 батаљона, а са осталих 6 батаљона сутра зором избије на положај на левој обали Прилепске Реке јужно од Прилепа и ту остане до доласка осталих делова дивизије;

2) да се лева колона (4 и 5 пешадиски пук, артиљериски пук и болничарска чета) убивакује на месту докле је допрла.

Преконоћ издата је заповест:

1) да 1 дивизион артиљериског пука крене са места преноћишта у 5 часова ујутру и дође у састав десне колоне;

2) да 4 пешадиски пук, 3 дивизион артиљериског пука, 5 пешадиски пук и болничарска чета пођу са места свог бивака у 7 часова ујутро друмом за Прилеп у циљу утврђивања линије Прилеп — Селце према армискоj заповести ОБр. 346 од 22 т.м.“

Из овог службеног описа се види да је командант Дринске дивизије I позива за рад 23/X могао у први мах да нареди нешто само 4 и 5 пешадиском пуку, тј. пуковима своје леве колоне и Моравском артиљериском пуку, јер је Дрински артиљериски пук био далеко позади Моравског артиљериског пука, а десна колона (6 и 17 пешадиски пук) налазила се доста далеко устрану (око 6—8 км), а сем тога и одвојена од леве колоне тешкопролазним планинским земљиштем. Док је левој колони био наредио да наступа друмом за Прилеп и лево од њега уз потпомагање свега двеју батерија Моравског артиљериског пука, дотле је десну колону морао оставити да ради по схватању и сналажљивости њеног команданта.

Пред левом колоном Дринске дивизије I позива непријатељ је отступао са прихватног положаја без притиска од стране Срба и узнемираван у почетку само артиљериском ватром (доцније је и она престала), што значи да угрожавање десном дивизиском колоном није било ефикасно, те је непријатељ испред леве колоне могао отступити благовремено и у реду. На тај начин и овде је изостало борбеније и ефикасније гоњење.

По опису генерала Војина Максимовића, десна колона Дринске дивизије кренула је из Небрегова 23 октобра у 2 часа и крећући се у југоисточном правцу, избила из теснаца на превој у висини насипа Велес — Прилеп (то би било негде северозападно од Гладног Поља, 4 км североисточно од Прилепа).

Осећајући се тиме угрожен, непријатељ је око 06.20 часова изјутра напао 17 пешадиски пук пешадијом и артиљеријом. Борба се водила до девет часова после чега је непријатељ продужио повлачење. Тек тада је једна батерија са Присада почела тући турску пешадију у повлачењу, те је ова отступила убрзано и у нереду.

У 09.30 часова 17 пешадиски пук је наставио гоњење у правцу ка Прилепу, где је стигао око 13 часова.

Ако се претпостави да су горњи подаци тачни, то би значило да је непријатељ успео да задржи десну колону колико је то било потребно његовим деловима испред леве колоне за благовремено и уредно отступање; свакако да је овде непријатељу помогло и то, што напад леве дивизиске колоне није био довољно снажан, те се могао и извући из борбеног контакта по својој вољи. Па, ипак је рад десне колоне Дринске дивизије I позива био колико-толико маневарски и користан, јер је у знатној мери умањио непријатељски отпор на правцу друма, без чега би тај отпор могао бити јачи и трајати знатно дуже.

У овој борби 17 пешадиски пук је имао 4 погинула и 18 рањених, из чега се може закључити да непријатељев отпор није био жилав.

6 пешадиски пук није се ни развијао за борбу — јер није имао простора за развој, а свакако и због непријатељевог слабог отпора.

Дакле, и овде је непријатељ успео да се одлепи и отступи без гонећег притиска, јер рад колона Дринске дивизије I позива није био довољно тактички повезан и зато што је десна колона — маневарска — била без артиљерије. Истина, тада није било бежичних веза, а и тешко планинско земљиште је раздвајало те колоне, те су и друге техничке везе биле отежане, али се ипак и ту могло нешто више учинити да је командовање било боље организовано.

Значајне су заповести команданта Дринске дивизије за преноћиште 23/24-X и за рад 24 октобра. Из њих се види да су два батаљона десне колоне имали да поседну варош, а не види се ко ће и где образовати претстражу за ову дивизију. Остали батаљони (шест) десне колоне заноћили су северно од вароши и имали су 24/X зором да избију на положај на левој обали Прилепске Реке, јужно од Прилепа. Мада је ова заповест недовољно одређена у погледу протезања положаја, ипак је она предвидела да се сутрадан рано поседне одређени положај, те да се тако што пре почне са уклањањем гужве, створене нагомилавањем трупа код Прилепа.

Добро је што је већи део десне колоне задржан ван вароши, јер је тиме била створена већа бојна готовост и колоне и дивизије, а и остале трупе ове дивизије налазиле су се позади десне колоне. Али се, при свем том, мора приметити да је дивизиском заповешћу требало регулисати и питање дивизиске претстраже, јер се није смело рачунати да ће ту дужност и за ову дивизију обавити претстража Коњичке дивизије, која се састојала из свега два коњичка ескадрона, колико је био јак претстражни Моравски коњички пук.

За више од пола дивизије у заповести се каже да „заноће тамо где су били дошли тога дана, 23/X увече"; где су била та преноћишта не зна се тачно, али свакако северно и северозападно од Прилепа.

У заповести, издатој за време ноћи, добро је учињено што је наређено да један артиљериски дивизион још у 5 часова изјутра, 24/X, оде у састав десне колоне која је била без артиљерије, јер ће се на тај начин боље и лакше осигурати садејство пешадије и артиљерије код десне колоне.

Међутим, други део ове заповести, који говори о покрету и раду леве колоне и остатка дивизије, неодређен је, јер не прецизира место где имају доћи; време поласка доста добро је одређено.

Рад коњичке дивизије 23 октобра. — У операцијском дневнику рад Коњичке дивизије 23 октобра овако је претстављен:

„Наређено је насилно рекогносцирање непријатељског положаја на Плетвару са покретом у 10 часова.

3 чета упућена је на косу Плетвар.

Батерија је са 2 топа изашла на јучерањи положај у 11.30 часова.

Како је примећено да је непријатељ очистио положај, одмах је послата патрола у извиђање, а 1 ескадрон 2 коњичког пука развијен за борбу пешке, упућен је ка непријатељском положају.

Пошто је наша патрола избила на караулу Плетвар и јавила да је непријатељ очистио положај, предузет је покрет ка Прилепу са Моравским дивизиским коњичким пуком у претходници.

Главнина се прикупила на плетварском положају око подне, и тек у 17.30 часова коњичка бригада ушла је у Прилеп и заноћила у биваку јужно од вароши.

Осигурање на преноћишту врши Моравски дивизиски коњички пук.

4 коњички пук преко Никодима доцкан у ноћ дошао је у Прилеп.

О непријатељу се знало да је отступио у правцу Битоља, а према извештајима мештана држи извесним деловима положаје с. Беровце — с. Алинци.

За сутра је наређена спремност за покрет у 8 часова."

Из горњих навода се види:

— да су се 23 увече под командом команданта Коњичке дивизије налазили 2 и 4 коњички пук, Моравски и Дрински коњички пук и једна коњичка батерија;

— да се Коњичка дивизија била слабо спремила за акцију 23 октобра, кад је покрет био одређен тек за 10 часова и

— да је дан код Коњичке дивизије прошао без борбе и гоњења.

До тако слабе активности дошло је зато што је ова група била слаба у пешадији, која је једино могла успешније да дејствује по овом крајње планинском терену, па је просто била осуђена да чека да непријатељ пред њом отступи и да тек потом крене напред.

Због тога се и десило да је Коњичка дивизија дошла у Прилеп тек у сам сумрак, тј. после пешадије Дринске дивизије I позива.

Овога дана, у 16.10 часова, добила је Коњичка дивизија заповест Команде I армије ОБр. 346, по којој је имала да продужи „извиђање" непријатеља ка Битољу, старајући се уједно да добије и везу са Моравском дивизијом II позива. Ова је заповест врло добра и по њој извиђање је требало да отпочне још 23 октобра. Међутим, у 22 часа добивена је заповест Команде I армије ОБр. 352, по којој је требало да са коњицом „сутра (24/X) предузме гоњење непријатеља који отступа ка Битољу". После тога командант Коњичке дивизије је наредио да дивизија буде спремна за покрет у 8 часова 24/X. Не види се да ли је било шта наређено у погледу одржања додира са непријатељем у току ноћи 23/24 октобра.

У операциском дневнику Коњичке дивизије стоји да „непријатељ, по извештају мештана, држи извесним деловима положаје на линији с. Беровце — с. Алинци".

Да ли је команда Коњичке дивизије доставила овај податак о непријатељу још у току ноћи 23/24 командантима Моравске и Дринске дивизије I позива, као и да ли је сама шта предузела у вези овог обавештења, не види се из архиве, а то би било врло корисно да се зна ради тумачења догађаја од 24/X.

Рад команде армије 23 октобра. — 22 октобра Команда армије наредила је да се дивизије прве линије зауставе на положају јужно од Прилепа, па је 23 октобра углавном очекивала извештаје о извршењу поменутог наређења.

На бази добивених обавештења, Команда армије послала је Врховној Команди овај извештај:

„Напад на непријатеља, који се зауставио на положају јужно од Присата, извршен је данас од стране Моравске дивизије I позива и Дринске дивизије I по-

зива. После енергичног отпора од стране непријатеља, Дринска дивизија ушла је у Прилеп у 3.30 часова по подне и то 6 и 17 пешадиски пук. Варош је поседнута са два батаљона, а 6 батаљона заузели су положај јужно од Прилепа. Остатак дивизије заноћио је северно од вароши. Коњичка дивизија такође се упутила ка Прилепу. Моравска дивизија I позива заноћила је код Прилепа".

Из овог извештаја се види да су се 23/X увече све три дивизије биле згомилале и искупиле код Прилепа, углавном северно од њега.

О непријатељевом повлачењу ништа се не јавља свакако зато што и Команди армије није било ништа јављено о томе. То и рђаво искуство после Куманова побудило је Команду армије да нареди:

а) — са ОБр. 352 команданту Коњичке дивизије, да „24 октобра изјутра продужи гоњење непријатеља ка Битољу и да средством даљних официрских самосталних патрола извиђа непријатељску снагу и груписање код Битоља и у околини."

б) — Команданту Дринске дивизије I позива:

депешом ОБр. 365 да „упути један одред састављен од дивизиског коњичког пука, једног пешадиског пука и једног дивизиона артиљерије ради извиђања ка Битољу, и ради тога да послужи као наслон Коњичкој дивизији при њеном раду", саопштавајући му уједно да је „наређено команданту Коњичке дивизије да извиђа ка Битољу даљним и самосталним официрским патролама као и то, да су Грци нападали на Флорину са једном дивизијом и да су одбијени.

Одред послат у извиђање треба да избегава озбиљне сукобе са непријатељем."

У вези овог наређења командант Дринске дивизије I позива јавио је телефоном да, услед великог замора трупа, не може да изврши ову заповест. Тада је Команда армије наредила да он ову заповест саопшти команданту Моравске дивизије I позива да је овај изврши, пошто је телефонска веза са овом дивизијом била прекинута. Не зна се како је дошло до тога да ово наређење није извршила команда Моравске дивизије I позива.

Доцније, према операциском дневнику Дринске дивизије I позива, командант ове дивизије ипак је примио ово наређење и сутрадан приступио његовом извршењу, али доцкан јер су Турци изненада заметнули бој.

Према наведеном наређењу Коњичка дивизија требало је да приступи извршењу добивеног задатка јутром 24 октобра. Међутим, ситуација је безусловно захтевала добро организовано блиско извиђање и коњичким и пешадиским патролама још у току ноћи 23/24 октобра. Без тога се рескирало да се 24/X наиђе на непријатеља у самом почетку развијања извиђачког система Коњичке дивизије, који не би могао дати оне резултате који би се могли добити блиским извиђачким радом ноћу 23/24 и у јутарњим часовима 24 октобра.

Да ли је шта било урађено у овом погледу од стране потчињених, видећемо из рада и догађаја 24 октобра.

Овде се сада само напомиње да је командант Коњичке дивизије 23 октобра увече наредио да Моравски дивизиски коњички пук буде на претстражи Коњичке дивизије, а не целе армије. Дакле, боље би било да је извршење предњег армиског наређења имало да отпочне одмах по пријему истог, а не сутрадан 24/X, јер би командант Коњичке дивизије имао тада да одлучи шта ће радити у току ноћи 23/24 октобра, а шта сутрадан 24/X.

Наређење, издато команданту Дринске дивизије I позива, у погледу избацивања једног одреда напред да би послужио као наслон Коњичкој дивизији, сасвим је на своме месту.

Стање у долини Вардара. — Из извештаја Команде I армије достављених Врховној Команди види се:

1) — да је Дунавска дивизија заноћила код Криволака и да је њен коњички пук, пошто је отерао 500 војника који су бранили Хамали Чифлик, преноћио 21/X у Демир Капији. Железнички мост код овог места није био порушен. Помоћу импровизованог моста код Криволака пребачено је на десну обалу Вардара од Дунавске дивизије I позива осам батаљона, а остатак је остао на левој обали Вардара;

2) — да је одред, упућен на Демир Капију, заноћио 22/X код Градеца, а дивизиски коњички пук у Худову (са пешадиским пуком била је брдска батерија, а две пољске батерије вратиле су се у састав своје дивизије због непролазног земљишта);

3) — да се од заробљеног турског официра сазнало да у Струмици има два батаљона, у Дојрану два и у Ђевђелији 2 до 3 батаљона, али да ово последње није поуздано;

4) — железничка пруга је исправна до Галика, а овде је мост оштећен.

Дакле, у долини Вардара није било никаквих непријатељских акција нити снага које би могле узнемиравати Врховну Команду и Команду I армије, па би и даље задржавање целих Дунавске I и Тимочке дивизије II позива на том месту било неоправдано.

*

Ових дана и спољнополитички утицаји почињу јаче да избијају. Једни скрећу пажњу српске Врховне команде у правцу севера и северозапада, а други у правцу југа.

23 октобра Врховна команда је добила преко министарства војног овај извештај министра иностраних послова од 17 октобра:

„Посланство у Риму извештава да у Новом Саду и Петроварадину, према информацијама римских војних кругова, има сакупљено 30.000 војника и да ће први објекти могућег напада бити Ваљево и Краљево, а са босанске стране Лозница.

Посланство у Бечу извештава да се према информацијама руског војног аташеа скупља војска иза Земуна и на прузи Винковци — Митровица.“

Овим су извештајима претходили и извештаји о живој и непријатељској акцији Шиптара у Метохији и на Косову, која је била потстицана од стране аустриских конзула и њихових људи, што је такође скретало пажњу српске Врховне команде у правцу севера и северозапада и што није могло остати без утицаја на одлуке Врховне команде. Вредно је напоменути да је у времену од 17 октобра, када је горњи извештај био послат од стране министарства иностраних послова, па

до 23 октобра, под којим се датумом он јавља у операцискоm дневнику Врховне команде, министар иностраних послова био саопштио Врховној команди и ово: „Стање у дипломацији за нас је повољно". Колико је ово обавештење било нетачно видеће се доцније.

23 октобра Врховна команда добила је од министарства војске овај извештај:

„Овдашње Грчко посланство добило је телеграм од Грчке Владе:

„Саопштите српској влади за Врховну команду, да је оделење грчке Маћедонске војске ка Битољу наишло на замашније турске трупе код Флорине. *Ово се јавља како би се убрзало са наступањем српских трупа из Прилепа на југ, да би се среле са грчком војском и опколиле Турке.*"

Овај извештај задржавао је поглед Врховне команде у правцу југа, јер је требало што пре уништити непријатељске снаге и у овој области, те тако што пре окончати рат на овом делу ојишта. Врховна команда је брзо реаговала на овај извештај и већ сутрадан је наредила да се Дунавска дивизија I позива са Вардара упути ка Прилепу.

Напред изражена тежња за спајањем српских и грчких трупа имала је, како ће се доцније видети, знатног утицаја и на план за битку I српске армије.

Дакле, овога дана преовладао је утицај оних извештаја који су напрезање српске војске управљали у правцу југа.

Општи поглед на рад и догађаје 23 октобра. — 23 октобра два пешадиска пука налазила су се код с. Небрегова, према боку и позадини непријатеља. На десном крилу (на Мукошу) и на центру (код Присада) српске трупе су се налазиле на положајима које је до 22/X увече непријатељ бранио као главне. На левом крилу, један српски пешадиски пук снажним непријатељским нападом од прошлог дана био је јако потресен. На плетварском правцу, Коњичка дивизија је чекала да непријатељ напусти превој, па да га потом пређе.

Веза између ових делова негде уопште није постојала, а негде је била недовољна, а веза тих делова са њиховим командантима била је исто таква. Десна коло-

на Дринске дивизије I позива — са маневарском улогом — била је одвојена и без везе и са својим командантом и са суседном колоном. Десна колона Моравске дивизије I позива имала је само додирну везу лево са левом колоном Дринске дивизије I позива, али није била у вези са командантом Дринске дивизије, под чијом је командом сада стајала. Командант Дринске дивизије I позива стајао је у вези са својом левом колоном — тј. са снагом која је стајала на армиском центру.

Недостатак у техничким везама био је надокнађен у извесној мери идејном везом. Маневарска колона је знала куда треба да се упути па да непријатеља примора да прекине са својим отпором, али пошто није имала ниједног топа, била је немоћна да испољи неки јачи борбени ефекат. Армиски центар са замореним трупама, са ослабљеним командним утицајем и са свега две пољске батерије које су се могле пласирати само на путу и непосредно поред пута, пошао је у напад доцкан, те је непријатељ једним мањим противнападом на маневарску десну колону Дринске дивизије успео да ову задржи у довољној мери и да своје делове из центра извуче без јачег гонећег притиска са српске стране.

Благодарећи снажном нападу од 22/X на српско армиско лево крило, непријатељ се овде још у току ноћи повукао, тако да су овде, 23 октобра биле само чарке слабих одељења.

Демонстрација на плетварском правцу била је скроз неуспешна и без икаквог ефекта овог дана.

Отсуство брдске артиљерије и овог дана је испољило негативан утицај на рад Срба.

Рђаво снабдевање људском и сточном храном као и рад у високим беспутним планинама (и до 1.450 м висине) при врло рђавом, хладном и ветровитом времену, прилично су заморили српске трупе, а последица тога је било знатно смањење офанзивног полета. Код 2 пешадиског пука било је преко ноћи толико захладнело да је било неколико случајева смрзавања људи.

Отсуство утицаја Команде I армије и ослабљен утицај команданата дивизија на рад јединица (услед

задоцнеле и неумесне поделе командних улога) имали су за последицу слабу тактичку повезаност у раду десне маневарске и централне армиске групе. То је омогућило непријатељу да се под релативно повољним условима извуче не само испред српског гонећег притиска, него чак и из додира уопште. Исти узроци довели су и до великог нагомилавања трупа код Прилепа, до непотпуно организоване претстражне службе за време преноћишта и до потпуно прекинутог додира са непријатељем.

Спољнополитичке прилике и даље су приморавале српску Врховну команду да води бригу о држању Аустро-Угарске, али се тиме с друге стране појачао разлог за брза дејства у правцу Битоља, у циљу уништења турских снага.

23 октобра Турци су се повлачили. Одлука о томе била је донесена око поноћи 22/23-X. Зеки-паша оцртава тадање стање својих трупа на следећи начин:

„Пред поноћ 22/23-X на фронту V корпуса опажени су знаци отступања. Известили су ме да је командант корпуса, Саид-Паша, одмах одјахао међу војнике. Тим поводом и ја сам са Февзи-Бегом послао неколицину генералштабних официра да нађу команданта корпуса и да му саопште да се успех који смо задобили дан раније има очувати по сваку цену, а сви војници да одрже своје положаје. После два часа и командант корпуса и моји генералштабни официри известили су ме да се у 15 дивизији појавила паника, да се трупе вратоломно повлаче право ка Прилепу и да је ноћу немогуће томе стати на пут. Пошто је зараза повлачења допрла до Прилепа, 15 дивизија напустила све своје положаје, а те положаје су Срби већ заузели или ће их најдаље сутра рано заузети, наредио сам корпусу да у циљу олакшања положаја 13 дивизије, која је била у мојој непосредној близини, напусти прилепске косе, те да јужно од Прилепа заузме згодне положаје за одбрану Алинаца, на којима ће дочекати непријатеља и дати му отпор. У стању и положају у коме смо били, очевидно је да није било друге могућности за повратак прилепских положаја.

И тако смо после једног повољног стања допали у невољу као што је отступање, а то је све долазило, чини ми се, отуда, као што је у почетку напоменуто, што је утицај команде одавно пао. Друго се не би могло рећи.“

Повлачење са крила Турци су извели уз релативно слаб притисак од стране Срба. Ради неутралисања српског напада од с. Небрегова, извршен је један противнапад правцем Гладно Поље (4 км североисточно од Прилепа) — Небрегово. Жељени ефекат је постигнут, те су се Турци без већег узнемиравања са те стране могли повући и на свом центру. 13 низамску дивизију, која се налазила на обратном (десном) крилу, Зекипаша је упутио на алиначке положаје, те да би њиховом одбраном успорио наступање Срба ка Битољу.

24 октобар

АЛИНАЧКИ БОЈ

(Скица бр. 2)

Ноћ између 23 и 24 октобра провела је I армија код Прилепа. Најистакнутија у правцу југа била је Коњичка дивизија, јужно од вароши. Два пешадиска пука Дринске дивизије била су у Прилепу (2 батаљона) и одмах северно од вароши (6 батаљона). Остатак Дринске и цела Моравска дивизија били су прикупљени око села Пештерице (6—7 км североисточно од Прилепа).

Пешадиске дивизије имале су да заузму положај с. Сенокос — Прилеп — с. Селце — Велики Шот[1]) и ту да сачекају даља наређења. Коњичка дивизија имала је, према армиском наређењу, да извиди непријатеља у правцу Битоља и његовој околини. Сходно овом наређењу командант Коњичке дивизије издао је заповест ОБр. 103 (али тек 24 октобра у 7.40 часова) за покрет дивизије са тежњом да избије на линију с. Тополчани — с. Ерековац — с. Канатларци, удаљену од Прилепа око 17—18 км и која би имала да послужи

[1]) Нема га на карти, а стварно би могло бити на десној обали речице која пролази кроз с. Селце.

као основа за њен извиђачки рад. По овом наређењу кренули су друмом:

— у 9 часова — извиђачки ескадрон;
— у 9.40 часова — претходнички пук;
— у 10 часова — главнина дивизије.

Маршевски поредак у главнини био је: 4 коњички пук, 2 коњичка батерија и Дрински коњички пук (Моравски коњички пук по укидању претстраже имао је да оде у састав своје дивизије).

Око 8.45 часова командант Коњичке дивизије изашао је напред до команданта претстраже од кога је добио обавештење да код с. Алинаца има нешто мало непријатеља, и то само пешадије и неки коњички делови. То га је свакако утврдило у уверењу да нису потребне никакве јаче мере осигурања. Међутим, по операциском дневнику Коњичке дивизије ствар је изгледала овако:

„У 10 часова моји извиђачки делови на целом фронту били су дочекани ватром са непријатељских положаја Алинци — Чепигово, а патроле су ме известиле да непријатељ има и топова на положају. Одмах сам наредио да се умноженим патролама дозна ширина фронта код непријатеља, а о стању и положају код непријатеља известио сам одмах команданта суседних пешадиских пукова и команданта Дринске дивизије I позива."

Из предњег се види да командант претстраже, у току ноћи 23/24-X па све до 8.45 часова 24/X није знао да се на алиначким положајима налазе извесне јаче непријатељске снаге са нешто артиљерије. Алиначки положаји запречавају пут Прилеп — Битољ, а сем тога они се дижу из равнице и својим обликом привлаче пажњу и слабог војничког ока. Да је командант претстраже ставио себи у задатак одржање додира са непријатељем, а да зором 24 октобра његови делови избију на алиначке положаје као и лево и десно од њих, он би свакако дошао до реалнијег сазнања о непријатељу на овим положајима. Можда се с правом може рећи да је командант Коњичке дивизије требало да ово нареди и команданту претстраже, те да се тако паралише евентуални пропуст команданта претстраже да то учини.

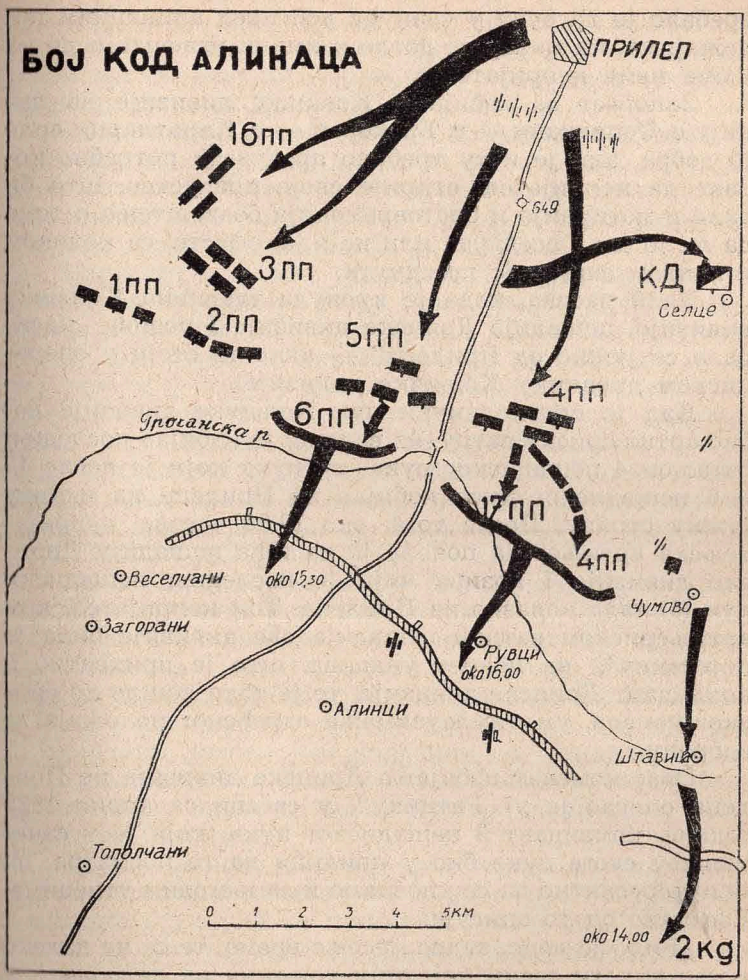

Скица 2

Команда Коњичке дивизије ни својим наређењима у погледу покрета није паралисала ову извиђачку неактивност команданта претстраже, јер се тај покрет вршио са знатним задоцњењем: тек у 9 часова кренуо је извиђачки ескадрон, а његови извиђачки органи

требало је да буду у свануће већ пред алиначким положајима, па макар се дотле и имали извештаји да на њима нема непријатеља.

Заповест за избијање Коњичке дивизије на линију с. Тополчани — с. Ерековац — с, Канатларци врло је добра, али је и ту требало предузети потребне кораке да непријатељ открије своје присуство, што би дало и потпунија и благовременија обавештења о томе да ли је она поседнута или не и, ако јесте, са коликом и каквом снагом је поседнута.

У 10 часова, када је кренула главнина Коњичке дивизије, пешадија Дринске дивизије I позива „масирала се јужно од Прилепа" — како то стоји у операциском дневнику Коњичке дивизије.

Кад је претходнички пук Коњичке дивизије добио артиљериску ватру, из вароши је избијао последњи батаљон 4 пешадиског пука, тј. пука који је после 17 и 6 пешадиског пука избијао из Прилепа на његову јужну страну. После тога, око 10.30 часова, непријатељска артиљерија почела је да гађа пешадију Дринске дивизије I позива чији је последњи пешадиски пук (5) тада излазио из Прилепа. Том непријатељском артиљериском ватром пешадија ове дивизије била је потстакнута на покрет унапред, што је прихватио и командант Дринске дивизије, те је тако дошло до српског напада, уместо заузимања одређеног положаја за одбрану.

Овај моменат избијања Дринске дивизије из Прилепа описао је у „Ратнику", у свесци са април 1925 године, командант 3 пешадиског пука, који је у сачекивању свога пука био у прилици да то посматра, па је интересантно да се упознамо и са његовим утисцима. Ево како он то описује:

„Било је лепо, ведро, јесење време, те се на далеко могао видети сваки појединн коњаник из патроле.

Могло је бити 10 часова и неколико минута пре подне када је један извиђачки ескадрон наше коњице наступао јужно од Прилепа друмом Прилеп — Битољ и лево од овога правца ка селу Лагову (8 км јужно од Прилепа). Кад су извиђачки делови ескадрона били на 2 до 3 километра северно од коса, које се од села Алинаца спуштају ка Беровцу и Галичанима, турска

артиљерија са положаја источно од села Алинаца одједном обасу овај ескадрон брзом ватром. Изненађен јаком артиљериском ватром, овај извиђачки ескадрон нагло отступи ка Прилепу.

Овај призор осматрали су команданти пукова са командантом Моравске дивизије са положаја на којем су се затекли. Пошто је ескадрон отступио, на правцу алиначких коса нису се више виделе наше коњичке патроле. Артиљериска ватра је престала.

Наше густе колоне јужно од Прилепа скретале су пажњу на ту страну. То су били пукови Дринске дивизије I позива. По изласку из Прилепа са јужне стране, на неколико километара од вароши они су се зауставили у пољу у смакнутом поретку, да потом заузму додељене им рејоне у духу добивеног задатка; према југу највише је био истакнут 6 пешадиски пук, који је први на тој страни изашао из Прилепа; најближи њему био је 17 пешадиски пук. Остали пукови Дринске дивизије били су ближе вароши и деловима који су били још у покрету.

Јужно од Прилепа већ је било много трупа Дринске дивизије; неке јединице саставиле су оружје, друге су прилазиле и свијале се да саставе оружје за одмор. Изненада, око 11 часова пре подне 24 октобра, када су се неки пукови Дринске дивизије већ одмарали, а неки у смакнутом поретку састављали оружје, док су поједини делови још излазили из Прилепа, Турци су са положаја око села Алинаца отворили силну брзу артиљериску ватру на трупе Дринске дивизије у пољу јужно од Прилепа.

Трупе Дринске дивизије су великим делом у смакнутим порецима, изненађене силном брзом ватром, моментално стукнуле ка шумарку јужно од Прилепа, а Турци су цео тај простор обасипали шрапнелским зрнима. 4 пешадиски пук тек што је био саставио оружје. Под шрапнелском ватром војници нагоше ка Прилепу и шумици. Официри убрзо повратише ред код трупа".

Алиначки бој је врло значајан и поучан, па је корисно да се он детаљно проучи, и то узимајући као главни извор за то опис у операциском дневнику Дринске дивизије I позива. Тај је опис написан свакако неколико дана после боја, али је довољно потпун, а уз

то је и одраз ондашњег тактичког схватања нападног боја, те ће зато корист од студије истог бити двојака.

Рад Дринске дивизије I позива у бој код Алинаца 24 октобра. — „Данас око 3 часа изјутра добивена је следећа армиска заповест ОБр. 356: „Грци су допрли до Флорине, која се налази јужно од Битоља, приближно на истом удаљењу од њега колико и Прилеп са северне стране. Они су нападали Флорину једном дивизијом, али су одбијени. Формирајте одред од једног пешадиског пука, пука дивизиске коњице и једног дивизиона артиљерије и упутите га сутра 24 т.м. у извиђање непријатеља у правцу ка Битољу и код Битоља. Команданту Коњичке дивизије наређено је да сутра предузме гоњење непријатеља правцем Прилеп — Битољ и да средством даљних и самосталних официрских патрола извиди снагу и груписање непријатеља код Битоља и у његовој околини. Ступите у везу са командантом Коњичке дивизије и известите га о намери и предузећу овог одреда да би дивизија деловала у сагласности са њиме и наслоните се на њега. Одред да избегава озбиљне сукобе са непријатељем.

Пошто је новодобивена армиска заповест унеколико мењала дивизиску заповест издату 23 октобра увече на основу армиске заповести ОБр. 346 од 22/X, то сам био решен да формирам овај одред из десне, нешто напред истурене колоне п.пуковника Масаловића, која је за 24/X добила наређење да зором избије на леву обалу Прилепске Реке, јужно од Прилепа. Око 10 часова пре подне пре но што сам био избио на положаје, које је требала да заузме десна колона п.пуковника Масаловића под заштитом Коњичке дивизије, која је већ била избила из варошког кантонмана, наишао сам на 3 км јужно од вароши на самом друму на команданта Коњичке дивизије од кога сам дознао: да по добивеном извештају од коњичких патрола, Турци држе положаје код Алиначке Чесме, да се ту осећа њихово присуство и да овога момента креће са Коњичком дивизијом правцем Алинаца.

Турци су заузели положај јужно од села Беровца, са обе стране друма Прилеп — Битољ, на једној греди која се поступно спушта са истока ка западу и на којој се маркантно истиче неколико узвишица. Фронт поло-

жаја је приближно управан на друм Прилеп — Битољ. Земљиште испред фронта положаја је равничасто и прегледно, те се може врло добро брисати са положаја артиљериском и пешадиском ватром. Заклона од ока и метка није било сем неколико незнатних удубљења и јаружица. Десно крило положаја било је наслоњено на планинско земљиште, где се налази село Рувци. Лево крило положаја било је пак отворено, али је терен надалеко прегледан и може се туђи ватром. Према левом крилу на удаљењу од 1.700 м налази се село Беровце, које није било поседнуто. Положај је био на брзу руку утврђен пољским заклонима за стрелце у лежећем ставу. Батерије су биле у полуукопаним анплацманима. Положај је за пешадију био пролазан свуда по фронту и дубини. Артиљерија се због местимично врло стрмих падина могла кретати на положају само у извесним правцима.

Позадина положаја била је исто тако прилазна до 4 км, и то само на главном друму, јер је терен са обе стране друма мочваран и подводан.

Мало доцније добијен је од Коњичке дивизије извештај да Турци спуштају своју артиљерију у подножје положаја под заштитом пешадије која наступа. Услед тога одустао сам од формирања одреда према армискоj заповести ОБр. 356. Био сам решен да намеравани турски напад примим на положајима на левој обали Прилепске Реке — Камберова Чесма — с. Селце, а потом да уз припомоћ Моравске дивизије I позива предузмем офанзиву. У том циљу наредио сам: да се 6 и 17 пешадиски пук, које сам имао под руком, развију у борбени поредак, а два дивизиона артиљериског пука, која су избила из вароши, да се поставе у очекујући положај лево и десно од друма — позади 6 и 17 пешадиског пука. Мало после овога претходнички пук Коњичке дивизије који је био у покрету ка Алиначкој Чесми, добија артиљериску ватру са положаја Алиначке Чесме. У том времену и челни пук (4 пешадиски пук) леве колоне избијао је са последњим батаљоном из вароши. Наредио сам да се овај пук постави у други борбени ред лево од друма позади 17 пешадиског пука.

Око 10.30 часова пре подне, у моменту када је последњи батаљон 4 пешадиског пука са бојном комором изашао из вароши, 1 батаљон 5 пешадиског пука почео је излазити из ње. Турци су отворили снажну артиљериску ватру на излаз из вароши са отстојања од 6.500 м. У бојној комори 4 пешадиског пука настао је неред и коморџије су бежале натраг у варош, а задњи батаљон 4 пешадиског пука скренуо је трчећим кораком у јаруге десно и назад ради заклона. Од ове артиљериске ватре није нико рањен ни погинуо. Одмах затим изашао је из вароши 5 пешадиски пук у потпуном реду и скренуо десно од правца гађања, одакле сам га упутио десно од друма позади 6 пешадиског пука. Моменат је био критичан, јер је тада цела Моравска дивизија I позива била нешто у вароши, а већим делом на десној обали Прилепске Реке. Наредио сам команданту артиљериског пука да одмах пласира дивизионе и да уђутка ватру турских батерија, које су непрекидно дејствовале. Врло брзо — у 11.30 часова пре подне — шест батерија Дринског артиљериског пука биле су у дејству. Прва се пласирала на отсеку наспрам 17 пешадиског пука, лево од главног друма Прилеп — Битољ. Чим је непријатељ открио своје јаче присуство отварањем јаче артиљериске ватре са положаја село Беровце — Алиначка Чесма — с. Рувци, одмах сам послао ађутанта за везу са Моравском дивизијом I позива с налогом да команданту Моравске дивизије саопшти ситуацију, као и да га умоли да развој своје пешадије тако упути да се ослони на десно крило моје дивизије, која се протеже на ½ км десно од друма, а да своју артиљерију што пре ангажује како би се што пре добила ватрена надмоћност над турском артиљеријом. Ускоро после овога дошао је помоћник начелника штаба Моравске дивизије мајор Белић коме сам саопштио исто што и ађутанту дивизије. Коњичка дивизија, која је одмах после непријатељске ватре на претходнички ескадрон напустила фронт, повукла се на лево крило у правцу с. Марул и с тога правца помогла је својом артиљеријом напад на десно турско крило. Дејство дринских батерија, због врло велике даљине, иако не у материјалном, ипак се јако осећало у моралном смислу.

Пукови I борбеног реда (6 и 17), који су имали налог за развој у борбени поредак и за утврђивање до прикупљања целе дивизије и доласка Моравске дивизије I позива, потстакнути у своме развоју дејством артиљерије, прешли су линију за одбрану, а 17 пешадиски пук са извесним предњим деловима прешао је реку Беровицу. Пред овим покретом Турци су се повукли и зауставили на алиначким положајима и решили се да их бране.

Према овој ситуацији с обзиром на то:

1) — што се силан налет I борбеног реда није могао више зауставити;

2) — што би његово задржавање у сфери дејства јаке артиљериске и даљне пешадиске ватре, поред материјалних губитака, дејствовало штетно на морал и офанзивни дух наше трупе, а у обратном смислу на дух Турака, и најзад

3) — што су делови пешадије Моравске дивизије већ улазили на бојиште, а батериске колоне Моравског артиљериског пука прелазиле Прилепску Реку ради потпомагања напада Дринске пешадије — *решио сам се да продужим даљи напад на Турке и да их протерам с њиховог положаја.*[1]) Пукови I борбеног реда продужили су напад у одређеним правцима, а пукове II борбеног реда упутио сам на следећи начин:

4 пешадиски пук да наступа ешелониран улево за 17 пешадиским пуком, а 5 пешадиски пук за 6 пешадиским пуком с тим да оба ставе по 1 батаљон мени на расположење, позади левог крила. Овим правцем упутио сам и пионирски батаљон, но како је даљина са које су дејствовале дринске батерије била велика, непријатељска артиљериска ватра прекинута, а пешадија доста одмакла, то је командант артиљериског пука по сопственој иницијативи наредио у 12.30 часова по подне дивизионима, и то прво III, а потом I, да наступају по 1.000 м, доделивши дивизионима улоге: I дивизион да дејствује као пешачки, а III као контрабатериски на целом фронту. Овај поступак одобрио сам као умесан. 1 дивизион под командом мајора Томашевића, под ватром турских батерија, ушао је у зону даљне пешади-

[1]) Подвукао писац.

ске ватре. III дивизиону који је био изостао, а није могао снажно да дејствује, командант пука наредио је да наступа још за 1.000 м што је у 1.20 часова по подне и учињено. Ватра I дивизиона чинила је да се нападни прогрес на десном крилу код 6 пешадиског пука јаче осети. Међутим, напад 17 пешадиског пука на непријатељско десно крило био је заустављен јаком пешадиском и артиљериском ватром. 4 пешадиски пук, дотле у резерви, увучен је у први борбени ред.

Батерије Моравског артиљериског пука, које, како је изгледало у први мах, као да се крећу напред, нагло су се вратиле назад и требало је дуже времена да се ставе у дејство које је сада било слабо.

Једна моравска батерија, чији су командир и командант дивизиона отишли у рекогносцирање положаја, стајала је дуже времена у мојој непосредној близини без дејства. Кад је непријатељска батерија почела дејствовати на ову батерију у колони и када је један шрапнел ударио на метар поред првог топа, наредио сам овој батерији да уђе у састав III дивизиона, који је пред њом дејствовао. Пешадија Моравске дивизије кретала се већ преко бојишта и доспела је до границе даљне пешадиске ватре.

Напад десног крила (6 пешадиски пук), потпомаган јаком артиљериском ватром I дивизиона, доспео је до 300 м, одакле је после краће ватрене припреме, кренут на јуриш. Силан налет 6 пешадиског пука натерао је Турке да са већим делом отступе не сачекавши удар. Мањи део примио је удар ножем. Борба у мешавини, бајонетом и бомбом мало је трајала. Кад је први борбени ред 6 пешадиског пука излазио на непријатељски положај десно, крило му је по извештајима команданата 6 и 5 пешадиског пука било тучено артиљериском ватром Моравске дивизије I позива, а лево крило јаком артиљериском ватром непријатељске артиљерије која је отступала на позадње положаје, оставивши на положају два топа. За време док је напад 6 пешадиског пука и 3 батаљона 5 пешадиског пука, који су били у резерви, овако успевао, напад левог крила 17 и 4 пешадиског пука још је био у кризи.

Од команданта Коњичке дивизије добио сам тада извештај, да је турско десно крило веома јако и да се

протеже до села Рувци. Јаки положаји изнад села Рувци, брањени силном пешадиском и артиљериском ватром, били су укочили сваки нападни покрет на овој страни. Целокупни борбени поредак био је заустављен на самој десној обали реке Беровице. Нових пешадиских трупа није се имало на расположењу — у резерви се располагало само са по једним батаљоном 4 и 5 пешадиског пука и пионирским полубатаљоном. Био сам принуђен да још један батаљон 5 пука са десног крила рокирам у дивизиску резерву на лево крило. Ово сам могао учинити стога што је у ово време лево турско крило било потучено. За довођење овог батаљона послао сам генералштабног мајора Јуришића, који је ову заповест у пешадиској ватри брзо и на задовољство извршио. И дивизион артиљериског пука, ослобођен од ватре турског левог крила, сада је могао да концентрише ватру својих батерија на непријатељске делове на центру према 17 и 4 пешадиском пуку. Снажна ватра шест батерија учинила је да и центар попусти. Сад су оба дивизиона наступила напред. Ово не толико дејства ради, колико да се одржи јача веза између артиљерије и пешадије. У 3 часа већ је I дивизион избио на непријатељски положај и гонио снажном ватром турске отступајуће делове.

III дивизион и 7 батерија Моравског артиљериског пука избили су на трећи положај. Ватра турских батерија знатно је смањена отступањем батерија са центра и левог турског крила. 17 и 4 пук, ослобођени ватре ових батерија, вршили су снажан притисак на непријатељско десно крило у правцу села Рувци. У 4 часа по подне напад је успео отступањем непријатеља са овог дела положаја, одакле је 4 пешадиски пук продужио гоњење до највећег виса изнад с. Шелеварци, а 17 пешадиски пук до највишег виса јужно од с. Рувци. 6 пешадиски пук по избијању на непријатељски положај, око 2 часа по подне, учинио је један застој у гоњењу, прво стога што је био обасут јаком артиљериском ватром, а друго стога што је морао да изврши попуну муниције, и тек доцније, када је I дивизион избио на непријатељски положај и обасуо непријатељске отступајуће батерије, 6 пешадиски пук продужио је гоњење до виса јужно од с. Веселчане, одакле је вршио гоњење

ватром која је прекинута услед наступајуће ноћи. 5 пешадиски пук, у II борбеном реду, позади 6 пешадиског пука, избио је код с. Алинаца. Наше трупе заноћиле су на заузетим положајима, а Турци су отступили у великом нереду, правцем преко Тополчана ка Битољу.

Губици:

А) *Сопствени*

а) У *људству:* погинуло је 140 војника (2 официра), рањено 1.215 војника (20 официра).

Нестао је 151 војник.

На бојишту је закопано 240 турских војника. На бојишту је заплењено 2 брзометна топа, 1 брдски топ старијег система и 1 митраљез.

У овом боју од непријатељских трупа учествовао је Скопски и делови Битољског, а можда и Солунског корпуса, којима су командовали Фети-Паша и Џавид-Паша.[1])

Муниције је утрошено: 386.361 пушчани метак, 1.583 шрапнела и 4 разорна зрна.

Муниција је одмах попуњена.

Дивизија је била способна за даље офанзивне операције.

Бој код Алинаца имао је карактер сусретног боја. Потиснути са Присата, Турци су се задржали на алиначким положајима, који одвајају Прилепску Котлину од Пелагоније. 24 октобра Турцима су из Битоља стигла појачања. Поткрепљени овим појачањима, и ослоњени на јаке алиначке положаје, Турци су се решили да једним снажним нападом у моменту нашег дебушовања из Прилепа баце прво Коњичку дивизију назад, а потом и мене и на тај начин да компромитују све наше досадашње тековине. Ова њихова идеја с обзиром на теснац Присата, који је за својим леђима имала не само Дринска дивизија I позива, већ и цела I армија, била је сасвим умесна. Моје решење као и ситуацију у ко-

[1]) У овом боју на турској страни учествовао је Галеб-паша са својом 13 низамском дивизијом. Горњи навод је дат зато да се види како једна трупа добије бој, а не сазнаје које је непријатељске јединице тукла.

јој сам се (избијајући из Прилепа) нашао одлично су разумели сви моји органи. Пукови I борбеног реда (6 и 17 пешадиски пук) и Дрински пољски артиљериски пук вођени су тако енергично, да сам чак у једном моменту био принуђен да их по мало заустављам. Крајња енергија, која је била претставник рада и последњег делића моје дивизије, управо јесте главни узрок победе, која је изборена пред залазак сунца 24 октобра. Заузимањем алиначких положаја, у истини се овладало Прилепом, а дивизија и цела армија била је постављена у много подеснији положај за даљи рад но што је то било изласком на линију Прилеп — Селце. Одликована лица виде се из ОБр. 222 од 3/XI — 1912 године."

Критички поглед на рад Дринске дивизије I позива. — 23 октобра, када је Команда армије сазнала за ослобођење Прилепа, наредила је да се из Дринске дивизије I позива образује један здружен одред са задатком да 24/X крене у извиђање непријатеља ка Битољу и код Битоља, с тим да уједно послужи и као наслон Коњичкој дивизији при њеном раду. Тај одред требало је формирати у току ноћи 23/24 октобра, да би зором отпочео са извршењем свога задатка. То није учињено, а правдало се, како се види из операциског дневника I армије, замором трупа. Због тога је тај задатак био пренет на Моравску дивизију I позива, која га из непознатих разлога није извршила.

23 октобра, у току дана, повлачење Турака у почетку је било праћено погледом док је то било могуће, а потом је додир са њима био занемарен и преко ноћи изгубљен. Командант Коњичке дивизије, истина, те ноћи (23/24-X) је известио Команду армије да су се непријатељски заштитнички делови задржали у висини алиначких положаја, али је тај податак био добивен од мештана, а не сопственим коњичким извиђањем. Преко ноћи постављене су претстраже али без икаквог извиђања, те је тако додир са непријатељем био прекинут, па и изгубљен. Сутрадан, 24/X Коњичка дивизија је пошла ка месту где је желела да се задржи за време док Дринска и Моравска дивизија I позива буду стајале на одређеном положају. Пре него што је ова дивизија била прешла 3—4 км, њен претходнички пук потпао је под непријатељску артиљериску ватру. Ово

се могло избећи избацивањем извиђачких патрола ноћу, које би одржавале додир са непријатељем, а сутрадан би тај задатак примио на себе онај здружени одред који је требало формирати. Ако би непријатељ био близу, као што је уствари и био, коњичке патроле би биле спречене у свом раду, а пешадиске би продужиле блиски извиђачки рад и тако би уједно било откривено и присуство непријатеља и добивени бар најнужнији подаци о његовом положају и распореду.

Да би се извршило наређење Команде I армије у погледу поседања одређеног положаја, команданти дивизија требало је да се у току ноћи 23/24-X споразумеју о начину кретања, уколико би притом користили исте путеве. На тај би се начин избегли нагомилавања, застоји и замори трупа, а поседање положаја извело би се једновремено и без губљења времена. Више је но извесно да су се команданти дивизија видели у току ове ноћи и да су били и утврдили некакав споразум за сутрашњи рад, али се на пракси показало да је знатан део Моравске дивизије I позива дебушовао из Прилепа позади пукова Дринске дивизије, и да је са задоцњењем могао заузети борбени поредак десно од Дринске дивизије, због чега је ова и водила бој релативно сама.

24 октобра око 10 часова претходнички пук Коњичке дивизије дочекан је турском артиљериском ватром са положаја у висини с. Алинаца. Ово је било тактичко изненађење како за претходнички пук, тако и за Коњичку дивизију, Дринску и Моравску I позива, па и за Команду I армије. Ово изненађење скупо је стало Дринску дивизију I позива.

Као што је већ напред речено, наређени одред није био формиран ни до 10 часова пре подне 24 октобра. После тога времена, командант Дринске дивизије I позива решио је да га и не формира, јер је видео да ће имати сукоб са непријатељем у коме ће се можда ангажовати цела дивизија. При тако измењеним приликама у односу на раније замишљање непријатељског рада, сада заиста више нису долазили у обзир ни извиђање Коњичком дивизијом, ни гоњење непријатеља, него сукоб — бој — са њим. Тај се бој одиграо, а пошто

га Срби нису били предвидели, претрпели су у импровизованом нападу веће губитке.

У операциском дневнику команде Дринске дивизије I позива сам ток боја на алиначким положајима изнет је доста јасно, па је вредно да се размотри са гледишта начина извођења као и да се види да ли се тај сукоб могао извести са мање жртава и више успеха са српске стране.

Првобитна одлука команданта Дринске дивизије I позива да непријатеља дочека одбраном на левој обали Прилепске Реке, да ту сачека Моравску дивизију I позива и да потом заједно са њом пређе у напад била је исправна. То би било корисно и ради тога што би тако добио времена да своју дивизију припреми за напад, а уједно да и Моравској дивизији I позива обезбеди време потребно за развијање десно од његове дивизије. Само сад је требало остати доследан, па радити на остварењу ове одлуке. Међутим, то командант Дринске дивизије I позива није урадио, него је у напад пошао не сачекавши долазак и развој Моравске дивизије I позива.

Може се примити одустајање од одбране па и отпочињање напада пре развоја Моравске дивизије I позива, али се доцније, у току напада, овоме морао дати такав темпо, који би омогућио долазак Моравске дивизије I позива *или бар долазак њене артиљерије*, чиме би се непријатељски отпор савладао са мање губитака у људству.

Ни то није учињено. Напад је од стране Дринске дивизије I позива одмах добио карактер брзе отсудности и у њему је узело учешћа свих шест батерија Дринске и свега једна до две батерије Моравске дивизије I позива. Исувише је, дакле, очигледно да би резултат боја био сасвим друкчији да је тај исти напад потпомагало 14 уместо 7 батерија.

На ноћном састанку команданата дивизија свакако се највише рачунало с тим да би у времену чекања даљих наређења више команде могло доћи до одбране. Међутим, стварно је дошло до сопственог напада, и то пре но што је био заузет полазни положај за напад.

То је могло бити непредвиђено, али је могао бити предвиђен једновремен излазак обе пешадиске диви-

зије на одређене отсеке положаја, и то још у првим јутарњим часовима; то би собом повукло бар минимални рад извиђачких патрола, а и то би било довољно да се благовремено открије присуство непријатеља.

Сам напад Срби су почели око 10.30 часова са два пешадиска пука у првом борбеном реду.

После једног часа, око 11.30, било је у дејству свих шест батерија Дринске дивизије I позива.

У 12.30 часова артиљерија се померила напред за 1 км после чега је један дивизион добио улогу потпомагања пешадије на целом фронту. Онај први дивизион померио се поново толико унапред да је ушао у зону дејне браниочеве пешадиске ватре.

Око 14 часова услед застоја левокрилног (17) пука, у први борбени ред уводи се и 4 пешадиски пук. Ово није смело да се деси, него је још у почетку требало увести три пешадиска пука у први борбени ред. На тај начин би се још у почетку напада омогућило стварање ватрене надмоћности. Ово утолико пре што је ту била близу Моравска дивизија I позива, која би примила на себе улогу не само проширења армиског фронта, него и потхрањивања борбе по дубини, ако се за то укаже потреба. Десно дивизиско крило избило је на непријатељски положај, а лево заостало у нападу. Командант дивизије сада је располагао са свега једним батаљоном позади крила, те је био принуђен да батаљон рокира са десног на лево крило. Да је од Моравске дивизије I позива био одузет бар један пешадиски пук за армиску резерву, не би било ове оскудице у резерви код Дринске дивизије I позива. Команда армије није била ту да то нареди, а командант Дринске дивизије I позива свакако се устручавао да то учини; међутим, ситуација је захтевала да он на себе прими улогу команданта армије, који себи ствара резерву.

Пешадија Моравске дивизије I позива била је у зони дејне пешадиске ватре — око 1.000 м од браниочевог положаја — када је десно крило Дринске дивизије I позива било већ на 300 м, што значи да је извођење напада од стране ове две дивизије могло бити доведено у временски склад, али напад Дринске дивизије I позива извођен је са пренагленошћу, а ни пре ни у

току напада није било довољно контакта између команданата дивизија.

У операцискоm дневнику Дринске дивизије I позива каже се да је садејство артиљерије Моравске дивизије I позива било слабо, а то да је дошло услед непредвиђања сукоба.

Напад је иначе, изведен са изванредним еланом, али се притом није водило довољно рачуна о јаком дејству непријатељске пешадиске и артиљериске ватре. Губици у Дринској дивизији I позива износили су око 11%, а то је приличан проценат ако се зна да је непријатељ водио заштитнички бој.

Садејство Коњичке дивизије нападу Дринске дивизије I позива. — Када је коњички претходнички пук упао у непријатељску ватру са алиначких положаја и пошто је од својих извиђачких патрола добио обавештење да на тим положајима има и артиљерије, командант Коњичке дивизије наредио је да се и претходнички пук и дивизија рокирају улево, те да се тако отвори фронт за рад пешадије. Даљи рад Коњичке дивизије, по опису изнетом у операцискоm дневнику текао је овако:

„У то време пешадија Дринске дивизије I позива масирала се јужно од Прилепа.

У 10 часова моји извиђачки делови на целом фронту били су дочекани ватром са непријатељских положаја Алинци — Чепигово, а патроле су ме известиле да непријатељ има и топова на положају. Одмах сам наредио да се умноженим патролама дозна ширина фронта код непријатеља, а о стању и положају непријатеља известио сам одмах команданте суседних пешадиских пукова и команданта Дринске дивизије I позива.

Са главнином дивизије рокирао сам се улево према с. Селце (косама у подножју греде Селешке Планине) са тежњом да ослободим фронт пешадији да крене нешто заклоњеније према крајњем десном крилу непријатељског положаја, заклоњен нарочито од артиљериске ватре, јер су топови Турака били пласирани у непосредној близини друма Прилеп — Битољ.

Непријатељ, уколико се развијао ток борбе, показивао се постепено на положају од с. Чепигова ка с. Алинцима, те је у прво време изгледало да се десно

крило непријатеља протеже до ћувика северно од села Алинаца; у доцнијем току борбе открило се да се непријатељско десно крило протеже до к. 950.

Да би се заштитио развој пешадије Дринске дивизије и у циљу осигурања левог бока те дивизије, издато је наређење команданту II Коњичке бригаде да претходнички пук заузме једним ескадроном Велико Село, а 1 ескадрон косу између с. Перлице и Чумова, а командиру батерије да батерија изађе на положај између Великог Села и с. Перлице и својим дејством против непријатељског десног крила потпомогне напад наше пешадије.

Главнина бригаде задржана је позади косе код с. Селце.

Борба је почела у 10.15 часова пре подне.

Претходнички пук развио се на коси северно од с. Чумова (јужно од Прилепа), а батерија са 2 топа у јарузи између Великог Села и Прилепа (југоисточно од Прилепа); у 11 часова батерија је отворила ватру на непријатељску артиљерију на коси источно од села Алинаца. Кад је наша пешадија почела подилазити непријатељском положају, батерија је променила положај и развила се на коси западно од с. Чумова (1 км испред првобитног положаја), одакле је отворила ватру (са сва 4 топа) против непријатељске артиљерије на коси јужно од с. Рувача.

Уколико је пешадија више напредовала, утолико је дивизија дејствовала својим покретом унапред према непријатељском десном боку. Претходнички пук (II) кренуо је у 1.30 часова по подне правцем преко с. Штавице и око 2.15 заузео ћувик источно од к. 950 између с. Штавице — и Марула — на десном боку непријатељског положаја. 2 коњички пук развио се на том положају пошто је посео ћувик са 3 ескадрона и митраљеским одељењем, а у 2.30 отворио је ватру против пешадије крајњег непријатељског десног крила.

Око 3.30 по подне непријатељ је отпочео да напушта положај и отступа правцем с. Шелеверци — с. Ерековац ка мосту на р. Црној. 2 коњички пук је у 3.45 кренуо у гоњење непријатеља косом поред с. Марула — с. Канатларци — с. Ерековац — мост на р. Црној, а главнина дивизије следовала је овом покрету.

Пошто је наступио мрак главнина дивизије задржала се на преноћишту код с. Марула, а 2 коњичком пуку наређено је да се задржи на линији с. Српци — с. Вашарејца — с. Добрушево на претстражи дивизије и у тесној вези патроле са непријатељем, осматрајући нарочито правце ка Битољу.

2 коњички пук, упућен у гоњење, дошао је у 6 часова увече до с. Ерековац и пошто је истуреним патролама ухватио везу са непријатељем око с. Тополчана, а од мештана дознао за утврђивање непријатеља на положајима к. 1200 (2 км западно од с. Беранци), услед мрака онемогућен да врши даље гоњење на непознатом земљишту, вратио се у 7 часова увече на преноћиште на косу између с. Марула и с. Канатлараца, где је остао као претстража дивизије. 2 коњичка бригада због изнурености коња преноћила је у с. Штавици.

Губитака није било.

Стање спреме било је задовољавајуће, а одела и обуће нарочито рђаво.

Морал и здравствено стање добро.

Због изнурености стоке батерија је удвострученом запрегом једва извукла два топа на положај одакле даље није могла учествовати у гоњењу.

Исхрана трупа била је добра, војници су изјутра добили топлу храну и хлеб за два дана. Исхрана је вршена из коморе, а ова је попуњена куповином на месту.

Фураж за стоку набављена је на месту од заплењене турске зоби, сламе и сена."

Напомене у вези садејства Коњичке дивизије у Алиначком боју. — Ово садејство било је једино путем артиљериске ватре, и то у почетку са великим дометом. Артиљерију Коњичке дивизије чинила је свега једна батерија. И са првог и са другог положаја она је гађала турску артиљерију, а то је било добро и корисно, јер се тиме смањивао ефекат дејства непријатељске артиљерије, чија је ватра на овом терену била убитачна.

Правац даљег покрета ка к. 950 био је добро изабран, али је дејство изражено на њему било слабо, јер је на к. 950, одакле се могло дејствовати пушчаном и митраљеском ватром, био избио само претходнички

пук. Кад већ коњичка батерија, због замора коња и пролазног терена, није могла прићи ближе, требало је бар појачати пушчано — митраљеску ватру.

Гоњење од стране Коњичке дивизије извршено је само једним коњичким пуком и оно је уствари било само следовање покрету непријатеља.

На закључку овог одељка могло би се рећи да би боље било да је Коњичка дивизија скренула на простор десно од десног крила Дринске дивизије I позива но што је отишла на њено лево крило.

Рад Моравске дивизије I позива 24 октобра. — Подаци о раду ове дивизије који се налазе у архиви врло су оскудни, па ће се и овде морати прибећи описима учесника.

Моравска дивизија I позива овога дана имала је да изврши кратак покрет од преноћишта код Прилепа до на положај између вароши Прилепа и Сенокоса (око 10 км северозападно од Прилепа), где се имала прикупити и сачекати наређење за „даљу офанзиву".

Ноћу 23/24 (23/X у 22 часа) командант дивизије издао је наређење команданту 3 пешадиског пука, из кога се види шта су имале да раде и остале јединице ове дивизије (без 2 пешадиског пука). То наређење је гласило:

„Десна колона Дринске дивизије заузела је данас око 3½ часа по подне Прилеп и за команданта места одређен је потпуковник Масаловић.

Дивизија ће сутра продужити наступање и заузети положаје пред Прилепом између вароши и села Сенокоса.

НАРЕЂУЈЕМ:

Да 3 пешадиски пук крене из бивака тако да у колону уђе за борним делом Дринске дивизије на друму за Прилеп (у висини бивака 1 пешадиског пука). За 3 пешадиским пуком кретаће се артиљериски пук.

Трупна комора кретаће се за 16 пешадиским пуком у општој колони коморе.

Командант пука кад изда потребна наређења за покрет пука, изаћи ће на чело 1 пешадиског пука, који у 6 часова изјутра креће из бивака друмом за Прилеп,

одакле ће са потписатим отићи на нови положај ради одређивања места за пук.“

Ако се ово наређење добро проучи, уочиће се следеће:

1 — наређењем се не дају никакви подаци о непријатељу;

1) — наређењем се не говори ништа у погледу прибављања података о непријатељу. Ту је улогу могла примити на себе Коњичка дивизија у погледу даљног извиђања, али улогу блиског извиђања у зони свог дејства требало је да прими на себе посебно свака пешадиска дивизија, јер је свака од њих добила известан део армиског фронта.

Задатак дивизије није обележен онако како је то требало учинити. Овог дана дивизија није имала да наступа, него је по наређењу Команде I армије имала да поседне положај на коме да сачека даља наређења. Да је према овом задатку био регулисан поступак, дивизија би са више колона долазила на свој положај и била би у армиском фронту, на свом делу, када и Дринска на њеном делу.

24 октобра, док су се трупе свијале у маршевску колону и кретале се прилепским друмом, командант Моравске дивизије I позива изјахао је са потчињеним командантима на вис јужно од с. Сенокоса и ту им је овако претставио ситуацију и улогу дивизије:

„Трупе Моравске дивизије II позива наступају од Гостивара ка Кичеву. Трупе левог крила сишле су низ Вардар до Демир Капије. Из I армије Моравска и Дринска дивизија I позива зауставиће се за неко време испред Прилепа. Моравска дивизија посешће отсек од села Сенокоса савијајући југоисточно преко реке, која тече западно од Прилепа и улива се у Прилепску Реку јужно од пута Прилеп — Крушево. У продужењу левог крила Моравске дивизије и даље улево — источно од друма Прилеп — Битољ, а јужно од Прилепа, биће Дринска дивизија у висини села Селце. Она ће извиђати непријатеља који се повукао ка Битољу.

Моравска и Дринска дивизија имају одмах приступити утврђивању својих отсека.

Десни отсек одбранбеног фронта који влада правцима од Кичева и Крушева поседа 1 пешадиски пук;

позади њега поставиће се 3 пешадиски пук; леви одбранбени отсек, фронтом у правцу друма Прилеп — Битољ, посешће 2 пешадиски пук, а позади њега биће 16 пешадиски пук. Два дивизиона Моравског пољског артиљериског пука поставиће се на фронту 1 пешадиског пука, а један његов дивизион биће у резерви позади, иза десног крила 1 пешадиског пука".

И овом приликом о непријатељу није ништа речено.

Начин употребе артиљерије није био практичан. Један отсек добија врло јаку артиљерију, а други је уопште не добија. Било би много боље да је сваки отсек добио по један артиљериски дивизион, а трећи да је био намењен за општу дивизиску главнину артиљерије, којом би командовао командант дивизиске артиљерије према директивама команданта дивизије.

Остављање артиљерије у резерви није у то време било пожељно, јер је српска војска имала релативно мало артиљерије и њу је при одбрани требало распоредити тако да се од почетка борбе сва употреби, те да се не губи време око њеног доцнијег довођења из резерве. Доцније је то регулисано и задржавање артиљерије у резерви је отпало, јер је њен релативно велики домет дозвољавао да са истих артиљериских положаја појачава ватру својих отсека, односно својих нападних колона на сваком делу дивизиског фронта.

Најзад, ако затреба да се из одбранбеног распореда брзо пређе у напад, боље је да отсеци имају своју артиљерију, јер ће тако бити одмах способна и за потпомагање нападних колона, што не би био случај при напред изнетој подели артиљерије. Да се овако извршила подела артиљерије, пешадиски и артиљериски команданти међусобно би се тражили и просторно и идејно повезали, те би лакше и са мање лутања улазили у сваку нову ситуацију.

Коњичка дивизија добила је задатак да извиђа ка Битољу, а Дринска дивизија I позива имала је да да један одред који је требало да јој послужи као наслон поред тога што је и сам имао да извиђа „ка Битољу." Све то никако није могло ослободити команду Моравске дивизије I позива бриге око блиског извиђања испред њеног фронта, а у овом, пак, наређењу нема ни речи о том извиђању код Моравске дивизије I позива.

Догађаји су се одвијали даље на следећи начин:

„За време док су команданти пукова разгледали земљиште, 1 пешадиски пук, маршујући из Прилепа по такту музике ближио се додељеном му положају. Пошто су команданти пукова разгледали сваки свој отсек, припремили план за утврђивање, постављање претстража и поседање положаја, кренуше у сусрет својим пуковима, а командант Моравске дивизије упути се ка Марковој Вароши.

Када је командант 3 пешадиског пука стигао на једну узвишицу западно од Маркове Вароши, северно одатле пролазили су пукови Моравске дивизије; 3 пешадиски пук још није био стигао, пошто је био на зачељу колоне Моравске дивизије.

Командант 3 пешадиског пука посматрао је почетак борбе Дринске дивизије очекујући пук, чије се чело ускоро појавило.

Испред овог места на 200 метара стајао је командант Моравске дивизије I позива са неколико официра из свога штаба и посматрао развој борбе код Дринске дивизије I позива.

Сву своју ватру турске батерије су сконцентрисале против пукова Дринске дивизије који су непрестано подилазили турским положајима. Иако је још било велико отстојање од турских стрељачких ровова, Турци ускоро отворише јаку убрзану пушчану ватру на целом фронту. Они готово увек, чим отпочне пешачка ватра, дејствују непрестано брзом јединачном паљбом.

2 пешадиски пук (Књаза Михајла) био се већ прикупио мало удесно од места на коме се скупљао 3 пешадиски пук.

Командант Моравске дивизије I позива, чим су пукови пристигли, решио се да одмах ступи у борбу у продужењу десног крила Дринске дивизије, грозећи левом боку и отступници Турака.

Он је одмах издао усмено наређење: команданту 2 пешадиског пука, да пук крене поред села Коњара, развије у евулуционе поретке и наступа правцем села Галичани и Веселчани; команданту 3 пешадиског пука, да се одмах развије и у еволуционим порецима наступа за 2 пешадиским пуком. Када је мало доцније стигао 1 пешадиски пук „Књаза Милоша Великог“,

њему је наређено да наступа и да се развије удесно од 2 пешадиског пука, а 16 пешадиски пук да наступа за 1½ до 2 км позади предњих пукова, у дивизиској резерви. Командант Моравског пољског артиљериског пука добио је наређење да се што пре развије у борбени поредак и потпомогне дејство Дринског артиљериског пука, али да одмах са батеријама потпомогне и наступање пукова Моравске дивизије.

Моравски дивизиски коњички пук, који је доцније стигао, имао је да осигура десни бок Моравске дивизије, мотрећи нарочито на правце од Крушева и Кичева.

2 пешадиски пук развио се одмах у кретању, а за њим 3 пешадиски пук — чији је 4 батаљон за кратко време био застао, пропуштајући артиљерију која је у касу излазила на борбени положај — добивши потребан простор, развио се одмах и наступао за 2 пешадиским пуком. 1 и 2 батаљон 3 пешадиског пука били су у првом еволуционом реду; у другом, пак, кретали су се 3 батаљон позади 2, а 4 позади 1 батаљона. Митраљеско одељење било је код 4 батаљона; бојна комора позади 4 батаљона, а пуковско превијалиште за први мах, код крајњих западних кућа Маркове Вароши где се прикупљала и пуковска трупна комора.

Пукови Дринске дивизије непрестано су наступали под борбом. Пушчана и митраљеска ватра била је све јача.

Развијени пукови Моравске дивизије журно су се кретали преко утрине и њива, које су биле омеђене рововима, сада под водом од ранијих киша.

Батерије Моравског пољског артиљериског пука прошле су кроз Прилеп и изашле са јужне стране. Како су пристизале, развијале су се за борбу на отвореном пољу, позади батерија Дринског артиљериског пука. Отстојање је било велико, те је и дејство било слабије.

У духу наређења команданта Моравске дивизије. командант Моравског артиљериског пука успео је најзад да неке батерије рокира удесно и доведе на правац којим су наступали пукови Моравске дивизије.

Сада је сва артиљерија Дринске и Моравске дивизије обасипала брзом ватром непријатељску пешадију у стрељачким рововима, којих је на северним падинама алиначких коса било неколико реди; непријатељска

артиљерија све је ређе дејствовала, а ускоро је била и сасвим ућуткана.

Пукови Дринске дивизије наступали су без застоја под силном пешачком ватром, која је постајала све интензивнија. 6 пешадиски пук брже је напредовао и прошавши кроз село Беровце, подилазио је алиначкој коси.

2 и 3 пешадиски пук, у продужењу десног крила Дринске дивизије, брзо су наступали са развијеним фронтовима и размакнутим редовима чета предњих батаљона.

Испред села Галичана, на пукове Моравске дивизије западно од друма, почеше падати пушчана зрна, те ови развише предње чете првог еволуционог реда у стрељачке стројеве, наступајући без застоја; али је најжешћа ватра из турских ровова била сконцентрисана према пуковима Дринске дивизије.

Цело Прилепско Поље, с обе стране друма, било је испуњено непрегледним стрељачким стројевима и развијеним четама са размакнутим редовима свих пукова ове дивизије, који су журно наступали преко отвореног поља као на мирнодопском вежбалишту.

Од два часа по подне обострана ватра достигла је највећи степен. Сада се сва силина ватре слила у јединствени дух бурног клокотања, које је највише личило на кључање велике масе воде.

Ојачано десно крило Дринске дивизије (6 и 5 пешадиски пук), извршило је и последњи отсудни налет, те је заузело положај левог турског крила, са којих се Турци повукоше правцима јужно и југозападно од села Алинаца. Огорчена борба продужила се према десном турском крилу око села Руваца.

Пукови Моравске дивизије навалили су највећом брзином својим правцима наступања. По прелазу Галичанске Реке, 2 пешадиски пук кретао се у правцу села Веселчана; 3 пешадиском пуку командант Моравски дивизије наредио је да са своја два предња батаљона скрене улево у продужење десног крила Дринске дивизије, које је заузело положаје турског левог крила.

Било је тек прошло 3 часа по подне, када су батерије Дринске дивизије изашле на лево крило турских положаја. Код Рудине (северозападно од с. Алин-

ци) пласирана је полубатерија Моравског артиљеријског пука, која је својим зрнима обасипала турске положаје јужно и југозападно од села Алинаца.

У први сумрак, око 5 часова по подне, умукла је ватра на целом бојишту.

Турци су до самог мрака били гоњени нашом артиљеријском ватром. Гоњење Турака нашим трупама изостало је.

Пуковима Дринске дивизије, исувише ангажованим у фронталним нападима, који су савладали врло жилав отпор непријатеља по цену великих жртава (нарочито код 6 пешадиског пука), требало је времена да се прикупе и среде за гоњење, када се већ ухватио сутон.

Моравски пешадиски пукови, при свом журном кретању од почетка развијања, готово непрестано трчећи, нису могли да стигну да и ватреним учешћем загрозе непријатељево отступање преко Црне Реке.

У сумрак и доцније под заклоном ноћи Турци су успели да пребаце артиљерију и све возове на десну обалу Црне Реке и да отступе ка Битољу.

После свршене борбе пукови Моравске дивизије заноћили су у близини места где их је ноћ ухватила; један пешадиски пук код села Веселчана, 2 пешадиски пук северно од села Тополчана; 3 пешадиски пук убиваковао се јужно од села Алинаца са претстражом југоисточно од Алинаца између 5 и 4 пешадиског пука; 16 пешадиски пук задржао се на преноћишту у селу Беровцу, где је била и артиљерија Моравске дивизије. Позади у Кадином Селу заноћио је Моравски дивизиски коњички пук.

Претстражни батаљон 3 пешадиског пука ухватио је везу на левом крилу са претстражама 5 пешадиског пука, а на десном са претстражама 4 пешадиског пука.

У запаљеном селу Алинцу била је велика количина сена, сламе и зоби, те је у околним бивацима било довољно простирке. Комора није стигла ни у току ноћи.

Увече поче падати киша, а од поноћи крупан снег, који је до зоре целу околину покрио дебелим слојем. И сутрадан 25 октобра снег је без престанка падао."

Напомене у вези напред изнетог и у погледу рада Моравске дивизије I позива. — У овом бою имамо две пешадиске дивизије које напоредо нападају неприја-

тења. Команда армије није била ту да обједини рад ових двеју дивизија. Неко је ипак требало да је замени, а то је био командант Дринске дивизије I позива, као старији. Он то није учинио, него је само дао предлог да се Моравска дивизија I позива развије десно од његове дивизије. То би било довољно да су потом оба команданта радила на томе да и временски повежу рад својих дивизија. Командант Дринске дивизије I позива требало је да сачека развој Моравске дивизије I позива, а командант ове требало је да пожури са развојем своје дивизије. Дринска дивизија се тако захуктала, да се Моравска дивизија I позива морала ангажовати и ужурбано и са недовољно артиљерије. У оваквој ситуацији командант Моравске дивизије I позива требало је да пружи најбржу и најефикаснију помоћ артиљеријом. У том циљу је требало да најмање једну трећину своје артиљерије одмах стави на расположење непосредно команданту Дринске дивизије I позива, а са остатком јаче да потпомогне рад свога левог крила које је било ближе Дринској дивизији. Наравно, и командант Дринске дивизије I позива требало је да у потребној мери успори наступање своје дивизије,[1]) јер Моравска дивизија брзим темпом кретања није могла да добије потребно време.

Један од најважнијих услова за овај координиран рад био би лични контакт команданата ових двеју дивизија бар 24 октобра изјутра. Тога контакта ради регулисања рада није било, или ако га је било, онда се то регулисавање вршило при потпуно изосталим мерама за обавештавање о непријатељу и при скроз погрешном замишљању његовог рада. Немајући, такорећи, никаквих обавештења о непријатељу, и не схвативши његове намере, бој је овде за Србе испао непредвиђен и по времену и по месту, а уз то и недовољно организован. Због тога је изостао и лични контакт и споразуман рад команданата дивизија, а код Моравске дивизије дошло је и до прекида везе између команданта артиљеријског пука и његових потчињених команданата

[1]) Напад је трајао око шест часова, па се потребно успорење могло остварити.

дивизиона. Последица тога је било задоцнело ангажовање артиљерије Моравске дивизије.

Командант Моравске дивизије I позива добро је упутио свој први прикупљени пешадиски пук (2-ги) — послао га је напред у правцу десног крила Дринске дивизије I позива; боље би било да је следећи придошли пук послат у први борбени ред десно од првоангажованог; остала два пешадиска пука дошла би у други борбени ред.

Артиљерију је требало извлачити из вароши што пре; ту је било неке пометње, те је њена подршка Дринској дивизији била слабија но што је могла бити.

При дебушовању из Прилепа, два челна пешадиска пука Моравске дивизије налазила су се позади зачелних пукова Дринске дивизије I позива и њима је требало у самој вароши Прилепу тј. кад је почео бој, и то: челном око 1, а следећом око 2 часа да се прикупе тамо где је било зачеље последњег пешадиског пука Дринске дивизије I позива. Лаганијим вођењем боја Дринска дивизија I позива требало је да добије у времену бар 1—2 часа, али то није учињено. Она је хитала на свом правцу, а Моравска дивизија I позива на свом, не успевши да благовремено дође у висину Дринске дивизије, а још мање и да је прође, те да тако својим крилним и обухватним грожењем натера непријатеља да напусти свој положај. То није било учињено, те је тако Дринска дивизија чистим фронталним и усамљеним нападом освојила непријатељев положај.

У напред изнетом опису од стране команданта 3 пешадиског пука не виде се временски подаци, па се због тога не може ни да закључи о томе у којој је мери рад Моравске дивизије I позива заиста био садејствујући рад Дринској дивизији I позива.

У том опису нема ни података о јачини непријатеља пред Моравском дивизијом, као ни података о претрпљеним губицима у том боју, што такође отежава доношење потребних закључака. Недавање тих података, истина, указује на могућност да непријатеља пред Моравском дивизијом није ни било, или, ако га је било, да је био врло слаб.

Укратко, рад Моравске и Дринске дивизије I позива није био временски повезан, те је напад Дринске

дивизије I позива испао чисто фронталан, а Моравске задоцнео обухватни напад, уместо да је то био хармоничан напад састављен из једног фронталног и једног обухватног дела напада.

Губитке у овом боју углавном је претрпела Дринска дивизија I позива.

Општи закључак о раду 24 октобра. — Алиначки бој је показао да Прилеп није био освојен 23 октобра кад се ушло у варош, него 24 октобра када је непријатељ отеран са алиначких положаја. Тога дана стварно је био завршен и прилепски део Битољске операције, јер је после тога прошло неколико дана, пре него што су трупе I армије кренуле даље ка Битољу.

Бој код Алинаца показао је да код Турака још није била сасвим сломљена воља за борбу, као и то да гоњење до тог времена није било довољно ефикасно. Њиховој одлуци да даду снажан заштитнички отпор на овако отвореном земљишту свакако су много допринели нагомилавање Срба код Прилепа и њихов недовољно снажан гонећи елан. Неодржавање додира у току ноћи 23/24-X само је могло да подржи такву одлуку на турској страни.

Извиђање овог дана (24/X) сасвим је подбацило — оно је било прекинуто ноћу 23/24-X, а доцкан и са недовољно развијеним извиђачким системом отпочело сутрадан. Тек када је извиђачки ескадрон био обасут непријатељском ватром било је наређено повећање броја извиђачких патрола. Замор код коњице је био доста велики, али ипак зато извиђачка служба није смела сасвим да малакше.

Нападни елан Дринске дивизије I позива 24 октобра био је сасвим у духу гонећег надирања, али не и у складу са моментаном борбеном ситуацијом, где је преко отвореног и прегледног земљишта требало напасти непријатеља исте јачине, па чак и нешто јачег у артиљерији, и то потпуно фронтално.

У погледу маневарске идеје комбинација је била добра: Дринска дивизија напада на фронт, а Моравска треба да наткрили и обухвати непријатељево једно (лево) крило. Међутим, извођење тога маневра није било у складу са маневарском идејом; фронтални напад

је изведен пребрзо, те није било довољно времена да се у довољној мери изведе и осети обухватни напад.

У току боја Коњичка дивизија се налазила на левом крилу, где је имала да савлађује врло тежак терен, на коме је њена батерија морала убрзо застати услед велике замрености стоке. Земљиште је на обратном крилу било погодније за кретање и маневровање Коњичке дивизије. Ако је општа маневарска идеја била обухват десним крилом, онда је тамо било место и Коњичкој дивизији. Она је тамо могла у извесној мери и паралисати спори рад Моравске дивизије I позива. Међутим, на обратном, левом крилу, рад Коњичке дивизије, због врло тешког земљишта, био се свео на борбу једног коњичког пука и једне батерије, а на обратном крилу Коњичка дивизија могла је добити нешто артиљерије од Моравске дивизије I позива.

Алиначки бој је изведен од стране Срба са снажним нападним еланом, али су њихови прилично велики губици произвели код српског командовања осећај да се више не ради о гоњењу, него о сукобима које треба изводити са потребном систематичношћу. То и замор трупа, до кога је дошло у врло великој мери због рђавог снабдевања храном и фуражи, учинили су да је после Алиначког боја дошло до једног прилично дугог прекида у операцијама — око једне недеље.

Победа код Алинаца имала је и својих позитивних страна; непријатељ је и овог пута био доведен у прилику да својим очима гледа нападни елан српског војника који му је уливао страх и наводио га на тежњу да му благовремено окрене леђа.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА РАД ТУРАКА У ПРИЛЕПСКОМ ДЕЛУ БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Као што је већ речено, после пораза код Куманова, већи део Вардарске армије (цео V и део VI корпуса) отступио је преко Велеса ка Прилепу. Када је против грчке побочнице био узет VI корпус, Зеки-паша је на правцу Велес — Прилеп остао само са V корпусом. Слично томе било је и на правцу Скопље — Кичево, где је остао само VII корпус. При тако смањеној јачини ових двеју група и зато што се према грчкој побочници

тражио отсуднији резултат, Прилепска и Кичевска група природно су добиле дефанзивне улоге — добитак у времену, док VI корпус не створи услове за повољнију стратегиску комбинацију.

После прикупљања VI корпуса јужно од Битоља, турска Западна војска[1]) имала је ове четири оперативне групе: по једну на правцима Велес — Прилеп и Скопље — Кичево; једну према главној грчкој снази (Тахин-пашину групу) и једну (VI корпус) према грчкој побочници. Само се једна од њих спремала да делује офанзивно — ова према грчкој побочници. Све остале групе имале су одбранбене улоге. Док се није имао резултат те офанзиве, командант Западне војске није могао правити неке нове комбинације. Зато је и Зеки-паша до тог времена требало да се држи претежно одбранбено са тежњом да се одржи на Бабуни, јер је за операције, какве су се наметале Западној војсци (по унутрашњим операциским правцима) било корисно да има довољно пространу операциску просторију. За остварење ове идеје било је потребно да се и Фети-паша држи код Кичева. И Фети-паша и Зеки-паша тежили су тада да нико од њих не буде тај због кога ће и онај други морати да отступа пре но што се заврши офанзива против грчке побочнице. Та је тежња морала појачавати разлоге за одбранбено држање V корпуса на Бабуни.

Међутим, Зеки-паша није поступио према улози у којој се налазио: једну дивизију (15 низамску) наменио је за одбрану, а другу за противнападну акцију. Ова солуција више би одговарала противофанзивној акцији, а не улози којом се тражи добитак у времену. Из таквог Зеки-пашиног поступка произашле су ове последице: одбранбени распоред по фронту био је врло узан, а за паралисање локалних српских продора није било почесних резерви, те је тако десна колона Дринске дивизије прешла планински гребен и загрозила боку и позадини целе групе, а да је у том нико задуго није спречавао. Зеки-паша није имао при руци ни толико

[1]) У уводу је речено да је турска Западна војска била одређена за ратовање против Срба, Грка и Црногораца.

снага да би могао паралисати панику на левом крилу. Према таквом стању ствари одиграли су се и догађаји.

Противнапад 13 низамском дивизијом био је предузет у погодном моменту — када су Срби били заузели полазне положаје за напад (Виорилу, Свињску Главу и Мали Мукош); њиме је био укочен напад српског левог крила, али њиме није било паралисано све оно друго што је проузроковало овде турски неуспех, а то је:

— неузнемираван прелаз преко планинског гребена од стране десне колоне Дунавске дивизије I позива;

— релативно брзо ломљење турског отпора на Малом Мукошу и

— пробој на центру, где су Турци имали изванредне услове за одбрану.

Због таквог начина рада Зеки-паша је морао да прекине одбрану Бабуне пре него што је то и желео. Зато се с правом може и рећи да је његова одбрана Бабуне, кад ју је требало бранити борбом, била неуспешна. Разумљиво је да је и слаб морал турских трупа имао значајног удела у том турском неуспеху.

Његова идеја о заштитничком боју код Алинаца са оперативног гледишта била је сасвим умесна, а командант 13 дивизије добро ју је и остварио. Свој нехат у извиђању и одржавању контакта са непријатељем као и недовољну командну опрезност Срби су платили прилично скупо.

Са оперативног гледишта рад турске Прилепске групе био је правилан, али тактичка одбрана планине Бабуне није била у складу са оперативном потребом — да буде довољно дуга, без тражења отсудности.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРИЛЕПСКИ ДЕО БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Прилепски део Битољске операције је оперативни период савлађивања планинског масива Бабуне од стране Срба, док су тај масив Турци бранили са тежњом да добију у времену, очекујући да се на другој страни одиграју оперативни догађаји, који би им можда донели извесну олакшицу.

Овај планински масив таквог је створа и на таквом месту у односу на суседне просторије да је акција за његово савлађивање од стране I армије имала бити у главном фронтална. Обилазак би се могао очекивати једино правцем Скопље — Кичево; али се у овом периоду није на то мислило, јер знамо да је Моравска дивизија II позива имала само да заузме Кичево и да се ту задржи. Овај су масив могли изманевровати са југа Грци, али су они главном снагом ишли ка Солуну, а помоћном, недовољно јаком, ка Битољу, тако да је она у погледу дејства према позадини прилепске групе Вардарске армије била задржана и неутралисана.

Ово савлађивање планинског масива Бабуне спадало је у ред тешких ратних предузећа. Једна од значајних олакшица за Србе лежала је у томе што је тај масив бранио непријатељ који је недавно изгубио битку и после ње повлачио се у нереду.

Да би се што лакше савладао овај масив, Турке је требало после Кумановске битке пратити у стопу и не дати им времена да се уреде и организују одбрану на више линија. Цео тај посао био би умногоме олакшан да су Срби развили јаку извиђачку и обавештајну службу, а једновремено предузели и све мере да Турци остану што мање обавештени о сопственим намерама.

Чим су одлучили да не дају јачи отпор код Велеса, Турци су се одмах повукли на планински гребен, те су тиме ослободили Србе од савлађивања отпора који су могли бити организовани на планинским нагибима.

У својим „Успоменама“ Зеки-паша каже да је видео да Срби наступају само правцем Велес — Присад, што значи да ови нису били скрили своје груписање; тиме је било умањено изненађење за Турке.

Турци су се били поставили не само у плитак одбрамбени распоред него и на узан фронт. Благодарећи томе Срби су успели да олако заузму Виорилу, важну тачку на полазном положају за напад, и да без великог обиласка од стране 4 коњичког пука одреде докле се протеже турско лево крило. Извештај мештана указао је на то да је Мали Мукош поседнут слабом снагом, те је и то ишло у прилог закључку да су се Турци углав-

ном сконцентрисали да бране непосредно сам Присатски Превој.

Пошто су Турци располагали са врло добрим осматрачницама, Србима је било отежано очување намера у погледу организовања напада, али да су Срби наступали у два, а не само у једном правцу, њихове нападне комбинације остале би бар донекле у тајности. У том правцу учинио је бар нешто командант Коњичке дивизије тиме што је свој извиђачки систем развио на широком фронту и што је давао идејног потстрека за скретање једног дела снага улево од правца Велес — Присад.

У погледу процењивања величине отпора на које се имало наићи при савлађивању планинског гребена и превоја на српској страни није се много постигло: најпре се мислило да превојем овлада сама Коњичка дивизија, потом, поред ње и једна пешадиска дивизија и тек најзад Коњичка и две пешадиске дивизије.

У планинским операцијама даје се маха иницијативи потчињених, али се исто тако и руковођење целом акцијом не сме испустити из руку. Команда I армије сувише је мало узела на себе у погледу руковођења акцијом: прво је то било препуштено команданту Коњичке дивизије, а потом споразуму њеног команданта са командантом Моравске дивизије I позива. Када ни та комбинација није успела, требало је ангажовати и Дринску дивизију I позива. Тек тада се умешала и Команда I армије, али и тада у недовољној мери — одредила је само ко ће командовати на крилима, не водећи рачуна о томе да у овој прилици треба имати и једну нападну групу и на центру. Због тога и због раније пропуштених момената за благовремене интервенције десило се:

— да је један командант пешадиске дивизије (Моравске I) морао отићи на отсек који није познавао и на који је стигао доцкан;

— да други командант пешадиске дивизије није могао отићи на свој део нападног фронта, јер је требало да руководи центром и целокупном акцијом место штаба I армије;

— да је за команданта армиског десног крила био одређен стварно само номинално човек који није имао времена да испољи ма какав утицај.

Ову слабу организованост напада надокнадили су:

— самоиницијативан рад команданта Дринске дивизије I позива, који је дао добар задатак својој десној колони и који је узео на себе да руководи радом армиског центра;

— благовремено избијање на Мали Мукош благодарећи личном заузимању команданта Моравске дивизије I позива и

— стварање левог крила обједињавањем 2 пешадиског пука, што је допринело одржању полазног положаја за напад на лево турско крило, без чега би могао бити компромитован цео српски подухват.

Рад на српској страни био је скопчан са огромним физичким напрезањима људства на стрмим и дивљим планинама, при хладном, ветровитом и снежном времену и при лошем снабдевању.

Крајња десна колона Дринске и десна колона Моравске дивизије I позива извршиле су своје улоге без иједног топа, јер брдске артиљерије није било — у целој армији свега једна брдска батерија. На српској страни на центру биле су у дејству свега две пољске батерије, а на левом крилу свега једна брдска и једна коњичка батерија. Дакле, и у овој прилици пешаци су поднели главни терет савлађивања прелаза, али се не сме губити из вида да је и онако слаба артиљерија пружила пешацима изванредну помоћ.

Ако се једним погледом обухвати цео српски напад, уочава се ово:

— десна колона Дринске дивизије не наишавши на непријатеља, прешла је планински гребен и загрозила позадину непријатеља;

— десна колона Моравске дивизије I позива имала је пред собом бројно слабог непријатеља и извела је свој напад без јуриша, чистим ватреним дејством;

— у центру су Турци пружили најјачи отпор и ту је српски напад најскупље стао;

— на левом крилу Срби су издржали снажан турски противнапад.

Ове су акције биле подвојене у погледу извођења, али су биле везане једном намером, једновременошћу извођења напада и идејом наткриљавања и обухватања десним крилом и то је, уз пожртвовање људства, било довољно за задобијање успеха.

Посматран са оперативног гледишта, прилепски део Битољске операције био је успешан по Србе; турско повлачење са Бабуне било је у нереду на већем делу фронта. И бој код Алинаца завршен је успешно по Србе, али је његов психолошки учинак био двојак: дао је Турцима полета за нов отпор, али је и Србе потстакао на ново напрезање ради ликвидирања турске Вардарске армије.

КИЧЕВСКИ ДЕО БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

(Прегледна карта и скица бр. 3)

14 октобра Моравска дивизија II позива, као саставни део III армије, дебушовала је из Качаничке Клисуре и допрла у област северозападно од Скопља, на просторију Ново Село — Оризари — Кучевиште. 15 октобра она остаје на тој просторији ради одмора и потпунијег прикупљања.

Ради заштите Скопља Моравска дивизија II позива одлази 16 и 17 октобра ка Тетову које заузима без отпора; то је било учињено по иницијативи њеног команданта и по одобрењу команданта III армије.

18 октобар искоришћен је за прикупљање и одмор дивизије око Тетова. Тог дана примљено је и ово наређење Врховне команде (Обр. 445):

„Са вашом дивизијом наступајте сутра преко Гостивара на Кичево, заузмите га и тамо чекајте на даљи налог. Вашу коњицу упутите даље према Битољу да прати кретање турских трупа, које сте имали пред собом. Из Кичева, преко Брода, ступите у везу са трупама I армије која ће наступати из Велеса на Прилеп, да га заузме и за сада тамо остане. О заузећу Кичева јавите".

После овог наређења Моравска дивизија II позива није више у саставу III армије, него стоји непосредно под Врховном командом са задатком да освоји Кичево и потом да чека даља наређења. Ради извршења тога задатка она је имала стварно да изведе Кичевски део Битољске операције.

Да би се њено извођење боље схватило, даје се војно-географска процена правца Скопље — Тетово — Гостивар — Кичево — Битољ.

ВОЈНО-ГЕОГРАФСКА ПРОЦЕНА ПРАВЦА СКОПЉЕ — ТЕТОВО — ГОСТИВАР — КИЧЕВО — БИТОЉ

(Прегледна карта)

Да би осигурала операцију I армије, која је упућена преко Велеса ка Прилепу, а сем тога и да би олакшала њен рад ако се операција буде продужила ка Битољу, српска Врховна команда се одлучила да упути једну дивизију (Моравску II позива) правцем Скопље — Тетово — Гостивар — Кичево, где је имала да застане и чека даља наређења. Командант ове дивизије имао је да проучи и процени утицај географских прилика на:

— наступање ка Кичеву;

— заузимање одбранбеног положаја код Кичева, на коме би остао док не добије наређење за продужење покрета и

— наступање ради садејства са I армијом ка Битољу за случај да то буде наређено. Командант VII турског корпуса, који је отступио овим правцем, имао је пак, да гледа како да искористи земљиште, те да што више отежа остварење задатка српског команданта.

Средином овог правца на целој његовој дужини водио је пут Скопље — Тетово — Гостивар — Кичево — Битољ.

На делу Скопље — Тетово овај је правац био притешњен са севера Жеден Планином, а са југа ограницима планине Сухе Горе који образују теснац око његове средине. Турци су могли искористити овај теснац ради успоравања српског кретања. Ако би Турци јаче бранили овај теснац, он би се могао обићи правцем Качаник — Тетово. Обилазак долином горњег Вардара био би врло тежак, јер је она јако стешњена и могла би се лако запречити. Услед тога, а на иницијативу команданта III армије, који још није био упућен на извршење нове Приморске операције и команданта Моравске дивизије II позива, ова дивизија је још 16/X пошла

из области Скопља да би се што пре дочепала излаза из овог теснаца. Пре овлађивања овим теснацем требало је осигурати се бочно од акције долином горњег Вардара, који избија источно од овог теснаца.

Као важним комуникацискиим чвором требало би одмах овладати Тетовом; његовим држањем пресецају се везе Качаник — Тетово и Призрен — Тетово. Ако би Тетово било спремно за одбрану, тиме би се могла кочити употреба наступног правца Скопље — Гостивар — Кичево. Стога су Срби добро урадили што су журили да га заузму, пре но што би се поражени Турци освестили и уредили за одбрану.

При продужењу наступања ка Гостивару, Тетово је постало етапна тачка у позадини српске дивизије, са делом ненаклоњеног становништва, те би се зато морало спремити за локалну одбрану. Пошто се оно налази као прилепљено уз стрме нагибе Шар Планине и Рудоке, то би се његова одбрана морала померити више на запад, на огранке кроз које се пробија Тетовска Река. Овим би правцем могли наићи турски делови који се повлаче из Метохије, али се они нису усудили да то учине, него су се кретали западније Рудоком Планином за Дебар, и то баш у време када је Моравска дивизија II позива и завршавала наступање од Гостивара ка Кичеву.

Наступни правац од Тетова ка Гостивару води кроз поље Полог које је дуго 25, а широко 6—8 км. Кроз то поље води друм Тетово — Гостивар и сеоски пут Тетово — Гостивар, приљубљен непосредно уз подножје Рудоке. На другој, источној страни, овог поља не постоји неки такав сеоски пут, него само испреплетани поједини огранци путева. Онај први био је погодан за кретање бочног осигурања, док је на другој страни употреба тих сеоских путева била скопчана са много обилазних кретања и замора.

На целој дужини друм води кроз равницу, те због тога Турци ту нису имали ниједног згодног положаја на коме би могли да пруже отпор српском наступању. Ту је опасност пре могла доћи од Шиптара, приређивањем ватрених изненађења из села која се налазе са стране пута. Та је опасност била увелико умањена по-

сле неуспешних одбрана код Мердара, Приштине и Качаника.

И Гостивар, као етапна тачка, кад се пође даље ка Кичеву, није погодна за одбрану која би се, у случају потребе, морала пренети на околне висове. Сем тога, ту је и пут Гостивар — Дебар, који би се такође морао запречити одбранбеном организацијом.

Од Гостивара према Кичеву, наступни правац иде преко споја планина Сухе Горе и Рудоке пењући се доста нагло (за неких 400 м на 10 км). После тога правац се повија по бочној падини пл. Буковика, прелази вододелницу Вардара и Црне Реке и потом се Зајаском Реком спушта ка Кичеву.

На делу од Гостивара па све до поменуте вододелнице наступни правац може се лако бранити, те је командант Моравске дивизије морао будно да мотри да ли ће се Турци тиме користити. Турци су међутим, пропустили да то учине; свега једно мало одељење, јужно од Гостивара дало је нешто мало отпора, а даље га нигде није било све до Кичева, па ни на самој вододелници.

Вододелничка линија положаја, која иде од Добре Воде (к. 2062) (на јужном делу Сухе Горе) преко Буковика (к. 1528), на северни огранак пл. Бистре (Малајница) и јужним огранком Рудоке (к. 1745), доста је развучена, те захтева за одбрану и већу снагу, и трупе бољег морала и нарочито добру организацију. Али ипак, она је могла бити искоришћена за један временски одређени задатак, јер је на линији к. 1528 — к. 2062 њен прикупљени облик омогућавао одбрану слабијим снагама.

Западни део вододелнице запречава пут Дебар — Гостивар. Он се може згодно везати са делом Буковик (к. 1528) — к. 2062, те би се једном одбранбеном организацијом могла запречити оба пута (Гостивар — Кичево и Гостивар — Дебар). Турци нису учинили ништа од тога, него су прешли вододелницу и одмах отишли ка Кичеву.

Од вододелнице терен се спушта ка Кичеву, те би ту турски положаји за запречавање овог наступног правца били надвишени са предтерена којим су дола-

зили Срби. Турци су се одлучили на одбрану на линији десна обала Осојске Реке — северна ивица Кичева — Велика Корја. Овај је положај доста добар са гледишта осматрања, изражаја ватре и зато што би Срби били приморани да га нападну и да се при нападу развлаче, ако би хтели да избегну чист фронтални напад. Незгодна му је страна била што је знатан део предтерена, нарочито на крилним деловима, био пошумљен и што би употреба возеће артиљерије била врло тешка на крилним појасевима нападне зоне. При доброј организацији ватре бранилац је ту могао дати жилав отпор, али за ово Турци нису имали ни морала, ни воље за борбу, па према томе ни систематичности при уређењу изабраног положаја за одбрану.

Између Кичева и вододелнице могла би се узети у комбинацију за одбрану и линија к. 984 (код с. Зајаса) — к. 950 — с. Србица — к. 1824. али та је линија прилично дуга (око 14 км), а сем тога испрекидана долинама Зајаске Реке и Темнице. Зато је линија коју су Турци изабрали у висини Кичева била доста добра и боља од напред наведене, али је имала ту незгодну страну што је варош била увучена непосредно у одбрамбени положај, а то је слабило жилавост одбране.

По ослобођењу Кичева требало је да се Срби ту задрже извесно време док се не нареди покрет за сједињење са главним делом српске војске који је наступао правцем Велес — Прилеп. Најекономичнија одбрана Кичева од напада са југа за Србе била би у овој прилици у висини самог Кичева, где се као у грлић сливају долине Големе Реке и њене притоке Зајаске Реке. Ту одбрану је свакако требало комбиновати са истакнутим тачкама у правцу с. Другова, с. Бигор — Доленци и Карабуница.

Ако би дошао у питање покрет од Кичева у циљу сједињења са I српском армијом, у обзир би дошли ови наступни правци:

1) — Кичево — Брод — Прилеп;

2) — Кичево — Битољ;

3) — Кичево — с. Бојиште — с. Смиљево — Гавато и

4) — Кичево — Охрид.

Правац Кичево — Брод — Прилеп био би користан, ако би се желело да се акцијом према позадини непријатељеве Прилепске групе овај примора да напусти одбрану. Запречавање овог правца од стране Турака могло је бити извршено са слабом снагом.

Ако би се желело да се угрози турска одбрана на Бабуни и уједно да се пресече и отступница непријатељске Прилепске групе, за употребу би дошао у обзир и правац Кичево — Битољ. Ако би се Турци благовремено повукли са Бабуне, тако да им се овим правцем не би могло загрозити позадини, он би послужио за сједињавање Велешко-прилепске и Кичевске групе ради заједничког извођења битке, уколико би је Турци дали негде у области Битоља. Огранком пута од Мраморице преко Гопеша могло би се угрозити отступници из области Битоља ка Охриду; у ту сврху могао би се употребити и правац Бојиштском Реком преко Смиљева и Гавата.

Правцем Кичево — Охрид пресеца се турска отступница у дубљој позадини.

Сви ови правци од Кичева воде кроз планинске области и могли би се затворити на више места мањим одредима, али само са трупама солидног морала. Турци тога нису имали. Тада су они дали само минималан заштитнички отпор на простору од Кичева до битољске битачне просторије.

Правцем Кичево — Битољ провлачи се Црна Река са својом стешњеном долином, на чијој се западној страни налазе планине Илинска (к. 1909), Плакенска (к. 1999) и Бигла (к. 1657). Источно се налазе нешто ниже планине: Баба (1509), Цар (1697), Љубен (к. 1762), древенички масив (1495). На овом правцу Турци су дали нешто отпора испред битачне просторије на древеничком масиву и на правцу с. Доленци — с. Бојиште — с. Смиљево.

Правац с. Доленци — с. Смиљево — с. Гавато излази на отступницу Вардарске армије. У случају који обрађује ова студија, овај је правац пресецао отступницу уз само битачно поље, уз његово западно крило. Међутим, запречавању тога правца као и брањењу дотичног крила Турци нису били поклонили довољно

пажње, док је командант Моравске дивизије II позива сасвим правилно поступио, те су због његове акције тим правцем Турци били принуђени да се још од почетка битке брину за обезбеђење своје отступнице и да мењају цео план битке.

Правац Скопље — Тетово — Гостивар — Кичево — Битољ могао је бити угрожен, и то из области Дебра правцима: а) — Дебар — Гостивар, б) — Дебар — Кичево, в) — Охрид — Кичево, г) — Ресан — Кичево и д) — Охрид — Битољ. Правац Ресан — Кичево био је захваћен наступном зоном Моравске дивизије II позива те је угрожавање овим правцем отпало. Остале правце Турци нису користили, али су се Срби осигурали од грожења правцем Дебар — Гостивар једним одредом који је упућен ка Маврову и другим од правца Дебар — Кичево који је био упућен ка планини Јами. Истина, овај је правац био тешког планинског карактера и покривен снегом, те је његова употреба била отежана и за једну и за другу страну.

Турци су све прикупљали за битку код Битоља, а оно што није дошло ту из области Дебра, могло је бити употребљено правцем Дебар — Охрид. Да су те трупе (око 15 батаљона) биле бољег морала, да су имале артиљерије и добро командовање, могле су у великој мери омести рад Моравске дивизије II позива грозећи њеном десном боку и позадини.

Укупно узев, сва просторија овог правца има чист планински карактер и за рад на њој требало је имати трупе претежно брдске формације или бар снабдевене претежно брдском артиљеријом. С обзиром на велики маневарски значај овог правца и на његову разгранатост јужно од вододелнице Црне Реке и Вардара, он добија значај једног оперативног правца, наравно уз ангажовање и довољно снага.

ТОК ДОГАЂАЈА ПРИ КИЧЕВСКОМ ДЕЛУ БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Ради успешнијег извршења добивеног задатка Моравска дивизија II позива била је појачана:

а) — 1 пуком Коњичке дивизије и једном коњичком батеријом;

б) — првим прекобројним пешадиским пуком Моравске бригаде I позива и

в) — са четири брдске батерије.

Командант Моравске дивизије II позива тражио је од Врховне команде да му се због велике дужине комуникација и непријатељски расположеног становништва упути као појачање и остатак Моравске бригаде I позива. Ово тражење команданта Моравске дивизије било је умесно нарочито због великог значаја Кичева као саобраћајног чвора у овоме крају.

До краја овог дана добивени подаци о непријатељу на правцу Скопље — Кичево сводили су се на ово: путем Скопље — Тетово — Гостивар и даље ка Кичеву отступили су VII и део VI корпуса и 2—3 батаљона пешадије који су дошли од Призрена.

Покрет Моравске дивизије II позива ка Гостивару био је овако регулисан:

1) — 1 коњички пук са коњичком батеријом наступа друмом Тетово — Гостивар — Кичево са задатком извиђања и протеривања слабијих непријатељских делова; са овим пуком је био и коњички дивизион Моравске дивизије II позива.

2) — Десна колона — 2 пешадиски пук са две брдске батерије, водом пионира и болничара — наступа подножјем Шар Планине преко Пирока (10 км југозападно од Тетова) ка Тумчевишту (4 км северозападно од Гостивара).

3) — Средња колона — 1 прекобројни пешадиски пук, 1 пешадиски пук II позива, пољски артиљериски дивизион, пионирски полубатаљон, болничарска чета — наступа друмом за 1 коњичким пуком.

4) — Лева колона — 3 пешадиски пук са две брдске батерије, водом пионира и болничара — наступа правцем с. Милетино — с. Чегране — с. Чаље (североисточно од Гостивара).

5) — Коморе, уколико се нису могле кретати иза крилних колона, имале су ући у састав позади коморе средње колоне, која је са првим степеном колонске ко-

море маршевала главним друмом, док је други степен имао да се прикупи код Тетова.

Још у току ноћи 18/19 октобра отпочела је јака јесења киша.

Дивизија је кренула 19 октобра у одређено време. Свака колона истурила је и своју посебну претходницу и предузела потребне мере осигурања бокова.

У Тетову је остављена једна чета као посада и за осигурање комуникације.

У току кретања, командант дивизије добио је наређење да се 1 прекобројни пешадиски пук са брдском батеријом врати у Скопље у састав своје бригаде, а сем тога да се из састава дивизије упуте два батаљона преко превоја Слиџе за Призрен. По овом су наређењу враћени одмах у Скопље 1 прекобројни пешадиски пук и једна брдска батерија, али два батаљона намењена за Призрен нису послата, него је умољено да се не упућују.

Како је време било веома рђаво, пут јако раскаљан, а код крилних колона требало је још прелазити набујале потоке, то је кретање било врло тешко и споро. Пошто није било непријатељског отпора, 1 коњички пук је са својом батеријом ушао без борбе у Гостивар 19 октобра у 11.20 часова. Тек при излазу из вароши дочекан је ватром непријатељске заштитнице, састављене од пешадије са митраљезима и нешто коњице. У подне батерија је отпочела дејство против ове заштитнице и непријатељ се после кратког времена повукао ка Кичеву са губитком од око 50 људи.

Коњички пук заноћио је код села Д. Бањица (око 1 км јужно од Гостивара) са истуреном претстражом.

Дивизиске колоне су маршевале са тешком муком и тек предвече стигле у близину Гостивара. Из 2 и 3 пешадиског пука избачен је по један батаљон на претстражу јужно и југоисточно од Гостивара, а остатак се разместио северно од Гостивара.

Штаб дивизије и већи део колонске коморе били су тек на маршу за Тетово.

С обзиром на то да непријатељ 19 октобра није давао отпора све до Гостивара, добија се утисак да није требало одређивати онако јаке крилне колоне да

се трупе без потребе муче по тешком терену, него су место њих могле бити одређене слабије побочнице. Ова претерана опрезност долазила је знатним делом као последица слабе обавештености о стању код непријатеља као и због непријатељски расположеног становништва.

Целог дана и преко ноћи 19/20 октобра киша је падала скоро без прекида. Људи су јако прозебли јер нису имали логорске опреме и топлог одела.

Према прикупљеним подацима у Гостивару је било око 8.000 непријатељских војника из разних јединица са 12 топова, поред 2—3 низамска батаљона који су дошли од Призрена. Од тих трупа нико није отступио ка Дебру и Галичнику, него су све отишле ка Кичеву.

Услед веома великог замора, затим због потребе да се припреми храна за марш ка Кичеву, као и да би се боље упознао са приликама на правцу Призрена, Дебра и Галичника, командант дивизије решио је да 20/X задржи дивизију на одмору код Гостивара.

У току 20/X време се пролепшало. Људи су се добро одморили, осушили, снабдели потребама, нарочито храном.

Истог дана предвече добивено је наређење Врховне команде да се 3 брдски артиљериски дивизион, сем 9 батерије, са две чете врати у Качаник у састав III армије. По овом је наређењу поступљено и дивизија је сада од појачања имала само коњички пук, коњичку батерију и једну брдску батерију.

О непријатељу се сазнало: да се његова заштитница у јачини око три батаљона са 8 митраљеза и 12 топова задржала и утврдила на положају између села Симнице и Ђоновице, да је главна снага у јачини око 32 батаљона у отступању преко Кичева за Битољ; да је непријатељ у врло рђавом моралном и материјалном стању, затим да се у Битољу налазе још две свеже дивизије, које нису учествовале у досадањим борбама; најзад, да на правцима ка Призрену и Дебру нема непријатељских трупа и да се уопште становништво држи мирно и да је готово да преда оружје.

Даљи покрет ове дивизије ка Кичеву њен командант је одлучио да изврши по ешелонима с тим да један њен део задржи у Гостивару док се не рашчисти ситуација на правцу Дебра.

Организација овог покрета била је овако изведена:

а) — 1 коњички пук са својом батеријом наступа друмом Гостивар — Кичево са задатком извиђања и чишћења овога правца;

б) — 3 пешадиски пук са 9 брдском батеријом маршује правцем преко с. Падалишта у циљу потпомагања коњице и бржег чишћења теснаца од непријатељских делова, као и ради разоружавања успутних села. Пук је имао у току дана да избије на линију к. 1300 — к. 1184 и овлада Падалишким Превојем;

в) — остатак дивизије 21/X имао је да се задржи код Гостивара и тек 22/X да продужи марш у два ешелона: у првом 1 пешадиски пук, а остатак у другом ешелону иза 3 пешадиског пука. Да би се 1 пуку олакшао марш, наређено је да још 20 пређе из Тумчевишта у с. Д. Бањицу и да се ту размести за одмор.

Делови под а) и б) претстављали су први ешелон, а у командном смислу били су независни један од другога и сваки непосредно под командом команданта дивизије.

Ако боље загледамо горњу одлуку и орґанизацију покрета, приметићемо да се ка Кичеву у први мах упућују свега један коњички, један пешадиски пук и две батерије, а све остало задржава у Гостивару — дакле око ⅓ упућује се главном објекту, а ⅔ дивизиске снаге оставља у Гостивару због нејасне ситуације у Дебру. Скори догађаји показали су колико је ово решење било рђаво, а до тога је дошло највише услед тога што се није знало да нека већа опасност не прети од Дебра.

Оба дела првог ешелона кренула су 21/X око 7 часова одређеним правцима. Кретање је било врло отежано и споро, нарочито код пешадиског пука који је наступао сеоским путем: с. Турчане — с. Трново — Падалиште — к. 1079. Непријатељска заштитница која је држала косу северно над селом Ђоновицом,

затварајући пут ка Кичеву, била је доста брзо натерана дејством на крила и бокове да напусти положај и да се повуче. Пошто је протерао мања непријатељска одељења, ешелон је стигао до Падалишта и ту ноћио истуривши претстражу на линији к. 1300 — к. 1184.

Због могућности да Шиптари са правца Дебра ударе преко Маврова на Гостивар и да тиме угрозе позадину дивизије, командант дивизије упутио је 2 батаљон 2 пешадиског пука са једним митраљезом и једним водом коњаника на Маврово са задатком да са те стране тј. од Дебра, штити бок и позадину дивизије.

Упућивање једног батаљона на Маврово било је добро, али је то могло бити учињено и раније, још 21 октобра изјутра. Са овим батаљоном требало је упутити и дивизиски коњички дивизион ради извиђања у правцу Дебра, те да укупно обавештење о непријатељу буде и потпуније и једновременије .

Када се коњички пук са добровољцима појавио на једној окуци по проласку с. Трапчин Дола, отприлике око к. 622, био је дочекан снажном непријатељском пешадиском и артиљериском ватром са северне ивице вароши Кичева. Коњица се брзо заклонила иза раштанске и трапчин-долске косе и сјахала за борбу пешке. Добровољачка чета, запавши у јаку митраљеску ватру, претрпела је врло осетне губитке (30 погинулих и 5 рањених). Потом је непријатељ прешао и у напад.

Командант 3 пука II позива, када је челом претходнице сишао на Зајаску Реку и добио извештај од команданта коњице о наиласку на јачег непријатеља и о непријатељском преласку у напад, схватио да је у опасном положају услед истакнутости свога пука, те је решио да што пре поседне трапчин-долску косу.

Ради тога је са пуком и 9 брдском батеријом посео ту косу између с. Раштана и с. Глубоког Дола, упутивши осигурање ка селу Црвици. О свему је известио команданта дивизије са молбом да се убрза покрет позадњих делова. Ово је било између 11 и 12 часова пре

подне. Око 12.30 пук је углавном био развијен и отпочео је борбу са непријатељем.

У моменту када је 3 пешадиски пут почео да се развија за поседање положаја, нападнут је са бокова и из позадине најпре претходнички батаљон, а потом и цео 3 пешадиски пук, од стране Шиптара, прикупљених из с. Зајаса и околних села. Претходнички (2) батаљон употребљен је за растеривање Шиптара, који су се сада повлачили ка селима Зајасу, Речанима и Лешници. Ситуација је убрзо поправљена; напад непријатеља од Кичева био је успорен, а потом и заустављен.

БОЈ КОД КИЧЕВА

(Скица бр. 3)

Овај бој почео је 22 октобра око подне, а завршио се сутрадан око 13 часова.

Покрет дивизије, како је речено, вршен је у ешелонима. Челни ешелон је пошао од Падалишта, други од с. Бањице, а трећи чак од Гостивара.

Челни ешелон кретао се без икаквог непријатељског отпора све до Кичева. Ослањајући се на извиђачки рад коњице, 3 пешадиски пук је наступао сасвим безбрижно и на малом отстојању позади ње. Око 11 часова командант коњичког пука послао је чак извештај да продужава покрет ка Кичеву, пошто нигде нема непријатеља. Тај је извештај примљен код челног пука и одаслат даље команданту дивизије.

Међутим, непријатељ се ускоро открио ватром, а потом и нападом.

Напад непријатеља се оцртавао у тежњи његовог левог крила да преко села Кнежине и Раштана обухвати српско десно крило. Јачина непријатеља није се могла ни приближно проценити, али је утврђено да је једна његова батерија дејствовала од касарне испред саме вароши. Затим је командант 3 пука увео у први борбени ред три батаљона и митраљеско одељење, и то западно од пута, а у резерви му је остао само један батаљон. Лево од 3 пешадиског пука развијен је и коњички пук са дивизиским коњичким дивизионом. Обе батерије — брдска и коњичка — биле су ангажоване у борби.

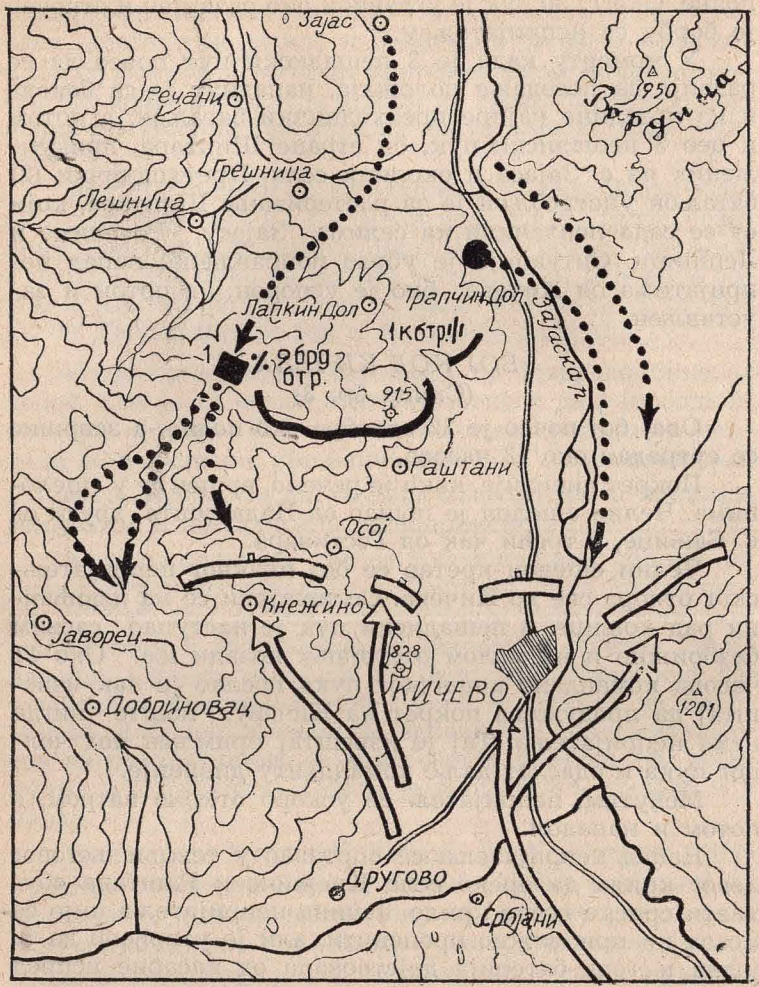

Скица 3

Бој код Кичева

Борба се продужила до мрака, а потом је прекинута као и додир са непријатељем. Помоћник начелника штаба дивизије каже у свом опису догађаја да се увече код штаба 3 пешадиског пука није тачно знало како се протеже борбена линија.

1 пешадиски пук (у другом ешелону) био је скренуо са пута, те се једно време није знало где се налази; тек предвече се по логорским ватрама видело да је доспео до села Зајаса.

Трећи ешелон је тек предвече могао бити код Падалишта.

У времену отпочињања борбе код 3 пешадиског пука командант дивизије налазио се у покрету и око 15 часова био је код Падалишта (к. 1184). Ту је добио извештај о наиласку на непријатељски отпор и о томе да 1 пешадиски пук још није прошао друмом за Кичево. Командант дивизије одмах је оценио да се код Кичева налази непријатељ такве јачине и са таквим задатком да га треба одмах напасти, па је зато послао наређење командантима 2 пешадиског пука, артиљериског дивизиона и пионирског полубатаљона да убрзају покрет ка Кичеву, а помоћнику начелника штаба је наредио да оде до челног пешадиског пука, обавести се о ситуацији, па потом врати у штаб. Потом, командант дивизије продужава пут ка Кичеву задржавши се на преноћишту, по пролазу поред с. Поповљана, код цркве наспрам с. Жубрина. Тада је сазнао да је 1 пешадиски пук стигао до с. Зајаса.

При повратку помоћник начелника штаба је у име команданта дивизије наредио 3 пешадиском пуку да остане на заузетом положају до доласка остатка дивизије. Том приликом он је запазио: да се непријатељски напад оцртавао тежњом да левим крилом преко с. Кнежине и Раштана обухвати десно крило 3 пешадиског пука; јачину непријатеља није могао оценити; запажена је једна батерија у дејству од касарне, са саме ивице вароши и да је у првој борбеној линији све сем једног батаљона. После ових обавештења командант дивизије се одлучио на отсудан напад за који ствара овај план:

— челни ешелон има да се држи одбране док не стигну други и трећи ешелон, после чега ће се прећи у општи напад;

— да се 1 пешадиски пук са 9 брдском батеријом (други ешелон) још у току ноћи 22/23-X до зоре изведе

на десно крило 3 пешадиског пука са задатком да се зором 23/X дочепа Јаворског Виса;

— да трећи ешелон (2 пешадиски пук) који је био заноћио на 14, а пољски артиљериски дивизион на 20 км од Зајаса, крене ка Кичеву одмах по пријему наређења и

— да општи напад отпочне када стигне трећи ешелон, а дотле се на целом дивизиском фронту држати у одбрани.

Општи напад целом дивизијом имао је почети тек када пристигну 2 пешадиски пук и пољски артиљериски дивизион. 2 пешадиски пук имао је да сачека и уведе у борбу лично начелник штаба дивизије.

Покрет 1 пешадиског пука 23/X почео је око 03.00 часа са моста на Зајаској Реци. Ноћ је била још веома мрачна, а терен непознат. Путовођа се није могао добити, јер су се мештани били разбегли. Сасвим случајно изабрат је најкраћи и најугоднији пут, који се одваја од главног друма код села Глубоки Дол. Око 7 часова чело пука избило је на седло источно од Јаворског Виса где је у то време стигла и 9 брдска батерија. Међутим, борба на фронту 3 пешадиског пука отпочела је у свануће.

Чим је 1 пешадиски пук избио на поменуто седло, одмах је упућен челни (2) батаљон са једним топом, да што пре избије на Јаворски Вис, а остатак пука се имао прикупити иза тога седла, за чије је поседање употребљен један батаљон и 9 брдска батерија са три топа. Око 9 часова на Вис је избио 2 батаљон наишавши на непријатељске делове крајњег левог крила који су такође тежили томе Вису и који су изненађени, такорећи без иједне опаљене пушке, почели нагло да се повлаче. Сада је опасност од обиласка десног крила дивизије била умањена.

Осматрањем непријатељског положаја и распореда утврђено је да је село Кнежино јако поседнуто, да непријатељ и даље ојачава своје лево крило према Јаворском Вису и да свега једна непријатељска батерија дејствује са улаза у Кичево.

Наређено је да 9 брдска батерија отвори ватру на село Кнежино и непријатељске делове који су се

рокирали према дивизиском десном крилу, а поред тога да и 2 батаљон одмах по заузећу Јаворског Виса предузме покрет правцем ка селу Другову, притискујући стално на лево крило и бок непријатеља.

Око 10 часова приспео је и 2 пешадиски пук са пољским дивизионом и одмах је наређено да пољски дивизион изађе на трапчин-долску косу и отвори ватру на непријатеља, а 2 пешадиски пук да предузме напад правцем ка селу Јериновцу, наткриљавајући десно непријатељско крило. Из 1 пешадиског пука упућен је још један батаљон са наређењем да под своју команду прими и 2 батаљон. Око 11 часова овај је батаљон избио у висину 2 батаљона и отпочео снажан притисак према левом крилу и боку непријатеља, који су били иначе стављени под јаку артиљериску и пешадиску ватру с фронта. У ово време од села Осоја почиње да дејствује и једна непријатељска брдска батерија.

Кад се, око 11 часова, почело осећати јаче дејство крилних колона, предузет је општи напад целом дивизијом.

Осећајући велику опасност од обиласка свога левог крила, непријатељ је отпочео свијање и повлачење своје главнине на пут за Битољ. Но, како је мост јужно од вароши био запаљен, већ по прелазу непријатељске главнине, а притом деснокрилна колона избила на косу севрозападно од села Другова, код непријатеља је настала велика пометња, јер се река могла прећи само код Другова. Ово је био врло згодан моменат за употребу коњице, те командант дивизије наређује команданту I коњичког пука да крене на јуриш на растројене непријатељске делове. Пук је предузео покрет, али је дошавши у близину непријатеља, на линију села Осој — к. 607, уместо јуриша, сјахао за борбу пешке, а то је с обзиром на слаб рад српског деснокрилног батаљона по доласку код Другова, дало могућности непријатељу да се пребаци преко реке и да се повуче преко Србјан Доленаца.

У подне Кичево је било заузето, а додир са непријатељем продужен.

По заузећу Кичева дивизија је заноћила у следећем распореду:

1 пешадиски пук на коти између села Добреновца и Кнежина са осигурањем према Дебру;

2 пешадиски пук код села Јериновца са једним батаљоном на коси између Кичева и села Челопеца;

3 пешадиски пук са 9 брдском батеријом у дивизиској резерви код Кичева и села Кнежина;

I коњички пук са батеријом код вароши, а са извиђачким деловима у додиру са непријатељем;

Пољски артиљериски дивизион са заштитом од две чете на коси између Трапчин Дола (5 км северно од Кичева) и Раштана (3 км северозападно од Кичева);

трупне коморе и I степен коморске колоне на путу од Гостивара ка Кичеву, а II степен у Гостивару, изузев дела профијантске колоне која је тек овог дана стигла у Тетово;

штаб дивизије у Кичеву.

У борбама 22 и 23/X Моравска дивизија је изгубила 59 погинулих (од којих 30 четника) и 99 рањених (5 четника). Заробљено је око 100 војника из разних јединица.

По завршеном бој у командант дивизије послао је извештај (ОБр. 304) Врховној команди из кога се овде износи овај део:

„23/X био је бој код Кичева. По, поузданом сазнању од мештана овога дана код Кичева је било око 15 табора, 18 топова и неколико митраљеза (око 8). 1 и 2 пешадиски пук и пољски дивизион морали су кренути у 3 часа изјутра да би изашли у висину 3 пешадиског пука и да би могли учествовати у бој. Турци су почели напад у 6 часова изјутра, са обухватом нашег десног крила, но наш 1 пешадиски пук са 1 брдском батеријом, кренувши из Зајаса у 4 часа изјутра под вођством мајора Марића, срећно је успео да на пола часа раније од Турака заузме доминирајући вис Јаворац и да на тај начин изврши обухват турског левог крила и тако смо од 6 до 10 часова изјутра одбијали нападе са 3 пешадиским пуком, коњицом и коњичком батеријом на левом и 1 пешадиским пуком и брдском батеријом на десном крилу.

Око 10 часова приспео је наш 2 пешадиски пук и пољски артиљериски дивизион и тада смо и ми прешли у напад са обухватом левог турског крила. Око подне Турци су већ почели да се повлаче а у 1 сат, када је деснокрилна обухватна колона зашла иза њихових леђа, у највећем нереду су напуштали положај и отступали ка Битољу. При овоме Турци су имали много рањених и мртвих и око 100 заробљених.

Према свему овоме турска команда у Дебру била је спречена да из Битоља пребаци кроз Кичево 10—15 табора, јер су сви одбачени поново ка Битољу.

Намера ми је да своје трупе овде одморим за два дана, да привучем колонску комору и да у Кичеву образујем магацин за даље издржавање, потом намеравам да из Кичева упутим прво у Дебар један јачи здружени одред, а капетану Пилетићу да наредим да се у исто време са својим батаљоном спусти са Хан Маврова такође у Дебар и тако да завладам Дебром и да разоружавам „Арнауте". Предузеће се све мере да Скопље — Кичево буде везано телеграфском линијом".

Кад је почео бој код Кичева Врховна команда послала је команданту Моравске дивизије II позива наређење Обр. 568 од 22/X.1912 г., које је стигло кад је бој био завршен.

То наређење је гласило:

„По добивеним извештајима један део турских трупа које су отступиле у Битољ, отићи ће у Дебар да организује устанак и да удари понајпре на вас. Изгледа да за сада нема за вас опасности од Битоља, него од Дебра; стога:

„У Кичево упутите само један део ваше коњице, да се увери да ли су Турци отступили у Битољ, или су негде застали. Од осталих трупа оставите један батаљон с водом топова на путу Гостивар — Кичево, на тачки (коти) 1300 (аустриска карта) да је држи, један пук са батеријом упутите одмах путем за Дебар на Мавровско Седло, да ову тачку што пре и што боље утврди и на случај напада што боље брани. Са осталим вашим трупама останите у Гостивару, у готовости да према потреби потпомогнете пук на Маврову или батаљон на Падалишту.

Побрините се да што пре поставите телеграфску везу са Врховном командом коју је ваша комора немилосрдно покварила употребљавајући телеграфске дирекe за ватру. Људи који на овакав начин кваре везу зликовци су према својој војсци и треба их најстрожије казнити па и стрељањем.

Известите Врховну команду о садањој ситуацији на тој страни и где су вам трупе у моменту када будете примили писмо".

Ово је наређење стигло команданту Моравске дивизије II позива 23 октобра баш када се бој код Кичева завршавао. Срећа је што је оно стигло доцкан, иначе би могло омести користан рад Моравске дивизије II позива, чији је штаб био знатно боље обавештен о ситуацији но Врховна команда. То је донекле и разумљиво, јер је штаб дивизије знатно ближи просторији догађаја, али је то ипак била последица слабе обавештајне службе и од стране потчињених који својим извештајима треба да омогуће у вишој команди формирање што реалнијег схватања ситуације. Као одговор на ово наређење командант Моравске дивизије II позива послао је свој извештај Обр. 304 од 23 октобра о свршеном боју код Кичева. Из овог је извештаја Врховна команда видела колико је њено обавештење о ситуацији у тој области било далеко од стварности, те му је зато одмах доставила ово наређење:

„На освојеним положајима код Кичева останите до даљег наређења. За то време одморите ваше трупе, попуните их муницијом и осталим потребама, уколико вам то буде могуће, будите припремни и очекујте наређење за координацију са I армијом ка Битољу, чије су се предње трупе по заузећу Прилепа зауставиле на положају Тополчане (између Прилепа и Битоља).

Од трупа из Моравске бригаде I позива не може вам се ништа ставити на расположење, пошто су исте потребне у Скопљу".

По завршеном боју код Кичева, а пре него што је ова дивизија почела да тешње кооперише са I армијом у бици код Битоља, она је остала прикупљена у Кичеву и његовој околини. За то време је командант дивизије послао Врховној команди два извештаја, који

оцртавају морално и физичко стање трупа, као и стање њихове материјалне опреме.

Ти извештаји су гласили:

„Услед рђавог времена — снега — који непрестано пада, дивизију сам разместио по кантонманима у Кичеву и околним селима. Обезбеђујући делови су на положајима у импровизованим колибама. Непријатељ је отступио преко села Сопа ка Битољу. Коњичке патроле чују са правца Брода топовску борбу код Прилепа већ два дана и јављају да је село Десово у српским рукама. Сигурна веза са I армијом није ухваћена. Наш батаљон са Хан Маврова јавља да тамо преко планина и Малом Реком отступају турски батаљони од Призрена у правцу Дебра.

Због нејасне ситуације, великог снега, планинског земљишта и недовољне брдске артиљерије, нисам могао упутити из Кичева јачи одред на Дебар, већ само једну јаку официрску патролу и једну чету комита, од којих до овога часа немам никаквих позитивних извештаја.

Молим за што скорије наређење за даљи рад.

Ако се има намера да одавде оперишем у правцу Дебра, молим да ми се упути што пре један брдски дивизион или бар две батерије, пошто се пољска батерија не може кретати ни употребити на оваквом терену. Сем тога молим да се упуте нарочите трупе за посаду у Тетову и Гостивару да бих могао прикупити све моје делове.

Пошаљите секције (Брода), опанке и шињеле“.

Извештајем од 24/X командант ове дивизије известио је:

1) — да је Мала Река углавном разоружана;

2) — да су војници обосили;

3) — да ће одређени батаљон остати још неколико дана у Маврову док не изврши разоружање;

4) — да је Џавид-паша прошао кроз Кичево и отишао у Битољ;

5) — да су турске јединице, у којима служе „Дебарлије“ (становници Дебра) биле тучене од Грка;

6) — предлаже да се дивизија појача Моравском бригадом и брдском артиљеријом или бар једним пуком;

7) — да је 23/X увече, после боја код Кичева, Фети-паша отступио ка Битољу са 15 батаљона и 20 топова и да ће српска коњица одржавати додир са њим;

8) — моли за извештај докле је стигла I армија, јер још није добио везу преко Брода са њом;

9) — тражи секције Битоља и Елбасана и шаторе и додаје:

„Ако се овај предлог усвоји може се рачунати да ће дивизија за 8 дана бити у Дебру".

По завршеном бою Моравска дивизија II позива била је размештена у Кичеву и у неколико околних села са претстражом код села Осоја и Добриновца. О том распореду извештена је Врховна команда; у том се извештају налазе и ови ставови:

„Здравље код људи и стоке задовољавајуће, храна је добра.

Очекујем само опанке, шињеле и шаторе.

Један батаљон из 2 пешадиског пука осигурава бок и позадину код Хан Маврова и до данас је разоружао целу Малу Реку. Намеру послату под ОБР. 304 да са јаким одредом заузмем Дебар и растерам делове потучене турске војске који се ту прикупљају (по извештају око 10.000 људи и око 8 брдских топова) обуставио сам према наређењу ОБр. 662".

ОПШТИ ПОГЛЕД НА КИЧЕВСКИ ДЕО БИТОЉСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Кичевски оперативни период врло је сличан прилепском делу Битољске операције. И овде је било питање наступања за тученим непријатељем уз савлађивање планинске просторије. И овом приликом служба извиђања и обавештавања није дала потребне резултате. Кад се дошло на раскрсницу путева код Гостивара није се знало да ли и са коликом, бар приближном снагом, располажу Турци на правцу Гостивар — Дебар. Ни после застоја од једног дана Срби нису знали ситуацију код непријатеља, те је због тога и даљи покрет вршен тако да се може супротставити и непријатељској офанзивној акцији са правца Дебра. Због тога је покрет

вршен у ешелонима и на такав начин да је код Кичева челни ешелон наишао на знатно јачег непријатеља који га је могао разбити. Дивизији је био придат један пук Коњичке дивизије, па се располагало са 6 ескадрона коњице, те је један део могао бити упућен у правцу Дебра (чим је био заузет Гостивар) ради извиђања.

Сва коњица била је у првом дивизиском ешелону и њено наступање ка Кичеву било је тако неопрезно да је претходница челног пешадиског пука запала под непријатељску пешадиску ватру са ивице вароши Кичева, а сам пешадиски пук нападнут „са свих страна" од стране Шиптара.

Као што се види, последице слабе извиђачке службе протезале су се до самог почетка боја.

Командант челног пешадиског пука добро се снашао у овој тешкој ситуацији: претходничким батаљоном је растерао нападе мештана, а са остатком пука, стављајући под своју команду и коњицу, заузео погодан положај за одбрану и ту се одржао до мрака. Преко ноћи је још боље организовао свој положај, те је сутрадан могао да се одржи до доласка осталих ешелона дивизије.

Интересантно је да је командант Моравске дивизије II позива тако упорно претпостављао турске нападне акције са правца Дебар — Гостивар и да је ка Кичеву наступао са онако много опрезности, иако су обавештења која је примио говорила да су Турци отступили само према Кичеву, а никако према Галичнику и Дебру.

За време покрета дивизије веза је била слаба, те се тако десило да првог дана боја штаб дивизије неколико часова није знао где се налази 1 пешадиски пук који је био у другом ешелону. Према објављеним подацима изгледа да тај пук није имао одређен објекат за тај дан. И да није било извештаја о томе да непријатељ брани Кичево, требало је то претпоставити као могуће, па према томе и регулисати покрет овог дана (22/X) одредивши објекте појединим ешелонима. Сматрам да је на вододелницу требало изаћи са целом дивизијом с тим да се један одред одвоји за запречавање

правца Дебар — Гостивар и за извијање ка Дебру, а затим да се према Кичеву наступа са прикупљенијом снагом.

Полазећи од стварне ситуације даљи рад команданта Моравске дивизије II позива био је правилан и добар. Челни пешадиски пук са коњицом образовао је дивизиски фронт, који је навлачио на себе непријатељски напад и кочио га до пристизања других делова. Преко ноћи је предузето све потребно за ангажовање и пешадиског пука који је био близу бојишта и за привођење трећег ешелона и пољског артиљериског дивизиона.

Трећи ешелон је стигао тек око *10* часова, а дотле је дивизија могла претрпети пораз да су Турци тада били нешто јачи и бољег морала. Све до 10 часова дивизија је имала само једну брдску и једну коњичку батерију, али пошто су и Турци били слаби у артиљерији, њихов противнапад није могао доћи до јачег изражаја.

Укратко, бој код Кичева био је за Моравску дивизију II позива изненадан, а у овој прилици и при оскудици добрих извештаја требало је претпоставити да ће се код Кичева наићи на непријатељски отпор.

ПРИПРЕМЕ ЗА БИТКУ КОД БИТОЉА

(Прегледна карта)

Упућујући I армију преко Велеса ка Прилепу и Моравску дивизију II позива ка Кичеву, Врховна команда им је наредила да по заузећу ових места известе о томе и чекају наређења за даљи рад. Тим наређењем Врховна команда је хтела да осигура могућност свог утицаја у правцу координације даљег рада ових двеју група, удаљених једна од друге преко 70 км. Оба та места била су заузета 23 октобра. Извештаји о томе послати су благовремено Врховној команди и ова је 24 октобра са ОБр. 634 наредила Команди I армије да примакне Дунавску дивизију I позива дивизијама код Прилепа, да њено место заузме Тимочка дивизија II позива и *да припрема трупе за даљу офанзиву.*

Два дана доцније, Врховна команда наређује и команданту Моравске дивизије II позива да буде спреман за даљи покрет у циљу кооперације са I армијом од чијег ће команданта добијати наређења у току претстојећих операција, при чему треба да обрати највећу пажњу на правац од Дебра.

Оба ова наређења имају карактер авизо-наређења за претстојећи маршманевар за сукоб чија просторија још није могла бити одређена. Првим наређењем смањује се јачина трупа у долини Вардара, а појачава снага намењених за нови сукоб. Другим се, пак, наређењем указује нарочито на потребу да се операција осигура од непријатељских дејстава од Дебра.

Наступање после Куманова, савлађивање тешког планинског земљишта и снежног ветровитог времена у прилепском делу операције, произвели су велики за-

мор код трупа и њихову жељу за одмором. Командант Коњичке дивизије тражио је два дана одмора, а команданти Дринске дивизије I и Моравске дивизије II позива храну и опанке, да би трупе оспособили за даље операције. Под утицајем ових тражења и сопствених запажања, а свакако и под утиском неочекиваног боја код Алинаца, који је Србе стао великих жртава, командант I армије тражио је 25 октобра од Врховне команде да се учини известан прекид у операцијама да би се трупе одморише и физички окрепиле за нова напрезања. У тој преставци било је речено „да су трупе доста изморене услед великих маршева, брзине операција, упорних борби на Бабуни и код Прилепа, као и неуредног снабдевања због покваренога жељезничког моста код Зеленикова". Врховна команда је усвојила ову преставку, јер је и иначе за даље операције било потребно извесно време да се приведу ближе битачној просторији Дунавска дивизија I позива из долине Вардара и Моравска дивизија II позива од Кичева.

Убрзо по пријему кратког извештаја о Алиначком боју Команда I армије издала је још 24/X заповест ОБр. 365 у којој је између осталог стајало: да се Дунавска дивизија I позива примакне, а на њено место дође Тимочка дивизија II позива, као и да се непрекидно шаљу коњичке патроле ка Битољу и његовој околини.

Та заповест је гласила:

„1) *Коњичка дивизија* — остаће на своме месту 24 и 25 тек. мес. с тим да стално шаље даљне *официрске патроле* ка Битољу и његовој околини.

2) *Дунавска дивизија I позива* кренуће ка Прилепу и доћи између Прилепа и Плетвара, не чекајући свој (18) пук из Штипа и одред (8 пешадиски пук) са јужног дела из Демир Капије које ће заменити Тимочка дивизија II позива. Овим трупама наредити да дођу у састав дивизије код Прилепа, чим буду замењене трупама из Тимочке дивизије II позива.

3) *Тимочка дивизија II позива* заузеће место Дунавске дивизије I позива и то овако: један пешадиски пук оставити у Штипу за одбрану ка Струмици и Радовишту; један пешадиски пук на јужном излазу из

Демир Капије, у чији ће састав ући и брдска батерија, која се већ тамо налази; коњички дивизион упутити у извиђање у правцу Солуна, на место коњичког пука Дунавске дивизије I позива, а са 15 пуком и осталим деловима дивизије заузети Криволак, леву и десну обалу Вардара и места која је држала Дунавска дивизија I позива.

4) Покрет 25/X у 7 часова изјутра.

5) Код Велеса ће остати као посада 15 пешадиски пук III позива, који ће осигурати жељезничку пругу од Скопља преко Велеса до Криволака, уколико није осигурана 6 прекобројним пуком."

На тај начин, по завршеном боју код Алинаца, када је стварно био завршен и прилепски део ове операције, српске трупе намењене за даље операције биле су:

А) — У саставу ојачане Моравске дивизије II позива код Кичева:

12 пешадиских батаљона;
2 пољске и једна коњичка батерија;
1 брдска батерија;
6 коњичких ескадрона и
2 пионирске чете.

Б) — У саставу оног дела I армије који је био груписан југозападно од Прилепа, око села Тополчана, у јачини:

	Коњичке дивизије	Дринске дивизије I позива	Моравске дивизије I позива	Градска артиљерија	Свега
Батаљона	—	16	16	—	32
Пољских батерија	1	6	8	—	15
Брдских батерија	—	—	1	—	1
Пионирских чета	—	2	2	—	4
Коњичких ескадрона	8	3	2	—	13
Хаубичких батерија	—	—	—	1	1
Градских батерија	—	—	—	4 (12 см дуги мерзер)	4
Мостових трснова	—	1	1		2

В) — У саставу Дунавске дивизије I позива, која ће кроз 3—4 дана доћи у област Прилепа: 16 батаљона, 9 пољских батерија, 3 ескадрона, 2 пионирске чете и 1 мостови трен.

До почетка битке ове су трупе ојачане још: са 8 батаљона, 2 пољске батерије и 2 ескадрона из Тимочке дивизије II позива и са 4 батаљона 2 пешадиског прекобројног пука, тј. укупно са 12 батаљона, 2 пољске и 1 брдском батеријом и 2 ескадрона.

Укупна јачина ових снага је износила:

24 ескадрона
72 батаљона
29 пољских и коњичких батерија
3 брдске батерије
1 хаубичка и 4 градске батерије
8 пионирских чета и
3 мостова трена.

По одласку Дунавске дивизије I позива, у долини Вардара и код Штипа остала је само Тимочка дивизија II позива.

25 октобра о Турцима су добивени ови подаци:

„После Алиначког боја Турци су отступили делом ка к. 1200 (2 км западно од Беранаца, тј. ка југоисточном делу пл. Древеника) и делом ка Битољу, у укупној јачини око једне дивизије са 8 батерија од 6 топова.

— По исказу једног турског капетана, код Битоља се налазе 2—3 дивизије; њима командују Фети-паша и Саид-паша тј. команданти V и VII корпуса, који су учествовали и у бици код Куманова."

Горњи подаци указују већ на непријатељево прикупљање код Битоља, а одлазак његовог једног дела, и то од онога што је учествовало у Алиначком боју, у правцу пл. Древеника, указује на потребу да се благовремено расветли питање непријатељеве снаге и његових одбранбених радова у тој области, па је ради тога извиђачку службу као и гоњење требало организовати и у том правцу, а не само ка Битољу.

Сви су ови подаци били достављени Врховној команди.

25 октобра Врховна команда добија и два важна извештаја о операцијама грчке војске у области Битоља.

— Први је извештај био добивен од српског посланства у Атини и он је гласио:

„Од пре три дана Грци имају застој у напредовању и према Солуну и према Битољу. За последњих 11 дана Грци су дошли до Гаукеја (према Соровићеву и Битољу), где су наишли на јак отпор; последњих два дана нема никаквих извештаја. Грчке трупе су удаљене од Битоља бар 80 км, а пошто их тамо има само једна дивизија, неће моћи даље надирати докле се не пошаљу појачања, што може бити тек после заузимања Солуна, куда је послато шест дивизија. Сматра се да у Битољу има знатних маса турске војске, па стога наше трупе из Прилепа треба да буду опрезне и ако се упуте Битољу да буду довољно јаке, и с обзиром на то што засада не могу рачунати на грчку помоћ у заузимању Битоља."

Врховна команда је још истог дана (25/X) одговорила Грцима преко министра-претседника да се српске трупе, по освајању Прилепа, налазе у висини села Тополчана, између Прилепа и Битоља као и то да ће Битољ бити ускоро нападнут.

По одашиљању овог одговора Врховна команда је примила и овај други извештај:

„Из Грчке је добивен овај извештај: Колона, упућена на север у извиђање, срела је јаке турске трупе које се сакупљају око Соровићева[1]) и јавила да се турске трупе нагомилавају ту и код Битоља. Јасно је да се главни део турске војске, којој је одређено да се бије са српском војском, повукао ка Битољу и силази на југ у грчку позадину. Грчка влада моли српску Врховну команду да упути све што има на расположењу ка Соровићеву."

Из горњег се извештаја види да у претстојећим данима српска војска у области Битоља не може рачунати на садејство грчке војске, јер је она најјаче снаге упутила ка Солуну, а у правцу Битоља само побочницу за заштиту левог бока и позадине главних снага.

У вези овог извештаја српска Врховна команда је одговорила:

а) — да ће Битољ бити скоро нападнут;

[1]) Око 60 км југоисточно од Битоља.

б) — да се ка Соровићеву тј. у непосредну заштиту грчког левог бока не може ићи пре но што се сврши са непријатељем код Битоља, јер би иначе I српска армија изложила свој десни бок удару Турака из Битоља.

26 октобра Команда I армије добила је још неколико података о непријатељу, који још јасније указују да ће се код Битоља имати посла са јаким непријатељем и да ће то довести и до јачег сукоба.

Ти нови извештаји су гласили:

„Турци се концентришу код Битоља ради отсудног сукоба, због чега су и добили појачање у једној дивизији.

Турци утврђују село Могилу, Свету Недељу и село Д. Оризаре, где имају и 10 топова.

— У Битољу има много голих и босих пешака без оружја.

— Код Битоља непријатељ је јак око 2—3 дивизије и утврђује се на положајима североисточно од Битоља."

Из предњих извештаја било је јасно да се Турци спремају за битку у области код Битоља. Стога је Команда I армије о овоме свему известила Врховну команду и издала једно врло корисно наређење са сврхом да код трупа појача моралну снагу и да их потстакне на нова напрезања, обавештавајући их о досада постигнутим успесима.

У вези тога Команда I армије замолила је Врховну команду да се и Тимочка дивизија II позива доведе код Прилепа, а да се место ње код Штипа и Велеса распореде трупе III позива. Врховна команда није у први мах пристала на ово, али је зато наредила да се из Моравске бригаде I позива, из Скопља, упуте један прекобројни пешадиски пук и једна брдска батерија преко Тетова и Гостивара у Кичево за појачање Моравске дивизије II позива, што је било врло корисно с обзиром на издвојени и крилни положај Моравске дивизије II позива.

27 октобра добила је Команда армије још неколико извештаја о непријатељу:

— „Турци се јако утврђују код села Беранци, Српци и Вашарејца.

— Код села Српци налази се 6 есакдрона коњице.

— Грци су имали сукоб са Турцима код Сорovиħева, одакле су потиснути ка југу.

— Српске комите су заузеле село Лозане (20 км југозападно од Прилепа).“

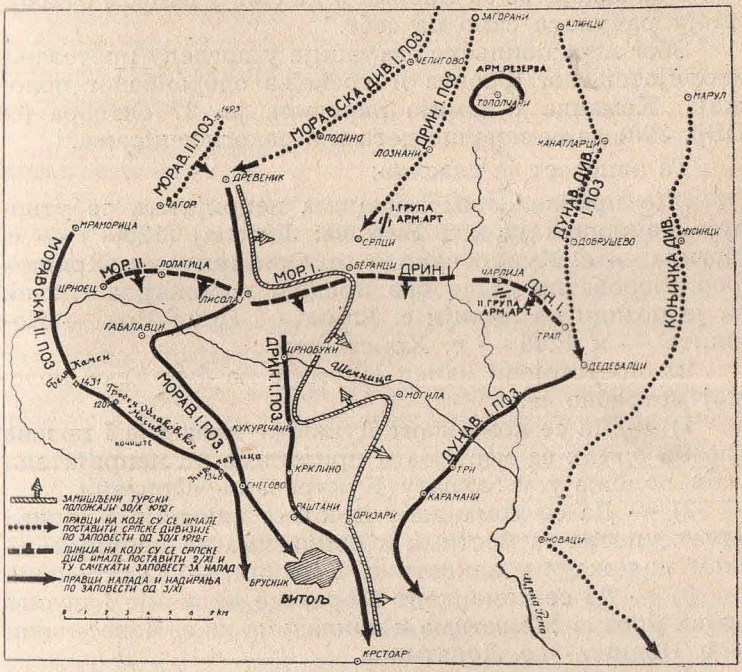

Скица 4

Покрети у времену припреме битке и дивизиски правци напада

И после ових извештаја, питање непријатељског груписања и протезања положаја још је било нерасветљено за Команду I армије, јер се није знало какву улогу треба да имају утврђивања код села Беранаца, Србаца и Вашарејце. Њихово доста велико удаљење од облаковског масива, као и тешка теренска раздвојеност између тих места и овог масива, указивали су на то да би посаде код поменутих села пре могле имати

улогу извиђачко-заштитних одреда (одговара данашњем предњем одреду). Да би се ово питање могло брзо и темељно рашчистити, тамо је требало упутити јаче извиђачке одреде.

Податак о сукобу Грка код Соровићева и овом приликом указује на то да су Грци упутили само слабе снаге за садејство са Србима и да ови, у скором сукобу, имају рачунати само на себе.

Због неразјашњене ситуације у погледу протезања непријатељевог фронта и уређења одбранбеног положаја, Команда I армије наредила је 27 октобра (са ОБр. 390) да се изврше детаљна рекогносцирања.

Та заповест је гласила:

„По прибављеним подацима непријатељ се утврђује на положају код Битоља: Лисолај (1200)[1]) — с. Могила — с. Кукуречани — с. Оризари — с. Христифор. Вероватно да је ово предњи положај, а главни да је позади на линији с. Рамно — Црни Врх — Кочиште — к 1246 — с. Христифор.

За претстојећи напад I армије на битољски положај потребно је:

1) — Да се командант Дунавске дивизије I позива упозна одмах са местима и прилазима ка непријатељском положају у захвату Кукуречани—Оризари.

2) — Да се командант Дринске дивизије I позива одмах упозна са местима и прилазима ка непријатељском положају у захвату с. Беранци — Кукуречани.

3) — Да се командант Моравске дивизије I позива одмах упозна са местима и прилазима ка с. Новосељани — с. Подино — с. Лопатница.

4) — Командант Коњичке дивизије да се упозна са местима и прилазима ка непријатељском десном крилу.

5) — Команданти ће изволети што прикривеније изрекогносцирати означене правце, предузети поправку путева и мостова, средством својих пионира и околних мештана, уколико је то могуће пре покрета у наступање. Иначе припремити грађу и материјал да се то учини при самом покрету.

---

[1]) По картама оног времена к 1200 налази се одмах уз с. Лисолај.

Мештанима, њиховом стоком, грађом и материјалом користити се у најширем обиму.

Постарати се да се сазна колико се дневно пече хлеба у Битољу за војску, колико се од куда доноси и да ли има прираштаја, као и то да ли долазе железнички возови, колико дневно и шта доносе.

Подаци о турској војсци који су се добили овога дана говоре о тешком стању у коме се она налази, војници се драконским мерама (стрељањем) одржавају у послушности.

Река Черна је надошла и, сем по мостовима, не може се бродити.

Команданту Тимочке дивизије II позива наређено је да у Штипу остави два батаљона са батеријом, код Демир Капије да остане одред, а један пешадиски пук са две батерије да се упути Прилепу.

Овога дана Грчка војска, под командом престолонаследника ушла је у Солун."

У заповести за рекогносцирање Команда армије није требало да са сигурношћу саопштава својим јединицама где замишља непријатељски положај, јер је претставу о том положају могла да створи тек по завршеном рекогносцирању. Доцнији догађаји су показали да се непријатељски положај протезао сасвим друкчије него што га је замишљала Команда армије.

Било би корисније да су задаци појединих дивизија били одређени зонама ограниченим десно и лево. Те зоне би се у први мах протезале све до реке Шемнице. После тога могло би се приступити детаљнијем рекогносцирању све до гребена облаковског масива, тј. масива који је обухваћен рекама Шемницом и Драгором, уколико се то може учинити.

Начелно, требало је имати у виду цео масив као просторију непријатељских одбранбених организација.

Да је овим рекогносцирањем било једновремено предузето и протеривање непријатеља са древеничког масива, пре би се дошло до сазнања да се Турци прикупљају за битку на облаковском масиву.

28 октобра потчињене команде вршиле су наређено им рекогносцирање, а Коњичка дивизија послала је овај извештај о непријатељу:

— „У Могили се налазе: два пука пешадије, 2 митраљеска оделења и 6 топова;

— у селу Беранцима: 3 пешадиски пук, 1 стрељачки батаљон, 3 митраљеска оделења и неколико топова; батаљони су јаки 200—300 људи;

— у Битољу има 33 батаљона пешадије, 20 митраљеза и више топова;

— Турци су јуче заузели мост код с. Чекркци са 3 батаљона, а са једним мост код села Новака.

Овог дана Турци су извршили извиђање на правцима:

а) — Битољ — Кичево,

б) — с. Могила — Прилеп,

в) — од села Добромира ка селу Алинцима.

Сви су ови покрети заустављени од стране српских претстража, после чега су се турски одреди вратили ка својим полазним местима.“

Ови подаци о приличној јачини непријатеља код с. Могиле и Беранаца могли су да наведу Србе или на помисао да су ти подаци подметнути (да би се Срби натерали на пажљивији и спорији рад), или, пак, на погрешан закључак да су то само истурени делови јаких турских снага код Битоља.

Међутим, турски извиђачки покрети 23 октобра исувише су јасно испољили демонстративну улогу.

Тога дана Команда I армије није издала никакво ново наређење сем што је пренела наређење Врховне команде команданту Моравске дивизије II позива да кооперише I армији.

29 октобра Команда I армије добила је од Коњичке дивизије још неке податке, из којих се могу извући ови закључци:

а) — непријатељ се спрема да пружи снажан отпор код Битоља; ту он има V и VI корпус, део VII корпуса и Коњичку дивизију;

б) — артиљерија је пласирана пред самим Битољем, тј. у подножју масива који обухвата река Шем-

ница, а то уједно значи да ће се непријатељ у том појасу бранити и да се због тога утврђују као центри отпора села Оризари, Кукуречани, Св. Недеља, Трн, Могила и Крклино.

Ови подаци ништа не говоре о непријатељском предњем положају на левој обали р. Шемнице као ни о томе да ли непријатељ организује положај за одбрану и на гребену облаковског масива.

Из података, добивених путем трупних рекогносцирања, могло би се закључити:

— да се Црна Река може прећи само преко мостова;

— да је долина ове реке са обе стране поплављена;

— да је прилаз левој обали могућ само за пешадију дању од села Радобора (источно од с. Могиле) до села Новаци, а за пешадију и артиљерију јужно од села Новаци до села Гнеотино (11 км јужно од с. Новаци) само друмом;

— по прелазу Црне Реке, на просторији северно од села Новаци, артиљериски возови се не би могли кретати, а пешадија би се могла кретати само кроз потпуно поплављену просторију. Јужно од села Новаци просторија је толико поплављена да је кретање пешадије и артиљерије немогуће.

Међутим, из предњих података се види да би напад на битољске положаје са источне стране био скопчан са великим тешкоћама због пролажења кроз поплављену просторију и да би био чисто фронталан и потпуно откривен непријатељском угледу, јер се обухват не би могао изводити због потпуне непролазности јужно од села Новаци. Запажа се, сем тога, потпуно отсуство података о турском положају окренутом ка северу.

Иначе, 29/X, Команда I армије издала је под ОБр. 420 прву заповест команданту Моравске дивизије II позива, а у вези наређења Врховне команде од претходног дана односно кооперације ове дивизије I армији. Та је заповест гласила:

„У вези наређења ове команде од 28 ов.м. ОБр. 410 и извештаја команданта Моравске дивизије II позива

од 28 ов.м. ОБр. 333, распоред I армије за претстојеће дејство је овакав:

— Дунавска дивизија I позива да извиди рејон с. Кукуречани — с. Оризари правцем од Марула преко Добрушева;

— Дринска дивизија I позива да извиђа рејон с. Беранци — с. Кукуречани правцем од Алинаца;

— Моравска дивизија I позива рејон Беровци — Подино правцем од Новосељана.

Да би Моравска дивизија II позива могла кооперисати са I армијом под командом команданта I армије, неопходно је да Моравска дивизија II позива дође што пре у висину I армије и да с њоме ступи у тесну везу. Најпогодније је за претстојеће операције да Моравска дивизија II позива наступа преко Демир Хисара, с. Прибилаца и Дрвеника. На Дрвеник требало би да стигне најдаље 31 ов. м. увече.

Поставити одмах коњичку релејну везу са командантом Моравске дивизије I позива. Преко њега достављати извештаје мени или непосредно у Прилеп. Извештај слати о свакој важнијој појави.

Са коњицом, по могућству, загрозити непријатељевој вези Битољ — Охрид преко Смиљева и Гопеша.[1])

Пријем овог наређења потврдити одмах.

О непријатељу се зна да му је сила код Битоља око 20.000 — 30.000 војника и *да се утврђује на положају код Беранаца, Могиле, Кукуречана, Оризара; то је вероватно прва линија, а друга је позади: Црни Врх*[1]) *(кота 1250) — Кочиште — Снегово (1248.“*[2])

У овом су наређењу нарочито значајне две ствари:

1) — довођење Моравске дивизије II позива у област села Древеника;

2) — захтев да коњица (један пук Коњичке дивизије, једна коњичка батерија и дивизиски коњички дивизион) по могућству загрози непријатељској вези Битољ — Охрид преко Смиљева и Гопеша.

Довођење Моравске дивизије II позива на Древеник значи просто продужење армиског фронта у за-

[1]) По старој карти 1/200.000 вис. североисточно од с. Српци, а на карти 1/100.000 Црновршко Брдо.

[2]) Подвукао писац.

падну страну без изражене тежње за наткриљавањем или обухватањем непријатељског левог крила на десној обали р. Шемнице.

Наређењем да коњица угрози непријатељеву везу Битољ — Охрид није била изражена и тежња да се та веза сасвим пресече и у томе је баш разлика у схватању између Команде армије и Моравске дивизије II позива, која је, као што ће се видети доцније, била од великог утицаја на извођење битке.

30 октобра начелник штаба I армије у заједници са командантима дивизија извршио је рекогносцирање, а потом је Команда армије издала заповест ОБр. 425, којом је одредила нападне правце својим дивизијама:

„За претстојећу акцију противу непријатеља на битољским положајима Дрвеник — Лисолај — Беранци (1200) — Кукуречани — Могила — Оризари — Христифор (Крстоар), армија ће заузети овакав поредак:

1) — *Моравска дивизија II позива* наступаће од Кичева преко Демир Хисара и с. Прибилци; стараће се да сутра 31 ов.мес. по подне стигне на линију Дрвеник Планина (к 1493) — с. Чагор и да ступи у везу са Моравском дивизијом I позива.

2) — *Моравска дивизија I позива* да се постави на правац Беровци — Чепигово — Подино — Дрвеник, тако да јој чело сутра 31 ов. месеца буде у близини с. Подина ступајући у везу са Моравском II позива.

3) — *Дринска дивизија I позива* да се постави на правац Загорани — Лознани — Српци, тако да јој чело 31 ов. мес. буде код с. Лознани.

4) — *Дунавска дивизија I позива* да се постави на правац: Алинци — Канатларци — Добрушево — Дедебалци, тако да јој чело 31 ов. мес. буде у близини Добрушева.

5) — *Да се Коњичка дивизија,* појачана дивизиском коњицом Дринске дивизије I позива, постави на правац: Марул — Муса Оба (Мусинци) — Новаци — Брод, тако да 31 ов. мес. по подне доспе по могућству до Суходола, продужујући извиђање у правцу непријатељског десног крила и бока.

6) — *Градска артиљерија,* којој се придаје хаубичка артиљерија и рефлекторско одељење, поставиће

се у три групе: једна на правцу Чепигово — Подино, друга на правцу Тополчане — Лознани — Српци, а трећа на правцу Алинци — Добрушево — Новаци. Дотичан командант дивизије на чијем се правцу налазе поједине групе градске артиљерије водиће рачуна о њеној безбедности и потпомагати јој у утврђивању.

7) — Команданти дивизија одржаваће тесну међусобну везу као и везу са армиским штабом у Прилепу, куда ће поред телефонске везе одаслати по једног ординанс-официра са по неколико коњаника.

8) — Сваку значајнију појаву код непријатеља одмах јавити.

9) — Јавити место дивизиског штаба очекујући даље наређење.

10) — О пријему овог наређења одговорити."

Овом армиском заповешћу спомиње се само турски положај на линији Древеник — Лисолај — Беранци (к 1200) — Кукуречани — Могила — Оризари — Крстоар, који се готово поклапа са замишљеним турским положајем Команде I армије, а то значи да се ни после извршених рекогносцирања није знало протезање непријатељског положаја.

Овом се заповешћу армија (без Коњичке дивизије) доводи на линију Чагор — к 1495 (северно од с. Древеника) — с. Подино — с. Лознани — с. Добрушево са овим распоредом:

— крајња деснокрилна дивизија (Моравска II позива) на линији Чагор — к 1495, фронтом према југоистоку, у циљу напада на лево непријатељско крило код с. Древеника (тамо се стварно налазио само један непријатељски извиђачко-заштитни одред);

— три пешадиске дивизије оријентисане су према југозападу с тим што су две од њих на десној, а једна на левој обали Црне Реке.

Доцнији догађаји су показали да су две (деснокрилне) од ових три дивизије биле доведене на неких 12—15 км од стварног турског положаја, јер су због слабог извиђања непријатељски извиђачко-заштитни одреди у тој области сматрани као јаче непријатељске снаге, које су се доцније повукле без борбе, или после незнатног отпора.

Овом се заповешћу дакле, дивизије још не приводе довољно близу непријатељског положаја до места са којег би се могао предузети напад, али заузимају такав распоред који се доцније према потреби могао допуњавати и исправљати.

Груписање је углавном било добро, јер је већи део армије био размештен на простору западно од Црне Реке тако да доцније није морао да је прелази.

По овој заповести Коњичка дивизија имала је да се постави на правац Марул — Мусинци — Брод. Ово обележавање правца је врло незгодно, јер су Новаци и Брод пре две тачке једног фронта него једног правца. Не може се ићи ка Броду, ако се не остави известан део снага код села Новака. Поседање целог овог правца довело би, према томе, до распарчавања Коњичке дивизије. Боље би било да је код села Новака остављен један здружен пешадиски одред, а цела Коњичка дивизија упућена ка Броду са улогом дејства у десни непријатељски бок и позадину.

Ова заповест достављена је у препису Врховној команди са извештајем да је при рекогносцирању констатовано да се Црна Река толико излила да је прелаз преко ње ван путева и мостова немогућ.

На крају овог извештаја Врховној команди начелник штаба I армије додао је и ово:

„Ово је основни распоред из кога ће се предузети напад вероватно 1-вог идућег месеца ако све дивизије 31-ог овог месеца дођу до означених тачака.

Из разних података да се закључити да у Битољу има око 40 табора, нешто раније тучене и нешто свеже војске.“

Српски напад је почео тек 4 новембра, а у Команди I армије рачунало се 30 октобра да би напад могао почети још 1 новембра! Ово је била велика омашка у оцени момента готовости армије за почетак напада.

Извештаји о јачини Турака били су прилично реални.

Значајан је извештај команданта Моравске дивизије II позива који је известио:

а) — да је примио наређење ОБр. 420 од 29/X, којим му се наређује да 31/X буде код Древеника;

б) — да ће се 31/X кретати од с. Сепа преко Демир Хисара и Прибилаца ка Древенику и

в) — *да намерава да се са десном колоном преко Мреноге и Смиљева појави код Гопеша на непријатељској комуникацији.*[1])

Као што је познато, Команда армије са ОБр. 420 наредила је команданту Моравске дивизије II позива да коњицом угрози непријатељску везу Битољ — Охрид правцем Смиљево — Гопеш. Међутим, командант дивизије јавља да ће тај посао извести својом десном колоном, док је командант I армије хтео да се цела Моравска дивизија II позива прикључи десном армиском крилу, а само њена коњица да се употреби за „грожење" везе Битољ — Охрид. *Одатле почиње неслагање у маневарској идеји између команданта I армије и команданта Моравске дивизије II позива.* Ово неслагање је врло интересантно и поучно, па ће му се због тога и поклонити потребна пажња у овој студији.

30 октобра, Коњичка и Дринска дивизија I позива нису вршиле никакве покрете, док је Моравска дивизија I позива извршила извесне мање покрете и заузела овај распоред:

— 1 пешадиски пук и 1 артиљериски дивизион код с. Трновце;

— 3 пешадиски пук код с. Водњани (7-8 км северно од с. Подино).

— 2 пешадиски пук са брдском батеријом у с. Обршанима и Белој Цркви;

— 16 пешадиски пук у с. Бучину;

— 2 и 3 дивизион у с. Крушевљанима;

— штаб дивизије у с. Обршанима;

— дивизиски коњички пук био је у саставу Коњичке дивизије.

За одржавање везе са Моравском дивизијом II позива преко с. Прибилаца постављене су три релејне станице.

---

[1]) Подвукао писац.

31 октобар

Рад Команде I армије и Врховне команде (Скица бр. 4). — 31 октобра дивизије су имале да изврше покрете до просторија са којих ће, кад буде наређено, отићи на полазни положај за напад. Дивизије су отпочеле да врше те покрете, али пошто је Моравској дивизији II позива доцкан издато наређење за прилажење, командант I армије прекратио је унеколико те покрете и наредио:

— да Дунавска дивизија I позива не прелази линију с. Тополчани — с. Канатларци ((око 15 км удаљена од непријатељског положаја за одбрану с. Могила — с. Трн) и да се утврди северно од те линије;

— да се група градске артиљерије, постављена позади ње, пласира северно од те линије, али тако да може туђи дуж леве обале Црне Реке као и наступне правце од Битоља;

— да се Дринска дивизија I позива својом главнином задржи северно од села Тополчана и ту добро утврди, а њена одговарајућа група градске артиљерије да се ту задржи, добро утврди и тако пласира да може туђи правце од Битоља и

— да деснокрилна група градске артиљерије, на правцу Тополчани — Лознани, не прелази Црну Реку до даљег наређења — да се пласира северно од Тополчана тако да може дејствовати у свима правцима којима непријатељ може да наступа.

Најзад је овог дана командант I армије на основу издејствованог одобрења наредио команданту Тимочке дивизије II позива да у Штипу, Демир Капији и Криволаку остави свега један пешадиски пук и коњички дивизион, а да са остатком дивизије крене одмах за Прилеп. Овим наређењем је снага I армије у долини Вардара и Брегалнице била сведена на минимум са циљем да се што више трупа има на расположењу за извођење претстојеће битке.

31 октобра добивен је извештај од команданта Коњичке дивизије да непријатељу пристижу трупе железничком пругом Солун — Битољ. Због тога је Команда армије наредила команданту Коњичке дивизије да прекине ову везу.

О јачини непријатеља добивени су још и ови подаци:

— у Трну има 7.000 пешака;
— у Караманима 4 батаљона;
— у Д. Оризарима 6 батаљона;
— у Св. Недељи 4 батаљона и 6 топова;
— у Битољу 24 топа;
— у Гор. Оризарима 6 топова и
— у Кукуречанима има пешадије непознате јачине.

По овим би се подацима могло закључити да су Турци знатним делом спустили своју одбрану у подножје облаковског планинског масива као и у саму равницу источно и североисточно од Битоља.

Овим се подацима спомиње с. Кукуречани као најзападније место у линији непријатељског положаја, а то се могло одмах оценити као нетачно, па је накнадно извиђање требало изводити и западно од тог места.

31 октобра осетио се и утицај српске Врховне команде. Са ОБр. 810 она извештава команданта I армије да ће главна снага грчке војске отпочети операције у правцу Водена, Бањице и Лерина, додајући дословно ово: . . . „па да нас Грци не би предухитрили, потребне су јаче патроле у правцу Лерина и Бањице, те ако није друкчије, онда да се заједнички нападне Битољ". Другим речима, српској Врховној команди више је одговарало да Битољ нападне без Грка, али ако се њихова кооперација намеће, онда с њима треба споразумно радити.

Сем тога, овог дана Врховна команда чинила је извесне напомене у вези заповести Команде I армије ОБр. 425, која јој је била послата на увиђај. Те су напомене учињене телефоном, а заведене су у Врховној команди 31/X. 1912 г. под бројем 833. У тим напоменама се говорило о следећем:

1) — „да не хита са предузимањем напада све дотле, док се што позитивније рекогносцирањем не сазна јачина и састав одбране Битоља;

2) — да се у састав армије привуче и 8 батаљона из Тимочке дивизије II, а само један пук те дивизије са нешто артиљерије и коњице да остане на излазу из Демир Капије.

(Команданту I армије замерена је велика ширина фронта припремног распореда трупа *и напоменуто му је да ојача десно крило*[1]) и да у другом ешелону, на главном путу Прилеп — Битољ, задржи једну целу дивизију као резерву).

3) — С обзиром на изложено стање Црне Реке, да на њеној левој обали, а према одговарајућим местима, остави само један пук са нешто артиљерије за одбрану прелаза, а Дунавску дивизију (остала три пука) да пребаци на десну обалу Црне Реке;

4) — да у правцу Бањице и Флорине (Лерина) упути 2—3 даљне официрске патроле са задатком да се увери где се и колика снага грчке војске налази јужно и југоисточно од Битоља:

5) — да нареди команданту пука који остаје у Криволаку и Демир Капији да пошто-пото ухвати везу са 14 пешадиским пуком I позива и Рилском дивизијом;

6) — скренута му је пажња на то да *сви обзири налажу и упућују да се довољном снагом подупре наше десно крило;*[1])

7) — да Коњичку дивизију има при руци те да је после постигнутог тактичког успеха може одмах употребити за што силније гоњење;

8) — да учини све што му стоји на расположењу да битку код Битоља добијемо, а уколико за ово буде услова, прибегне што сигурнијем и тешњем опкољавању;

9) — скренута му је пажња на употребу претходног утврђивања, ојачавања фронта положаја Тополчани — Ерековци."

Једним делом ових напомена Врховна команда сугерира потребу појачане опрезности и сигурности акције — тачке под 1), 2) (остављање целе дивизије у другом ешелону на правцу Прилеп — Битољ), 8 и 9).

Од осталих напомена најважније би биле оне које се односе:

а) — на велики фронт припремног распореда трупа;

---

[1]) Подвукао писац.
[1]) Подвукао писац.

б) — на потребу појачања и подупирања десног крила армије;

в) — да се на левој обали Црне Реке остави само један пешадиски пук са нешто артиљерије. Напомене под б) и в) биле су правилне и њих су потврдили доцнији догађаји.

Напомена Врховне команде односно велике ширине фронта припремног распореда односила се на онај моменат када је Команда I армије имала још неискристалисану претставу о протезању турског положаја и та је напомена тада била умесна и корисна, јер је посредним путем указивала на потребу да се темељитије испита протезање турског положаја. Остављањем свега једног пука на левој обали Црне Реке добио би се прикупљенији распоред и створила могућност за јачање десног крила као и за појачање Коњичке дивизије. Дакле, и са тог гледишта напомена је била корисна.

Дакле, 31 октобра Команда I армије имала је пред собом напомене Врховне команде и извештаје и предлоге команданта Моравске дивизије II позива, из којих се могла назрети његова идеја о јачем померању армиског фронта удесно и о потреби да се појача десно армиско крило. Из следећих заповести видеће се да ли је и уколико Команда армије усвојила напомене Врховне команде односно предлоге команданта Моравске дивизије II позива.

Да би се олакшало кретање и увећала оперативна сигурност Моравске дивизије II позива, командант дивизије наредио је да још истог дана, 30 октобра, један пешадиски пук изврши покрет од с. Сепа (10 км југоисточно од Кичева), те да сутрадан одатле послужи дивизији као претходница. Ово је било добро, али би било још боље да је са њим била послата и коњица, те да она следећег дана може извиђати на већој даљини испред дивизије.

Сутрадан, 31 октобра вршен је покрет и са остатком дивизије и она је тога дана увече заноћила на просторији с. Цван — Демир Хисар (6—8 км северно од Цвана) — с. Црско — с. Цер у овом распореду:

— коњички пук — код с. Цвана (око 45 км северозападно од Битоља) са претходничким ескадроном код с. Сопотнице;

— претходнички 2 пешадиски пук са својом и коњичком батеријом код Брезовичке Карауле (на Демир Хисару, на отсеку погодном за одбрану овог правца);

— 2 прекобројни пешадиски пук — код с. Црско;

— 3 пешадиски пук са две брдске батерије у с. Церу;

— 1 пешадиски пук и 2 пољске батерије код с. Сепа;

— десна побочница у с. Белици (5 км западно од с. Црско);

штаб дивизије код Брезовичке Карауле (на Демир Хисару).

Овај покрет извршен је без непријатељског отпора. *Међутим, у то време примљен је од једне официрске патроле, послате ка Ресну, извештај да се тамо прикупљају неки непријатељски делови.*

У вези овог извештаја, командант Моравске дивизије II позива замолио је команданта I армије да Моравска дивизија I позива помери своје десно крило до линије с. Вардино — с. Чагор — с. Лопатица, да би он са дивизијом могао успешно дејствовати на непријатељску отступницу преко с. Гопеша, односно против непријатељских предузећа од Ресна, а ако се то не учини, да му се дозволи да свој комуникациски правац пренесе на правац с. Мургашево — с. Света — с. Водњани — Прилеп.

Наређење Команде I армије било је засновано на тежњи да Моравска дивизија II позива угрози боку непријатељских делова на древеничком масиву за које се претпостављало да се ту налазе као посаде предњег турског положаја или као његови истакнути делови, док је командант Моравске дивизије II позива хитао да што пре пресече непријатељеву отступницу у области Гаватског Превоја, рачунајући да ће потом према његовом раду Команда армије подесити и рад остатка армије.

Предлог команданта Моравске дивизије II позива био је користан, јер је скретао пажњу на операцију ко-

ја би могла дати веће резултате и што је истицао идеју о дејству на једну од непријатељских отступница, а уз то био је више и у складу са стварном ситуацијом јер су се на Древенику налазили само слабији истакнути делови. Уосталом, да су се ту налазили и неки јачи делови, на њиховом би се боку нашла Моравска дивизија II позива. Тим предлогом командант I армије био је стављен пред важан проблем и он га није решио у духу добивеног предлога са ових разлога:

— што је хтео да већи део трупа базира на пут Битољ — Прилеп;

— што је непријатељ имао отступницу и са обратног крила и

— што је древенички масив био без колских путева.

Ови су разлози врло јаки, али се није требало оглушавати ни о предлоге команданта Моравске дивизије II позива; дивизија је имала две улоге, па ју је појачањем требало оспособити за извршење тих улога.

Према заповести Команде I армије ОБр. 425, Моравска дивизија I позива имала је да се постави на правац с. Беровци — с. Чепигово — с. Подино — с. Древеник, тако да јој чело 31 октобра буде у близини с. Подина и да ухвати везу са Моравском дивизијом II позива. Међутим, 31 октобра дивизија је задржала распоред од претходног дана — да се не би усамљена истакла, а везу са Моравском дивизијом II позива добила је код с. Сопотнице (око 40 км северозападно од Битоља, у долини Црне Реке) помоћу официрске патроле, чиме је било олакшано преношење наређења Команде I армије Моравској дивизији II позива.

Дринска дивизија I позива имала је да се 31 октобра постави на правац с. Загоране — с. Лознани — Српци, тако да јој чело 31/X буде код с. Лознани. Према овој заповести наређено је да се главнина дивизије прикупи и распореди око с. Тополчана са претстражама на линији к 736 (3 км северно од с. Беранци) — к 608 (код с. Вашерејца) — с. Вашарејца до десне обале Црне Реке. Покрети претстражних делова имали су почети 31/X у 7 часова, а извиђање је требало вршити правцима села Древеник, Српци и Вашарејца. Наређени покрети су извршени без непријатељевог отпора,

али је главнина дивизије, по накнадном наређењу, задржана на левој обали Црне Реке на правцу вршеног покрета.

Дунавска дивизија I позива извршила је 31 октобра покрет и ноћила на простору с. Тополчани — с. Канатларци — Рувци, на левој обали Црне Реке, наслоњена на пут Прилеп — Битољ, одакле је могла бити упућена или на десну обалу Црне Реке, или низ њу левом обалом. 8 пешадиски пук био је на путу из Демир Капије ка Прилепу. И овог дана исхрана трупа код ове дивизије била је непотпуна.

Коњичка дивизија до 30 октобра била је у кантонману с. Добрушево — с. Канатларци — с. Марул. Њена активност до тог времена изразила се у извештајима које је доставила Команди армије. Ти су извештаји већ изнети, а своде се на податке о саставу, јачини и моралу турских трупа код Битоља као и о непријатељевој намери да прими битку код Битоља. Детаљнија обавештења о непријатељској организацији одбране од Битоља спадала су претежно у дужност пешадиских дивизија прве линије.

30 октобра у саставу Коњичке дивизије (стварно једна коњичка бригада од два пука и једна коњичка батерија) налазио се и Дрински коњички пук, а увече је дошао још и 1 батаљон 9 пешадиског пука.

У штабу Коњичке дивизије о непријатељу се мислило овако:

„Непријатељ држи положаје северно од Битоља, имајући на левој обали Црне Реке око с. Агларци и с. Добромира 2—3 батаљона, 3 топа и 1 до 2 ескадрона."

30 октобра у 23 часа, Коњичка дивизија је добила заповест ОБр. 425 којом се наређивало . . . :

„да се Коњичка дивизија, појачана дивизиском коњицом Дринске и Моравске дивизије I позива постави на правац с. Марул — с. Муса Оба — с. Новаци — с. Брод, тако да 31 октобра по подне доспе по могућству до Суходола, продужујући извиђање у правцу десног непријатељског крила и бока."

У вези ове заповести командант Коњичке дивизије одлучио је да очисти од непријатеља леву обалу Црне Реке, те да тако да више замаха покретима

трупа I армије, уколико их оне буду ту вршиле. Ради остварења овога, командант Коњичке дивизије наредио је покрет дивизије правцем с. Марул — с. Мусинци — с. Путурус — с. Мегленци — с. Суводол — са задатком да овлада положајима леве обале Суве Реке — Суводол.

Покрет је отпочео око 10 часова те се на линији с. Далбеговци — с. Агларци наишло на непријатеља у јачини око 2—3 батаљона. 3 топа и нешто коњице.

Коњичка дивизија је надирала косама које су обухватале турски положај. Непријатељ је, увидевши свакако да не може дати неки јачи отпор, извршио један мањи противнапад од с. Агларци у правцу ћувика код с. Далбеговаца, а потом се одмах повукао правцем с. Добромир — с. Новаци — с. Логоварди, задржавши неке снаге у с. Новацима. Српске комите заузеле су с. Добромир, а Коњичка дивизија заноћила на простору с. Мегленци — с. Арматуш — с. Дедебалци.

Да је Коњичка дивизија била ојачана пешадијом и артиљеријом, ова би се акција могла завршити пребацивањем преко Црне Реке на леђима непријатеља или заробљавањем целог непријатељског одреда. Ако се баш у томе не би потпуно успело, то појачање Коњичке дивизије могло би примити на себе бар држање правца преко с. Новаци, па би Коњичка дивизија доцније била ослобођена те улоге и са више бриге могла би се посветити својој нормалној улози — извиђању и угрожавању десног непријатељског бока. Пошто је разливеном Црном Реком била отежана могућност изненадних непријатељских дејстава источно од ове реке, то се Коњичка дивизија није морала држати непосредно уз армиски фронт.

На крају овог дана у састав Коњичке дивизије дошао је и Моравски дивизиски коњички пук (јачине 2 ескадрона и митраљеско одељење).

1 новембар

Рад Команде I армије и Врховне команде. — Команда I армије рачунала је да ће 2 новембра и Моравска дивизија II позива стићи до реке Шемнице, те је зато и издала заповест којом је наређен покрет дивизија до полазног положаја.

Да би се боље схватила ова заповест, изнеће се претходно два извештаја које је примила Команда армије као и један њен извештај послат Врховној команди.

Овог дана Команда армије је примила извештај о томе да на правцу којим је наступала Моравска дивизија II позива нема непријатеља, као и да је непријатељ порушио мостове на Црној Реци код с. Новака, Брода и Скочивира. Први извештај био је повољан и Команда армије је схватила да је он без утицаја на њену замисао о извођењу битке, али је ипак постојао основ и за даље интензивно извиђање у зони дејства њене деснокрилне дивизије. Други извештај указивао је на потребу да се води рачуна о благовременом привлачењу мостових тренова.

У извештају Врховној команди, командант армије известио је:

„Намеран сам, чим стигну Моравска II и Тимочка дивизија II позива, *да нападнем десним крилом на положај с. Кукуречани — с. Могила — с. Карамани — с. Чекркци — с. Христифор.* Главна резерва турске војске је у Крклину, Оризару и Битољу."

По изразу „намеран сам да нападнем десним крилом", а с обзиром на време када је извештај писан, може се закључити да ће се тај напад извести са јачим груписањем на десном армиском крилу. *Дакле, и командант I армије мислио је да напада са главним груписањем снага на свом десном крилу, али то његово десно крило није се протезало довољно удесно (у западну страну), јер се због слабог обавештавања и непотпуних података сматрало да се непријатељево лево крило налази код с. Кукуречана, а оно је стварно било знатно западније.*

Главна резерва турске војске при првобитном груписању заиста је била близу Битоља, али резерва може и да промени своје место. Створ земљишта је био такав да је омогућавао Турцима да ово премештање изврше прикривено, па је и с тим требало рачунати.

По пријему овог извештаја, Врховна команда је наредила да се обезбеди веза између Моравских дивизија II и I позива да би се створила могућност појачања

фронта Моравске дивизије II позива при намераваном покрету ка Битољу.

После тога, а на основи досада извршених рекогносцирања, примљених извештаја и примедаба добивених од Врховне команде, Команда I армије издала је 1 новембра заповест ОБр. 454 којом се наређује да дивизије заузму полазни положај за напад, јер је претходним наређењем било регулисано само развођење дивизија у појасеве у чијим ће се продужењима доцније налазити њихове нападне зоне.

Ова је заповест гласила:

„У вези армиске заповести од 30 прошлог месеца ОБр. 425 и ОБр. 435, —

НАРЕЂУЈЕМ

Да сутра 2 овог месеца до мрака избију својим предњим деловима:

1) — *Моравска дивизија II позива* на линију Црневци (Црноец) — Лисолај са својом главном колоном, а са десном колоном да пресече везу Битољ — Охрид (Гопеш — Кажани). Њена позадина преко Прибилаца ка Кичеву.

2) — *Моравска дивизија I позива.* — На линију Лисолај — к 1200 — Беранци. Њена је позадина преко Подина, Трноваца и Обршана ка Прилепу.

3) — *Дринска дивизија I позива* на линију Беранци преко насипа Прилеп — Битољ на Киошли.[1]) Њена је позадина прилепски друм.

4) — *Дунавска дивизија I позива* (сем 8 пешадиског пука I позива, 14 пешадиског пука II позива и две батерије Тимочке дивизије II позива) на линију Чарлија — Трап старајући се да подигне и поправи мостове на Черни правцем Чарлија — Могила и Трап — Трн. Њена је позадина преко Канатлараца ка Прилепу.

5) — 8 пешадиски пук I позива и две батерије Тимочке дивизије II позива на положај код Тополчана;

---

[1]) Село 2 км. југоисточно од Вашарејце, на десној обали Црне Реке.

14 пешадиски пук II позива на положај Клепача (овај пук, стигао је у Клепач, југоисточно од с. Тополчана 3/XI).

6) — *Прва група градске артиљерије* са делом хаубичке артиљерије и рефлекторским одељењем на положај североисточно од с. Стари Српци. Друга група са делом хаубичке артиљерије на положај код Чарлије. Њихова је позадина Прилеп.

7) — *Коњичка дивизија* остаће на своме досадашњем правцу, извијајући непријатељско десно крило и бок и старајући се да ступи у тесну везу са грчком војском.

8) — Са армиским штабом у правцу Прилепа одржавати тесну везу и о сваком сазнању о појави непријатеља одмах извештавати.

9) — *На означеним местима утврдити се и чекати даља наређења.*

10) — На случај борбе, да би градска артиљерија могла разликовати наше трупе од непријатељских, пешадиске чете у првом борбеном реду и пољска артиљерија махаће с времена на време сигналним барјачићима десном руком у кругу.

11) — О пријему ове заповести одговорити одмах."

По овој заповести предњи делови дивизија требало је да буду на линији с. Црноец — с. Лисолај — к 1200 — с. Беранце — преко друма Прилеп — Битољ — Кијошли — с. Чарлија — с. Трап. Ова је линија знатно ближа непријатељском положају но она за коју је Врховна команда у својим напоменама од 31/X била рекла да је предуга и да је треба скратити и појачати на десном крилу.

Линија, на коју су имали да избију предњи делови дивизија, искључила је масив Древеника из турског одбранбеног система, а поред тога је била на таквом месту и толико удаљена од непријатељског положаја да је могла послужити као полазни положај за напад.

При тој улози, овај земљишни појас имао је ове особине:

а) — западно од Црне Реке — привођење трупа до линије предњих делова могло се вршити прикривено, а свако даље кретање јужно од те линије било

је изложено угледу и непријатељској артиљеријској ватри;

земљиште позади (северно) линије предњих делова потпуно је планинско, тешкопролазног карактера и без колских путева, те је због тога привођење пољске артиљерије код средње дивизије (Моравске I позива) било готово немогуће, док је код крилних дивизија — Моравске II и Дринске I позива било нешто лакше;

кроз зону за напад пролази пут Мраморица — Битољ (крајњи део пута Кичево — Битољ), али је и он у зони јаке непријатељске артиљеријске ватре, те се не може користити за кретање артиљерије.

Због свега овога Команда армије требало је да испољи свој утицај на употребу артиљерије — да раздели брдске батерије, па чак да у извесној мери утиче и на груписање дивизиске пољске (возеће) артиљерије.

Полазни положај западно од Црне Реке, односно од друма Прилеп — Битољ, на свом знатно већем делу иде готово напоредо са гребеном облаковског масива, те су зато главне снаге I армије имале да нападају фронтално. Тај положај у свом западном делу обухвата облаковски масив и нуди могућност за обухватни напад, али само ако се има довољно снага.

Земљиште између непријатељског положаја и линије предњих дивизиских делова било је изложено непријатељском угледу, те је сваки покрет српске пешадије при видном времену могао бити уочен и пропраћен ватром непријатеља. Ова је околност била отежана још и тиме што српска артиљерија већим делом није могла бити приведена на погодне положаје те није могла ни пружити ефикасну помоћ пешадији.

На делу овог положаја између пута Прилеп — Битољ и Црне Реке као и на левој обали Црне Реке, услед поплављености земљишта, услови за наступање пешадије и пласирање артиљерије били су још тежи.

У нападној зони која се пружа са леве обале Црне Реке према источном делу турског положаја имао се савладати још и речни ток Црне Реке дубок око 1—2 метра и поплављено земљиште на обема обалама, на коме су само путеви били оцедити. При нападу на се-

верни део турског фронта ваљало је савладати р. Шемницу, док је нападна зона према северозападном делу масиву била планинског карактера и без колских путева погодних за привођење артиљерије.[1])

У овој се заповести још ништа не говори о непријатељском положају. Ово се наређење имало извршити 2 новембра, а за 4/XI предвиђао се почетак српског напада, што значи да су за решење овог важног проблема били остављени још само 2 и 3 новембар. Зато је у овим данима требало развити живу извиђачку службу, да би се дошло до сигурнијих и потпунијих података о протезању непријатељских одбранбених организација по фронту и дубини.

По овој заповести I армија је требало да напада на целом своме фронту, који је био подељен Црном Реком на два дела: део на левој и на десној обали Црне Реке. На десној обали налазиле су се три пешадиске дивизије, које врше *главни*, а на левој обали једна пешадиска и једна коњичка дивизија, које врше помоћни напад.

Судећи по ширини фронтова појединих дивизија (највећи је фронт Моравске дивизије II позива), излази да је Команда I армије остала при својој комбинацији о најјачем груписању снага на центру, тј. са Дринском и Моравском дивизијом I позива, док је у напред поменутом извештају Врховној команди известила да намерава да изведе напад десним крилом.

У погледу напомене Врховне команде да се појача десно крило, Команда армије овом заповешћу још није ништа наредила, али је урадила нешто готово обратно: наредила је да деснокрилна дивизија (Моравска II позива) сиђе са фронта с. Чагор — к 1495 на знатно шири фронт с. Гопеш — с. Лисолај — с. Црноец и да десна дивизиска колона (а не само коњица) крене на Гопеш.

Дунавска дивизија I позива остала је на левој обали Црне Реке, а по напомени Врховне команде и она је већим делом требало да буде преведена на десну обалу.

---

[1]) Детаљније о условима напада у одељку „Војно-географска оцена битачне просторије."

Армиска резерва се поставља на правац пута Прилеп — Битољ. Ово је било учињено зато да се нађе у близини главне нападне зоне и на споју центра и левог армиског крила.

Овом заповешћу није било одређено време до када су јединице имале бити спремне за напад. То је требало наредити да би потчињене команде до тог времена могле да изврше све припремне радње, а Команди армије остала би могућност да доцније одреди тачно време почетка напада.

Команданту Моравске дивизије II позива било је наређено да својом десном колоном пресече везу Битољ — Охрид по линији Гопеш — Кажани, а да ипак њено лево крило иде до Лисолаја, до десног крила суседне дивизије. Овим наређењем Команда армије се унеколико приближила идеји команданта Моравске дивизије II позива у погледу пресецања непријатељеве отступнице, јер се сад не тражи само угрожавање ове везе, него и њено пресецање. Али, не појачавајући Моравску дивизију II позива и не скраћујући јој фронт у правцу левог крила, иста ће бити принуђена да са својом пешадијом и артиљеријом заузима шири фронт, пошто је за пресецање комуникације морала упутити не само коњицу, него и један део пешадије и артиљерије, што је и сама Команда армије морала претпоставити кад је наредила да ту улогу има да изврши десна дивизиска колона.

Ако се баци један општи поглед на ову заповест, могли би се извести ови закључци:

— зона главног армиског напада правилно је одређена — западно од Црне Реке;

— остало је да Команда армије накнадно одлучи да ли ће остварити јаче груписање на десном или на левом крилу главног нападног фронта, од чега ће зависити да ли ће ова битка испасти чисто фронтална или обухватна десним крилом, као и да ли ће на турски источни део фронта нападати отсудно или демонстративно, или се према њему држати одбранбено;

— да је артиљерија имала врло тешке услове за ефикасно потпомагање пешадије и

— да армиска резерва није била на правцу напада главних снага, него је од њих била одвојена Црном

Реком, што је отежавало њену благовремену употребу на главном правцу.

Рад дивизија 1 новембра. — За рад дивизија овог дана важило је још армиско наређење ОБр. 425 (које се односило на постављање армије на линију пл. Древеник — Чагор — с. Подино — с. Лознани — Добрушево — види стр. 195), уколико оно није било извршено, као и у случају ако код појединих дивизија владају специјалне прилике (овај ће случај постојати нарочито код Моравске дивизије II позива).

Рад Моравске дивизије II позива. — 1 новембра Моравска дивизија II позива продужила је покрет кичевско-битољским друмом али је у току тог покрета, око 8 часова, од патрола био добивен извештај да се на правцу уз Бојишћтску Реку (која утиче код села Цвана у Црну Реку, 19 км северно од Гопеша) налазе јачи непријатељски делови за које су мештани око 10 часова јављали да су јаки 4—5 батаљона. Због тога се командант дивизије одлучио да тим правцем из главнине упути челни пук са 4 брдском батеријом да га затвори, односно протера те непријатељске делове. По одашиљању овог пука уз Бојиштску Реку, командант дивизије наредио је да дивизиска претходница (од сада претходница леве колоне) продужи покрет првобитно одређеним правцем, а главнину, смањену за део одаслат уз Бојиштску Реку, задржао је на путу док се не рашчисти ситуација на правцу Бојиштске Реке.

Део дивизије одаслат уз ову реку постао је десна дивизиска колона. Ова је прешла Црну Реку око 15 часова.

Претходница леве колоне (2 пешадиски пук са 1 коњичким пуком и коњичком батеријом) стигла је, такође без борбе, до села Мургашева осигуравши се претстражом на огранцима пл. Древеника и Стругова; она је била нападнута од непријатељских одељења ојачаних мештанима. Претстража их је убрзо растерала.

Остатак дивизије заноћио је на просторији с. Брезово — с. Доленци — с. Цван — с. Сопотница, — на један дан марша од одређеног објекта, у овом распореду:

— 3 пешадиски пук у с. Сопотници са 1 батаљоном на вису југозападно од с. Цвана;

— 1 пешадиски пук, једна батерија и штаб дивизиона у с. Доленцима и с. Брезову;

— 9 брдска батерија у Цвану;

— штаб дивизије, пионирски полубатаљон и болничарска чета у с. Сопотници.

Десна побочница код с. Брежана (око 15 км западно од с. Цвана).

Увече 1 новембра, а након обустављених покрета, био је добивен извештај од команданта десне колоне (од команданта 2 прекобројног пешадиског пука) да се на правцу Гопеш — Гавато заиста налази јача непријатељска снага, која држи гребен Црног Врха и Стругово, па зато моли да му се колона ојача. Из тог извештаја он „добива утисак да непријатељ припрема неки озбиљнији маневар са наслоном на Гопеш и Ресан, или бар да тежи да на овом правцу запречи српско надирање и очува слободну везу Битоља са Албанијом", те је одлучио да десну колону ојача још у току ноћи са 1 пешадиским пуком и 9 брдском батеријом, и да тако ојачана још 2 новембра изјутра нападне непријатеља и протера га. У вези тога било је издато потребно наређење 1/XI у 23 часа.

Остатак дивизије имао је да се прикупи око с. Сопотнице и с. Цвана, а одатле да се упути даље где треба било у правцу Древеника или Бојиштске Реке.

Горњи извештај је врло значајан, јер је после њега командант дивизије до толике мере био ојачао своју десну колону, да му је остало мало снага за дејство у наређеном правцу који је према армискоj заповести имао да буде њен главни правац дејства.

Рад Моравске дивизије I позива. — За 1 новембар Моравској дивизији I позива било је наређено да изађе на линију с. Чагор — с. Древеник — Новоселски Вис (јужно од с. Новосељани) — и да се преко с. Древеника веже са Моравском дивизијом II позива. Извршивши ово наређење, дивизија је заноћила 1 новембра на доста развученој просторији с. Чагор — с. Древеник —

с. Трновци — с. Обршани и са већим делом артиљерије позади, а у овом распореду:

— 1 пешадиски пук са брдском батеријом на простору с. Чагор — с. Древеник;

— 2 пешадиски пук са једним артиљериским дивизионом на простору с. Древеник — к. 1309;

— 3 пешадиски пук код с. Трноваца;

— 16 пешадиски пук код с. Бучина и

— два пољска артиљериска дивизиона и дивизиски штаб у Обршанима.

При овом покрету само је 1 пешадиски пук наишао западно од с. Древеника на отпор једног турског батаљона, који је око 15.30 часова отступио ка с. Лопатици. Тиме је уједно демантована претпоставка о постојању јачих снага на пл. Древенику.

Овим покретом Моравска дивизија I позива извршила је заповест Обр. 425 али измењену утолико, што је њено десно крило ишло на отсек који је био одређен за Моравску дивизију II позива (с. Чагор—к. 1495). Ово се десило зато што је ова последња тек на крају тога дана стигла око с. Цвана и Сопотнице, тј. око 20—25 км северозападно од с. Древеника.

Тога дана дивизија је примила заповест ОБр. 454 којом јој се наређује да 2/XI са својим предњим деловима избије на линију Лисолај — к. 1200 (2 км западно од с. Беранци) — Беранци, с тим да њена комуникација буде с. Подино — Трновци — Обршани — Прилеп.

Овом заповешћу Моравска дивизија I позива помера се улево, у источну страну да би тиме омогућила Моравској дивизији II позива да доспе на одређени отсек с. Чагор — к. 1495.

Рад Дринске дивизије I позива. — 1 новембра добивени су извештаји да се пред десним крилом дивизије налазе извесни непријатељски пешадиски делови око коте 1200 (око 2 км западно од Беранаца), код с. Српци и западно од њега а да се код Петилапа[1] налази око 20 топова. Према оваквим подацима сматрало се да се даље наступање дивизије има изводити уз савлађивање непријатељског отпора. Поред тога, у

[1]) 1.5 км југоисточно од Беранаца.

16.50 часова примљена је и армиска заповест ОБр. 454, по којој је Дринска дивизија I позива имала да дође својим предњим деловима на линију с. Беранци — Киошли[1]) стим да њена комуникација буде прилепски друм. На тим положајима имало се утврдити и чекати даља наређења.

У вези ове заповести извршено је извесно померање претстражне линије и довођење главнине дивизије (6 и 5 пешадиског пука и једног артиљериског дивизиона) позади десног крила.

О непријатељу су у току дана поново добивени извештаји да још држи к 1200, к 662 (западно од с. Српци) и да је код Петилапа пласирано нешто артиљерије (око 20 топова). Зато је 1 новембра команда Дринске дивизије I позива наредила за 2 новембар напад на положаје на левој обали реке Шемнице (југоисточне падине Црнобучког Брда — Петилап — Црна Река) правцем преко Беранаца ка југоисточним падинама Црнобучког Брда (к. 709).

Овај би напад у почетку потпомагала градска артиљерија од Вашарејце, а доцније и дивизиска артиљерија.

Напад је имао почети у 11 часова 2 новембра.

Рад Дунавске дивизије I позива. — 1 новембра дивизија је остала на истом месту. При крају дана добила је армиску заповест ОБр. 454, по којој је Дунавска дивизија I позива (без 8 пешадиског пука I позива) имала 2 новембра да изађе на линију с. Чарлија — с. Трап, на којој има да се утврди и чека даља наређења, а уз то још да подигне и оправи мостове на Црној Реци на правцима с. Чарлија — Могила — Трап — Трн; њена комуникација треба да иде преко Канатлараца ка Прилепу. Ово се имало извршити 2 новембра.

Рад Коњичке дивизије. — 31 октобра командант Коњичке дивизије тражио је да потребан део пешадије прими улогу заштите правца према Новацима да би Коњичку дивизију ослободио за извиђање и угрожавање непријатељског десног крила и бока. Међутим, сутрадан 1 новембра, из Команде армије стигло

[1]) Између Беранаца и Петилапа.

је обавештење да ће због закашњења Моравске дивизије II позива бити извесног застоја у операцији, па да зато и Коњичка дивизија остане где је и заноћила 31/X/1/XI. Према овом наређењу је и поступљено.

2 новембар

Рад Команде I армије и Врховне команде (Скице бр. 4 и 5). — Овога дана дивизије су заузимале распоред наређен са ОБр. 454 од 1 новембра из којег се имало прећи у напад. Изузетак од овога чинила је Моравска дивизија II позива која је овог дана и током ноћи 2/3 новембра прешла реку Шемницу и подишла највишем врху облаковског масива. О овоме је Команда армије добила извештај тек сутрадан, па зато 2 новембра није ни могла интервенисати у складу са ситуацијом која се створила ангажовањем Моравске дивизије II позива. Остале дивизије поступиле су по напред поменутој заповести и о томе су телефонски известиле Команду армије, па је ова на крају дана издала наређење ОБр. 472 „да дивизије остану на заузетим положајима, да се утврде и што боље извиде непријатеља и нападне правце."

Поред овога током дана наређено је још:

— командантима Дринске и Дунавске дивизије I позива и команданту градске артиљерије: да се I група ове постави код Зекирије[1]) — Петилап, а друга код с. Трапа чим буде заузета линија с. Лисолај — Беранци — Трап;

— *команданту Моравске дивизије II позива: да одржава везу са својом десном колоном, која треба да дејствује правцем с. Српци — Братин Дол — Битољ*, тј. правцем којим би имали да се сјуре ка Битољу сви турски делови који буду отступали са гребена облаковског масива;

— команданту Дунавске дивизије I позива: да продужи извиђање непријатеља у правцу Битоља и да јави какви су путеви и мостови преко Црне Реке, као и какви су артиљериски положаји на десној обали ове реке.

---

[1]) До једног километра северозападно од Петилапа.

Ово је наређење било корисно, али је по њему требало радити и раније, јер је до почетка напада преостајао свега још један дан.

Иначе других интервенција од стране Команде армије овог дана није било.

Ни 2 новембра Врховна команда није наредила ништа што би се непосредније односило на план и извођење битке, али је била узбуђена „тумарањем непријатељских трупа између Дебра и Охрида које су палиле села и покушавале наступање ка Гостивару". Због тога је Врховна команда наредила да Моравска бригада (I прекобројни пешадиски пук, једна пољска батерија и један ескадрон) отпутује из Скопља у Гостивар ради растеривања тих непријатељских делова, а сем тога и да командант Моравске дивизије II позива упути у Гостивар у састав поменуте бригаде 2 прекобројни пешадиски пук.

Први део овога наређења био је сасвим на своме месту, али није било умесно извлачити један пешадиски пук пред саму битку из дивизије која се налазила на маневарском крилу. Команда армије издала је у вези тога и потребно наређење, али је командант Моравске дивизије II позива молио да му се не одузима пук; тада је Команда армије прихватила ту молбу и тражила од Врховне команде да се пук не шаље у Гостивар.

Рад Моравске дивизије II позива. — Ноћу 1/2 новембра примљено је наређење Команде армије да Моравска дивизија II позива 2 новембра продужи покрет ка фронту с. *Мечкарица*[1]) — *Лисолај* и да ухвати везу са Моравском дивизијом I позива.

Исте ноћи добивено је наређење Команде армије ОБр. 454, по коме је Моравска дивизија II позива имала да избије на линију с. Црноец — Лисолај (Мечкарица — Лисолај је исти фронт као и с. Црноец — Лисолај) главном колоном, а десном да пресече везу Битољ — Охрид (правцем с. Гопеш — Кажани), с тим да комуникација дивизије иде преко Прибилаца ка Кичеву.

---

[1]) 1 км јужно од Црноеца.

По овом наређењу Команда армије најзад је пристала да преко Гопеша иде једна дивизиска колона (а не само коњица како је раније било наређено), али је ипак сматрала да јачи део дивизије треба да дође на линију с. Црноец — Лисолај, док је командант Моравске дивизије II позива уствари ту довео само пола дивизије тј. колико је упутио и ка Гопешу. Ово се може правдати тиме што је постојала могућност да се лева колона појача из суседне дивизије, а са десном колоном већ би ишло теже.

После ових наређења командант Моравске дивизије II позива наредио је ноћу 1/2 новембра:

1) — да десна колона продужи наступање преко с. Смиљева и с. Гопеша са задатком: да што пре заузме Гаватски Превој и пресече везу између Битоља и Ресна, па затим осигуравајући се према Ресну, да оперише ка Битољу у вези са левом колоном;

2) — да лева колона продужи кретање са задатком: да непријатељске слабије делове протера и избије на линију с. Црноец — Лисолај. 1 коњички пук имао је да штити десни бок леве колоне и да успостави везу са десном колоном у правцу с. Смиљева:

3) — 3 пешадиски пук (без једног батаљона) са пољским дивизионом, пионирским полубатаљоном и осталим деловима имао је кренути за левом колоном ка с. Мраморици;

4) — један батаљон 3 пука, који је већ ноћио на вису југозападно од Цвана, имао је маршевати правцем ка к 1150 преко села Обедника, чистећи терен од непријатеља и држећи везу између обеју колона;

5) — штаб дивизије имао се кретати са левом главном колоном.

Код Моравске дивизије II позива догађаји су се 2 новембра одиграли овако:

А) — *Код десне колоне.* — 1 пешадиски пук са 9 брдском батеријом завршио је прелаз преко Црне Реке тек у 5 часова 2 новембра, те је командант десне колоне и не сачекавши овај пук са батеријом, предузео са својом дотадањом снагом покрет у свануће ка с. Бојишту. При том је код с. Вирова наишао на непријатеља и одмах развио за борбу три батаљона:

један ка с. Бојишту,
један десно ка Црном Врху и
један правцем с. Лескова,
ради обухватања непријатељских крила.

Непријатељ је без јачег отпора отступио.

Непријатељ је затим, са 1—2 батаљона, једном брдском батеријом и једним ескадроном коњице бранио косу између с. Церова и с. Бојишта. Чим се и ту испољио српски обухват, непријатељ је око 10 часова отступио дајући још један слабији отпор код манастира Св. Петра (2 км северно од с. Смиљева).

Гоњење непријатеља вршено је до 13 часова, када се услед замора трупа застало и заноћило са два батаљона на претстражи на к 1300 (на Бигли Пл.) и на пл. Стругово, изнад с. Смиљева, а са главнином између манастира Св. Петра и с. Бојишта. Према овој колони непријатељ се задржао на положајима између Гопеша и Смиљева.

При постављању претстраже сазнало се да се једна непријатељска батерија заглавила на путу од Смиљева ка Гопешу, те је тамо послат један батаљон, који је заробио два брдска топа и заузео вис јужно од с. Смиљева, где је и заноћио.

Дакле, 2 новембра десна колона је наишла на непријатеља такве јачине, да се за то није морало одмах одређивати пола дивизије, јер га је потискивао свега један пешадиски пук и једна брдска батерија. Овога дана командант Моравске дивизије II позива пребрзо је разделио своју дивизију на два подједнака дела, док је међутим, његова лева колона морала остати јача, јер би пресецање комуникације десном колоном могло бити компромитовано да је лева колона била разбијена. Али се у рату некад мора и ризиковати и командант Моравске дивизије II позива то је учинио свакако у нади да ће благовремено издејствовати појачање леве колоне на чему је он радио све до краја битке.

Код леве колоне. — Кад се 1 новембра десна дивизиска колона издвојила и отишла уз Бојиштску Реку, један пешадиски пук (2 пешадиски) заноћио је код с. Мургашева, а остатак дивизије око 15 км северозападно на просторији с. Цван — Доленци — Со-

потница. 2 новембра кренуо је 2 пешадиски пук II позива кичевско-битољским путем.

У архиви се не налази документат из кога би се могло видети како је гласило дивизиско наређење команданту 2 пешадиског пука II позива, који је уствари био претходнички пук леве колоне, али је ондашњи командант 3 пешадиског пука објавио у „Српском књижевном гласнику", у броју од 16 октобра 1921 године, извештај који је био примио 2 новембра у 9.50 часова од команданта 2 пешадиског пука. Тај извештај послат је из с. Мургашева тј. из места преноћишта 2 пешадиског пука II позива и гласио је:

„2 пешадиски пук II позива заузео је косу од коте 990 ка коти 1450 (тј. источни део од Самарнице), а са остатком пука био је на косама изнад села Стругова. У 8 часова изјутра одред креће ради заузимања положаја обележеног котом 1450, а одавде продужиће преко р. Шемнице на с. Стрежово и с. Облаково и даље Црни Врх (1150). Командант 2 пешадиског пука II позива потпуковник Душан Васић". Да би се лакше пратило доцније излагање, навешће се неколико напомена:

на аустроугарској карти, која је тада била код Срба у употреби, био је котом 1450 обележен највиши врх греде која на садашњој поратној карти 1:100.000 носи назив Самарница, док је највиши врх облаковског масива, који је виши од Самарнице за неких 300 м, био обележен на тој старој карти котом 1150, а на новој карти 1431, на којој се зове Бели Камен.

По овом извештају излази да је челни пук леве дивизиске колоне требало да продужи своје наступање „и даље" преко р. Шемнице ка Црном Врху (1150) — по ондашњем обележавању на карти, односно ка Белом Камену (к 1431) по обележавању на карти 1:100.000 југословенског издања; истина, ту се не каже кад ће се то учинити, али су догађаји показали да је то урађено још истог дана 2 новембра.

Дакле, прелазак реке Шемнице од стране Моравске дивизије II позива пре осталих дивизија I армије предузет је и извршен по замисли команданта Моравске дивизије II позива и команданта челног пешадиског пука.

Сами, пак, догађаји текли су овако:

2 пешадиски пук и коњица са батеријом кренули су у 8 часова 2 новембра од с. Мургашева кичевско-битољским путем ради избијања на отсек с. Црноец — Лисолај. За време покрета добивени су извештаји да непријатељ држи Самарницу, да се вод брдске артиљерије налази код с. Габалавци и да је примећен део непријатељске коњице између с. Лисолаја и Лопатице. Пошто је коњица била на челу, то је она код с. Мраморице (на карти 1:100.000 из 1939 године жанд. ст. Мраморица) задржана непријатељском ватром. 2 пешадиски пук одмах је развио један, а потом и други батаљон и после једночасовне борбе непријатељ је био потиснут са Самарнице и са отсека северно од с. Црноец, где је избио 2 пешадиски пук II позива са три батаљона (један му је још раније био одаслат ка Маврову), а потом наставио надирање ка Белом Камену (к. 1431), јер је сматрао, како пише ондашњи помоћник начелника штаба те дивизије, да према добивеном наређењу треба да иде ка највишој тачки у тој области тј. ка коти 1450 која се налази на Белом Камену, а не на Самарници која је била погрешно котирана са 1450.

Ово се објашњење не би слагало са напред изнетим извештајем команданта 2 пешадиског пука II позива који је био послат 2 новембра око 9 часова команданту 3 пешадиског пука I позива.

У сваком случају, код команданта 2 пешадиског пука II позива у том моменту владали су осећај и жеља да што пре и без застоја доспе на највишу тачку у зони дејства своје дивизије.

Прелаз преко реке Шемнице који је непријатељ ометао пушчаном и митраљеском ватром почео је око 14 часова. Прелаз је био потпомаган по наређењу команданта дивизије артиљериском ватром са к 743 (вис код с. Мраморице). Ради заштите и евентуалног прихвата, један батаљон пука био је остављен на левој обали реке Шемнице код с. Лопатице. На тај начин у овом наступању на десној обали р. Шемнице учествовала су само два батаљона.

Око 16 часова 2 пешадиски пук је стигао до близу села Облакова. У то време послат је за појачање 2 пе-

шадиском пуку један батаљон из 3 пешадиског пука II позива, који је био на Самарници око 15.30 часова. Тако ојачан 2 пешадиски пук избио је на теме првог басамка код с. Облакова око 19 часова.

Од 3 пешадиског пука II позива упућени су још:

— један батаљон на к. 743, на отсек северно од с. Обедника (ради везе са десном колоном) и један батаљон ка с. Лопатици да смени батаљон 2 пешадиског пука. Као што се види, 3 пешадиски пук II позива био је сасвим распарчан. На најистакнутијем и најопаснијем месту нашла су се ноћу свега три батаљона 2 и један батаљон 3 пешадиског пука II позива. Два батаљона 3 пешадиског пука II позива, као што је већ речено, употребљена су за везу, наслон и евентуални прихват снага на десној обали р. Шемнице, тако да је команданту дивизије, за испољавање утицаја, остао само један батаљон (онај на коти 743); истина, за случај нужде он је могао користити и она друга два батаљона 3 пешадиског пука северно од с. Обедника и код с. Лопатице, али ни то није било довољно с обзиром на то да је 2 пешадиски пук одласком на врло важан теренски објекат могао изазвати јаку реакцију са непријатељеве стране. Али, благодарећи томе што су Турци били занемарили овај део свога положаја, до те „евентуалне" опасности није ни дошло ни овог ни сутрашњег дана.

Остатак дивизије заноћио је 2/3 новембра на простору Мургашево (пионирски полубатаљон) — с. Мраморица (штаб дивизије, коњица, коњичка батерија, пољски артиљериски дивизион).

Критички осврт на рад команданта Моравске дивизије II позива закључно са 2 новембром. — Догађаји су јасно показали да је десна дивизиска колона могла проћи и са снагом једног пешадиског пука и једне брдске батерије. Олако одашиљање тамо два пешадиска пука и обе брдске батерије (свега их је било две у целој дивизији) учинило је да је за рад леве колоне, која је имала важнији задатак и тежу улогу, остало недовољно снага. Командант Моравске дивизије II позива могао је рачунати да ће му бити послата помоћ, али је морао предвидети да му та помоћ може стићи

касно. Кад се већ одлучио да наступа ка тачки чији би пад могао изазвати непријатељски противудар, за ту улогу требало је да резервише јачи део своје дивизије, а он је међутим своје снаге разделио на два потпуно једнака дела, иако задаци тих делова нису по значају били исти, а главну колону оставио је чак без иједног брдског топа. Командант Моравске дивизије II позива можда је рачунао да ће га суседна дивизија довољно брзо помоћи и да ће тако за своју важнију улогу имати одговарајућу снагу. Доцније ће се видети да се ова предвиђања команданта Моравске дивизије II позива нису на време остварила, те је због тога лева дивизиска колона око дан и по преживљавала тешку кризу. Сем тога, пољски артиљериски дивизион није могао бити привређен где треба да би могао потпомагати леву колону и ова је без артиљериске помоћи морала и да напада и да се брани.

Дакле, ако се посматра подвојено рад Моравске дивизије II позива у погледу тактичке организације напада, мора се рећи да тај рад није био добро организован.

На тактички важнијем правцу, на коме се постављала основа за будући рад дивизије, употребљена је снага једнака оној на тактички тренутно мање важном правцу; ако се узме у обзир расходовање извесних батаљона за службу осигурања, онда је снага на важнијем правцу била и слабија за 2—3 батаљона од оне на мање важном правцу. Командант Моравске дивизије II позива превише је мислио на оперативни део свога задатка, а недовољно на тактичку улогу своје дивизије.

Рад Моравске дивизије II позива није у погледу времена био у складу са радом осталих јединица армије; прелаз реке Шемнице Моравска дивизија II позива извршила је неких 40 часова (две ноћи и један дан) пре но што су суседне дивизије (Моравска I и Дринска дивизија I позива) имале да отпочну напад. Међутим, овај временски несклад у раду уствари је резултирао у искоришћењу непријатељеве слабости на врло значајном теренском отсеку, па је требало настојати да се одговарајуће јединице на том отсеку ојачају што пре, а то је најбрже могло бити учињено

сопственим средствима, а тек потом, уколико би било потребно, трупама које би се добиле од других. Иначе, иницијативни рад команданта 2 пешадиског пука је за похвалу; он је био врло користан по општи исход битке.

Рад осталих дивизија. — Овога дана остале дивизије извршиле су заповест ОБр. 454 и заузимале полазни положај за напад. Тај рад извођен је без непријатељског отпора.

На крају овог дана дивизије су се налазиле у овим распоредима:

Моравска дивизија I позива:

десна колона (1 и 3 пешадиски пук): 1 пешадиски пук избио је на линију с. Лисолај — к 1200; 3 пешадиски пук био је позади 1 пешадиског пука;

лева колона: 2 пешадиски пук и један пољски артиљериски дивизион на простору к 1200 (искључно) — с. Беранци;

резерва: 16 пешадиски пук и један пољски артиљериски дивизион на простору к 1200 (искључно) — с. Беранци;

резерва: 16 пешадиски пук са два пољска артиљериска дивизиона позади 2 пешадиског пука на коти 709.

Штаб дивизије у с. Ивањевци.

Испред дивизије непријатељ се са гребена Древеника повукао без борбе.

Дринска дивизија I позива

Дивизија је у 11 часова требало да отпочне напад на непријатеља који се по ранијим обавештењима налазио на к. 1200 код с. Српци и с. Петилапа. Међутим, Турци су се са својим деловима који су били остављени као заштитнички до тог времена повукли на другу обалу реке Шемнице. На тај је начин био заузет и југоисточни део древеничког масива, који је доцније постао полазни положај за напад ове дивизије. Дивизиске претстраже биле су избачене на линију: југоисточне падине Црнобучког Брда — Петилап — Киошли. Левокрилни пук заузео је мост на р. Шемници код с. Могиле.

Веза са дивизијама добивена је десно и лево.

2 новембра увече, Дринска дивизија I позива заноћила је у овом распореду:

— 17 и 4 пешадиски пук на претстражној линији: југоисточне падине Црнобучког Брда — Петилап — Киошли;

— главнина:

6 пешадиски пук на јужном излазу из села Стари Српци;

5 пешадиски пук западно од села Вашарејце;

3 артиљериски дивизион између 17 и 4 пешадиског пука;

1 артиљериски дивизион на падини југоисточно од села Стари Српци (данас с. Српци).

Дунавска дивизија I позива. — 2 новембра Дунавска дивизија I позива извршила је потребне покрете и заузела следећи распоред:

— 9 пешадиски пук (без 1 батаљона) и 3 артиљериски дивизион држе мостове на Црној Реци на путевима с. Чарлија (североисточно од Могиле) — с. Могила и с. Трап — с. Трн и позади њих села Чарлија и Трап, са резервом од 1 батаљона позади Чарлије, тј. позади десног крила;

— 7 пешадиски пук са једним артиљериским дивизионом код с. Будакова;

— 18 пешадиски пук код с. Добрушева (у другој линији);

— дивизиски коњички пук код с. Путуруса.

Рад Коњичке дивизије. — За 2 новембар било је наређено исто што и за 1 новембар са додатком да се извиђају десно крило и бок непријатеља и да се ухвати тесна веза са грчком војском. У вези тога командант Коњичке дивизије наредио је да командант 2 коњичке бригаде продужи „енергично извиђање правцем с. Новаци — с. Рибарци — Гнеотино — Брод, а командант Дринског дивизиског коњичког пука да извиђа на фронту од с. Чарлије до с. Добромира, бранећи и даље прелаз преко р. Черне."

У архиви нема података о томе да су Команди армије достављени неки подаци о непријатељу који су били добивени 1 и 2 новембра. Тако је и Коњичка дивизија провела и овај дан без неких важнијих извиђачких и оперативних резултата. Црна Река није се могла газити на отсеку од с. Новака све до с. Брода.

Да је Коњичка дивизија разрешена обавезе да брани правац преко Новака, она би још истог дана могла овладати прелазом код с. Брода и тако се припремити за дејство у десни бок и позадину непријатеља. Та би акција била у неку руку демонстрација у односу на главни напад на центар турског положаја.

Коњичка дивизија провела је ноћ 2/3 новембра у овом распореду:

— 1 чета 1 батаљона 9 пука, 1 ескадрон и 1 комитска чета у с. Новаци, које су Турци напустили 2 новембра изјутра;

— коњичка батерија са једним водом топова код с. Добромира, а другим код Новака;

— остатак 1 батаљона 9 пешадиског пука западно од с. Новака;

— Дрински коњички пук — с. Влаклар;

— Моравски коњички пук — с. Урмакер;[1])

— 4 коњички пук — с. Арматуш;

— 2 коњички пук — с. Мегленци и с. Суводол са 1 ескадроном у с. Биљанику.

Рад Турака 2 новембра. — Овог дана Зеки-паша је имао обавештење о томе да Срби од Кичева наступају не само друмом, него и Бојиштском Реком, *па је још истог дана упутио VI корпус* (без оног одреда код Чикирички,[2]) *ка с. Доленцу* „ради напада на Србе". Зеки-паша је тога дана имао овакву претставу о укупним српским снагама:

— једна дивизија у близини Хана Петилапа;

— једна дивизија између с. Лопатице и с. Црноец;

— једна се колона спушта са коса северно од Гопеша право ка југу. Укупно досада развијена снага код Срба износи око три дивизије.

У погледу српског даљег рада Зеки-паша је рачунао да ће Срби продужити наступање правцима од Кичева и Прилепа, а да то неће чинити са источног правца преко Црне Реке и доњег тока разливене Шемнице.

У догађајима тога дана Зеки-паша спомиње и своје размишљање о великом значају Белог Камена, као

[1]) Нема га на карти.
[2]) Логоварди.

и наређење које је послао команданту пешадиског пука (тамо су се налазила 2—3 жандармериска батаљона) да Бели Камен одржи бар до сутра (3/XI) ујутру. Ово је наређење заиста врло значајно, али га је требало послати и Џавид-паши. „Држећи линију брда са котом 1150 (стварно Бели Камен), према северу нам је Битољ — Кочиште — Кукуречани — Трн — Чикирички, према истоку набујали део реке Шемнице, а на западу планина Ставрако која нам заштићује крила". Ову замисао о протезању битачног положаја он је допунио још и овим: „Јачем V корпусу дат је фронт *од Чикирички до Кукуречана* који је био дужи од фронта VII корпуса. Гребене на линији Кукуречани — Кочиште и Снегово, врло неприступачне, могли бисмо држати и слабијом снагом. Један је корпус имао да нам остане на расположењу као резерва, одакле бисмо фронт појачавали или вршили контранападе. Мислили смо да трупе које су долазиле из Ресна, помакнемо на Гопеш, да тамо зауставимо продирање једне непријатељске колоне."

Из напред наведеног могло би се извести неколико закључака:

— турски одбранбени систем обухваћен је на истоку Црном Реком од с. Логоварди до Трна; на североисточној и делом северној страни доњим током реке Шемнице — од с. Трна преко Могиле до наспрам Кукуречана, а одатле линијом Кукуречани — Кочиште која пресеца северни нагиб облаковског масива;

— уз овај систем Бели Камен је стајао као засебна теренска група, која није била у захвату левокрилног турског корпуса (VII);

— у овом одбранбеном систему, на делу од Чикирички (с. Логоварди) па до с. Могиле, постојао је један одбранбени појас, а западно од линије Битољ — Кукуречани постојала су два одбранбена појаса:

— Кукуречани — Драгожани и

— Битољ — Кочиште;

— тежишни део одбранбеног система лежао је источно и југоисточно од линије Кочиште — с. Драгожани;

— фронт према истоку појачан је Црном Реком и доњим током Шемнице. Ако би група Кукуречани — Драгожани била добро утврђена (што Срби 2/XI нису знали), она би претстављала значајан одбранбени фактор, јер би се из ње могла анфилирати десно и лево р. Шемница. Уређењем за одбрану гребена Битољ — Кочиште стварно је створен други одбранбени положај. Лево крило овог одбранбеног система требало је да буде заштићено побочницом, постављеном на Белом Камену, али под условом да та побочница буде довољно јака, те да се може бранити било за све време битке, или пак, до неког другог значајног момента (у нашем случају, док VI корпус не дође да је појача).

Између Кочишта и Белог Камена налазиле су се две косе (Црновршко Брдо и коса западно од њега); наступањем преко тих коса могле су се наткриљавати одбране и Белог Камена и Кочишта.

При крају излагања догађаја за 2/XI, Зеки-паша каже: „После тога дознадосмо да непријатељска војска која надире на Гопеш све више и више расте и да има намеру да нам *прекине везу између Ресна и Корче*, те смо на ту чињеницу обратили пажњу команданту VI корпуса, који се налазио на тој страни."

Дакле, већ 2/XI Зеки-паша је почео да мисли и о својој отступници која је водила поред његовог западног крила.

О раду команданта VI корпуса нема довољно података, али је он свакако текао у духу напред изнетих погледа и намера Зеки-паше. По подацима М. Л.[1]) 2/XI увече кроз Битољ су пролазиле трупе VI корпуса и те ноћи стигле у област Превалца, а по догађајима 3/XI, када су Срби заузели највиши врх Белог Камена, види се да турске трупе нису биле благовремено дошле да појачају свој пук на Белом Камену.

Командант VII корпуса је свакако био допунио свој одбранбени систем у северну и западну страну од Кочишта, али се не зна ништа детаљније о томе. Из

[1]) Милутин Лазаревић — Српско-турски рат 1912 године, Српска књижевна задруга, бр. 231.

Зеки-пашиних „Успомена“ види се да су командна места корпуса била: за V корпус код с. Оризара, а за VII корпус код с. Снегова.

Корпусима су додељене ове улоге:

V и VII корпус добили су одбранбене улоге, а *„VI корпус имао је да нападне Србе“.*

V корпус држао је фронт од Логовардија преко Могиле до Кукуречана (закључно) — тј. линију одбране у низији, а VII корпус одбранбену линију Битољ — Кукуречани — Кочиште. VI корпус имао је да изводи противнападну акцију на северозападном делу облаковског масива са тежиштем напрезања око Белог Камена (к 1431).

Одред код Логовардија имао је 3 батаљона и две батерије.

У саставу V корпуса налазиле су се 13 и 15 низамска дивизија.

У саставу VI корпуса Зеки-паша спомиње 16 низимску дивизију и делове који су ноћу 2/3 имали да дођу из Ресна; ове је намеравао да избаци према с. Гопешу. 18 низамску дивизију Зеки-паша не спомиње у саставу Шавидове групе, али по подацима које је дао начелник штаба Џавид-паше[1]) ту су била два батаљона из 18 низамске дивизије, три батаљона 6 стрељачког пука и делови који су стигли из Охрида преко Ресна.

3 новембар

РАД КОМАНДЕ АРМИЈЕ И ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

(Скица бр. 4 и 5)

2 новембра дивизије су имале да изврше покрете ради заузимања полазних положаја.

Моравска, Дринска и Дунавска дивизија I позива извршиле су те покрете уз слабији непријатељски отпор или и без отпора. 3 новембра изјутра Команда армије издала је заповест ОБр. 472 по којој су дивизије имале да остану на заузетим положајима, да се што боље утврде и извиде непријатеља и земљиште на правцима напада.

---

[1]) По М. Л.

Да би се још једном размотриле теренске околности при којима ће се изводити напад, 3 новембра око 11 часова, командант I армије са својим начелником штаба извршио је осматрање непријатељског положаја са положаја Дринске дивизије I позива. Том приликом су коначно и у потпуности утврђени правци напада појединих дивизија, а уједно је одлучено да напад армијом почне 4 новембра у 6 часова.

Заповест за напад израђена је 3 новембра по подне и потом је одмах разаслата потчињеним јединицама. Ову заповест дивизије су примиле: Моравска II у току ноћи 3/4, Моравска I у 19 часова, Дринска I у 18 часова, Дунавска I предвече 3/XI и Коњичка дивизија 4 новембра у 2 часа. Пошто је напад имао отпочети 4 новембра у 6 часова, дивизијама је остало врло мало времена да још нешто ураде у погледу припрема, те се тако њихов рад свео на издавање заповести потчињеним јединицама.

Поменуто наређење Команде армије Пов. бр. 472, по коме су дивизије имале да остану на својим местима, није одговарало стању код Моравске дивизије II позива која је 2/XI допрла до с. Облакова. Над њом се издизао Бели Камен који је био врло значајан и за Србе и за Турке. Зато је командант Моравске дивизије II позива 2/XI у 22.30 часова известио Команду армије да намерава да 3 новембра десном колоном садејствује нападу леве дивизиске колоне са линије Гавато — Метимир и уједно замолио да Моравска дивизија I позива 3 новембра пређе у напад са линије с. Лисолај — Црнобуки у правцу Кочишта.

У вези ове преставке командант I армије наредио је ноћу 2/3 новембра команданту Моравске дивизије II позива да се у дивизији одржава веза са десном колоном и да ова дејствује правцем с. Српци — Братин Дол ка Битољу. Овим је наређењем Команда армије наговестила своје схватање — да командант дивизије треба да рачуна на своје сопствене снаге. Доцније, 3 новембра у 17 часова, Команди армије послата је молба да Моравска дивизија I позива што пре пошаље на Бели Камен један пешадиски пук са једном брдском батеријом. По овој ствари био је умољен непосредно и сам командант Моравске дивизије I позива који је

после тога наредио да се команданту Моравске дивизије II позива упути 3 пешадиски пук. Дакле, Команда армије је тек при крају тога дана усвојила захтев да се Моравска дивизија II позива ојача са једним пуком из суседне дивизије, али не и захтев да мења план и организацију напада осталих јединица армије.

У току 3 новембра Врховна команда није ништа наређивала у погледу извођења битке.

РАД МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ II ПОЗИВА

Командант Моравске дивизије II позива замишљао је да главно напрезање I армије треба да буде извршено на крилу на коме се налазила његова дивизија, па је зато својим радом и преставкама ишао на то:

— да се северни део армиског фронта помери удесно — у западну страну — те да се на тај начин и тежиште груписања помери у ту страну, а положај његове дивизије учини мање изолованим;

— да се његова дивизија ојача непосредним додељивањем снага да би могао извршити ове задатке;

— да овлада и потом очува највиши врх облаковског масива;

— да пресече непријатељеву отступницу у западну страну

— и да своју дивизију осигура од акције непријатеља и са правца Ресна.

Његови предлози били су:

1) да ће ради пресецања везе Битољ — Охрид упутити један здружен одред своје дивизије, а не само коњицу како му је било наређено (30 октобра);

2) да Моравска дивизија I позива помери своје десно крило до линије с. Вардино — с. Чагор — с. Лопатица (31 октобра);

3) да Моравска дивизија I позива пређе у напад 3 новембра са линије Лисолај — Црнобуки (22.30 часова 2 новембра);

4) да га командант Моравске дивизије I позива подржи бар до мрака 3 новембра (преставка у 12 часова 3 новембра);

5) да командант Моравске дивизије I позива појача леву колону Моравске дивизије II позива са јед-

ним пешадиским пуком и једном брдском батеријом (3 новембра у 17 часова) и

6) да десно крило Моравске дивизије I позива ступи у борбу и да левој колони Моравске дивизије II позива пошаље једну брдску батерију (пренето преко ординанс-официра 3 новембра после 9 часова).

У вези послатог извештаја под 1) Команда армије је одговорила посредно тек другог дана када је у свом наређењу поменула постојање „десне дивизиске колоне", чиме је посредно усвојила да за пресецање отступнице није довољна само коњица, него да тамо треба упутити јачу здружену снагу.

По захтеву под 2) Команда армије није ништа одговорила.

Захтев под 3) Команда армије није узела у обзир, него је остала при свом наређењу да све дивизије 3 новембра остану на положајима на које су биле стигле 2 новембра. Држећи се стриктно овог наређења, командант Моравске дивизије I позива није изашао у сусрет молби команданта Моравске дивизије II позива, којом је овај, обраћајући му се непосредно, тражио да га појача са једним пешадиским пуком. Тиме је било одгођено за читав дан пружање непосредне помоћи Моравској дивизији II позива.

По захтеву под 6) који је био достављен по помоћнику начелника штаба Моравске дивизије I позива, њен командант је изашао у сусрет наредивши 3/XI у 20.30 часова да 3 пешадиски пук I позива крене најкраћим путем ка с. Жулици (2 км североисточно од с. Габалавци) и да се стави на расположење команданту Моравске дивизије II позива. Због рђавог преноса ове заповести командант 3 пешадиског пука I позива примио ју је тек 4/XI изјутра.

Ноћу 2/3 новембра у команди дивизије добивено је наређење да дивизија одржава везу са десном дивизиском колоном која треба да дејствује правцем с. Српци — с. Братин Дол ка Битољу. Сврха овог наређења била је да дивизија буде прикупљена и да се међу колонама одржава тактичка веза.

Те исте ноћи Команда армије наредила је да дивизије 3 новембра остану на својим местима, да се утврде и што боље извиде нападне правце и одговарајуће де-

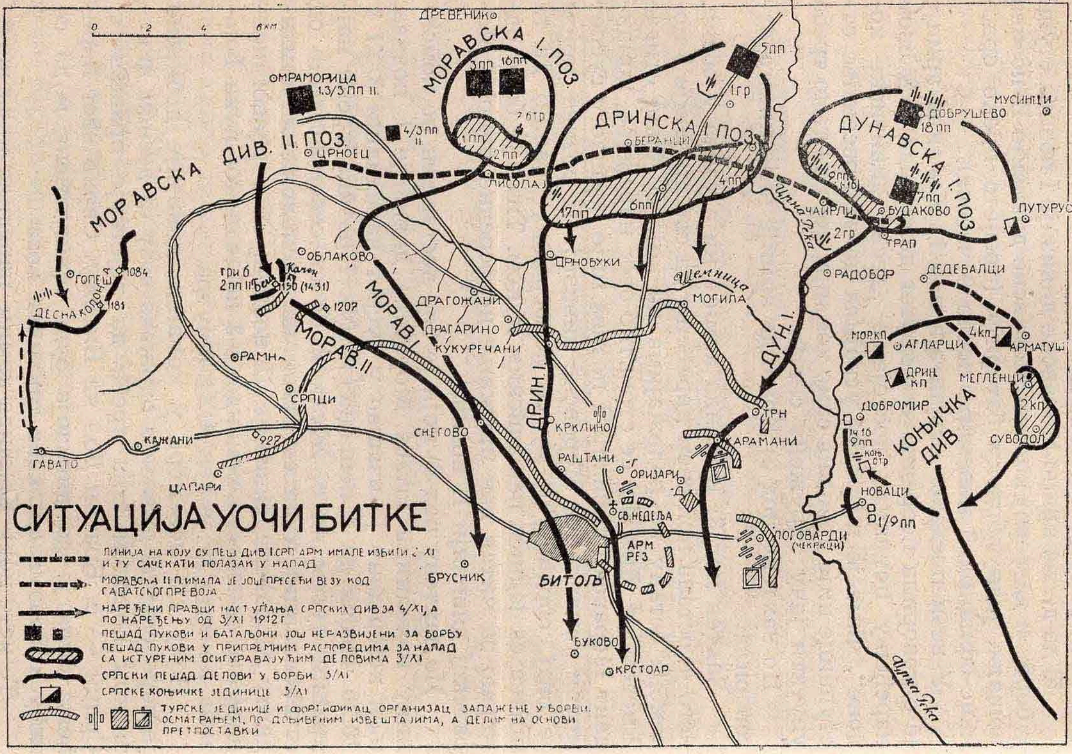

СИТУАЦИЈА УОЧИ БИТКЕ
0 2 4 6 км
ЛИНИЈА НА КОЈУ СУ ПЕШ ДИВ I СРП АРМ ИМАЛЕ ИЗБИТИ 2 XI И ТУ САЧЕКАТИ ПОЛАЗАК У НАПАД
МОРАВСКА II П. ИМАЛА ЈЕ ЈОШ ПРЕСЕЋИ ВЕЗУ КОД ГАВАТСКОГ ПРЕВОЈА
НАРЕЂЕНИ ПРАВЦИ НАСТУПАЊА СРПСКИХ ДИВ ЗА 4/XI, А ПО НАРЕЂЕЊУ ОД 3/XI 1912 Г
ПЕШАД ПУКОВИ И БАТАЉОНИ ЈОШ НЕРАЗВИЈЕНИ ЗА БОРБУ
ПЕШАД ПУКОВИ У ПРИПРЕМНИМ РАСПОРЕДИМА ЗА НАПАД СА ИСТУРЕНИМ ОСИГУРАВАЈУЋИМ ДЕЛОВИМА 3/XI
СРПСКИ ПЕШАД ДЕЛОВИ У БОРБИ 3/XI
СРПСКЕ КОЊИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ 3/XI
ТУРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И ФОРТИФИКАЦ ОРГАНИЗАЦ ЗАПАЖЕНЕ У БОРБИ, ОСМАТРАЊЕМ, ПО ДОБИВЕНИМ ИЗВЕШТАЈИМА, А ДЕЛОМ НА ОСНОВИ ПРЕТПОСТАВКИ
ДРЕВЕНИК
МОРАВСКА I. ПОЗ.
3 пп
16 пп
1 пп
2 пп
МРАМОРИЦА
1.3/3 пп II.
4/3 пп II.
МОРАВСКА ДИВ. II. ПОЗ.
ЦРНОЕЦ
ЛИСОЛАЈ
ДРИНСКА I. ПОЗ.
БЕРАНЦИ
5 пп
1 гр
17 пп
6 пп
4 пп
ДУНАВСКА I. ПОЗ.
ДОБРУШЕВО
18 пп
МУСИНЦИ
9 пп
7 пп
ЧАЈРЛИ
БУДАКОВО
Црна Река
2 гр
ТРАП
ПУТУРУС
ГОПЕША
1084
ДЕСНА КОЛОНА
1181
три б 2 пп II.
Кичевски
ОБЛАКОВО
1207
МОРАВ. II
МОРАВ. I
ДРАГОЖАНИ
ДРАГАРИНО
КУКУРЕЧАНИ
ЦРНОБУКИ
Шемница
МОГИЛА
ДУН. I.
РАДОБОР
ДЕДЕБАЛЦИ
МОР. КП
АГЛАРЦИ
4 кп
АРМАТУШ
ДРИН. КП
МЕГЛЕНЦИ
ДОБРОМИР
2 кп
КОЊИЧКА ДИВ
СУВОДОЛ
РАМНА
СРПЦИ
КАЖАНИ
927
ГАВАТО
ЦАПАРИ
СНЕГОВО
ДРИН. I.
КРКЛИНО
ТРН
КАРАМАНИ
РАШТАНИ
ОРИЗАРИ
СВ. НЕДЕЉА
НОВАЦИ
1/9 пп
коњ. отр
ПОГОВАРДИ (ЧЕКРКЦИ)
БРУСНИК
БИТОЉ
АРМ РЕЗ
БУКОВО
КРСТОАР
Црна Река

Скица 5

лове непријатељског положаја. Моравска дивизија II позива није могла поступити по овом наређењу, јер је било незгодно да лева колона остане у полунагибу важног теренског објекта коме се пошло и што десна колона још није била пресекла везу Битољ — Охрид. Зато је командант ове дивизије ноћу 2/3 новембра наредио да обе колоне 3 новембра продуже рад по ранијем наређењу са додатком да је десној дивизиској колони придат један ескадрон ради извиђања правцем с. Обедник — с. Смиљево.

Да би се до краја искористило тактичко изненађење, лева колона је 3 новембра у 3 часа наставила напад и, заузимајући постепено косу по косу, око подне избила на највиши врх облаковског масива. Том приликом је заробљен један турски жандармериски мајор и неколико војника. Непријатељ је покушао неколико противнапада, али без успеха, док су Срби ту проширили свој успех заузевши цело теме Белог Камена (к. 1431).

Из овога се може закључити да Турци по подне 3 новембра нису бранили ову важну тачку јачом снагом. То уједно значи да до тог момента није било опасности од непријатељског противнапада, али не значи да је и даље требало одлагати слање помоћи овој дивизији. Доцније ћемо видети да је ова помоћ тражена у подне 3/XI, а пошла је тек 4/XI око 5 часова, тј. 17 часова доцније но што је била тражена — у подне 3/XI.

У својој књизи „Српско-турски рат 1912 године" пуковник М. Л.[1]) дао је интересантне податке о извршењу овог напада.

Према тим подацима, „напад је почео у 4.30 часова 3 новембра са три и по батаљона у првом и са две чете у другом борбеном реду, позади левог крила. Батаљони у првом борбеном реду били су у смакнутим поредцима. Цео први борбени ред кретао се једновремено; изненађени турски предњи делови делом су се разбежали, а делом предали. Наступање је настављено без отварања

[1]) Издање Српске књижевне задруге, св. бр. 231.

ватре. По заузимању првог басамка, мало се застало и уредило и потом одмах наставило наступање — али без деснокрилног батаљона који је застао услед непријатељске ватре од с. Стрежева. На сличан начин освајани су и остали степени; непријатељ је са њих давао отпор, али су ти отпори брзо савлађивани и у свануће Срби су се нашли пред к. 1431. Услед турске пушчане, митраљеске и артиљериске ватре, Срби су тада одговорили пушчаном и митраљеском ватром и почели прелазити у тање стројеве. На тај јуришни положај пристигао је и заостали батаљон (из 3 пешадиског пука II позива), те и он узе учешћа у борби".

Око 8 часова Турци су према српском десном крилу извршили један мањи противнапад. Овај напад је био одбијен и Турци су се потом повукли на ћувик 500 — 600 м југоисточно од к. 1431 где су се и задржали. Срби су међутим избили на Бели Камен, а потом, око подне, једним скоком и на једну мању косу, на 200 — 300 м далеко од поменутог ћувика. После тога српски распоред је био овакав:

— на десном крилу *3 батаљон 2 пука II позива* заузео је ребро изнад к. 1214, фронтом према с. Лери;

— до тог батаљона су стигле *две чете 4 батаљона 3 пука II позива* (западни крај поменуте мале косе), а до њих *2 чете 4 батаљона и један батаљон 2 пука II позива*, фронтом према поменутом ћувику који су држали Турци;

— 2 чете 4 батаљона 2 пука II позива остале су на првом басамку наспрам с. Габалавци.

По заузећу ове тачке почело је утврђивање положаја и уређивање јединица. У први борбени ред уведена су сва три батаљона 2 пешадиског пука и 1½ батаљон 3 пешадиског пука II позива, а у општој резерви колоне располагало се са свега две чете из 3 пешадиског пука II позива.

У том се распореду и заноћило. Замор код људи био је врло велики; време је било хладно и кишовито; људи су били слабо одевени, а од прошлог вечера (2/XI) нису примили храну.

Рад леве колоне је био чисто пешадиски, јер „пољски дивизион није био приведен због теренских тешкоћа" (како вели помоћник начелника штаба у сво-

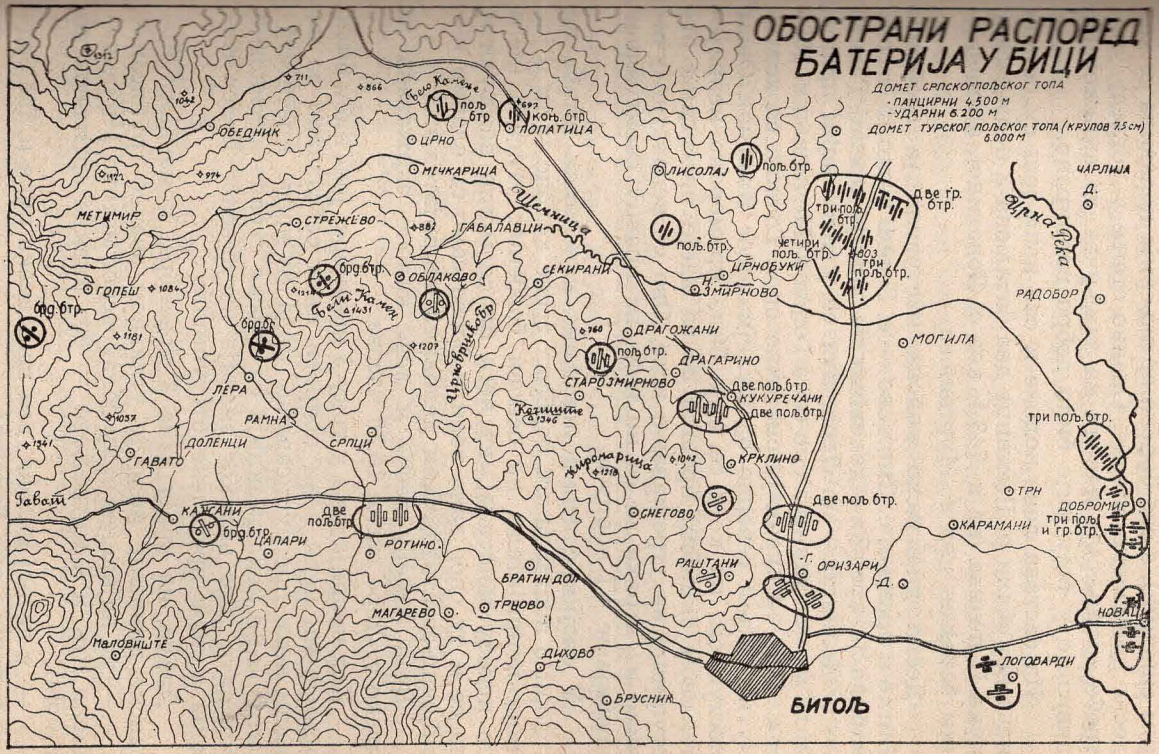
ОБОСТРАНИ РАСПОРЕД БАТЕРИЈА У БИЦИ
ДОМЕТ СРПСКОГ ПОЉСКОГ ТОПА
- ПАНЦИРНИ 4.500 М
- УДАРНИ 6.200 М
ДОМЕТ ТУРСКОГ ПОЉСКОГ ТОПА (КРУПОВ 7,5 СМ) 6.000 М
ОБЕДНИК
ЦРНО
МЕЧКАРИЦА
ГОЛЕМО КАМЕНЕ
ПОЉ БТР
КОЊ. БТР
ЛОПАТИЦА
ЛИСОЛАЈ
ПОЉ. БТР
ЧАРЛИЈА
ДВЕ ГР. БТР.
ТРИ ПОЉ БТР
ЧЕТИРИ ПОЉ. БТР
ВОЗ ТРИ ПОЉ. БТР.
МЕТИМИР
СТРЕЖЕВО
ГАБАЛАВЦИ
ЦРНА РЕКА
ГОПЕШ
БРД БТР
ОБЛАКОВО
СЕКИРАНИ
ЦРНОБУКИ
ЗМИРНОВО
РАДОБОР
ДРАГОЖАНИ
ДРАГАРИНО
МОГИЛА
СТАРОЗМИРНОВО
ДВЕ ПОЉ БТР
КУКУРЕЧАНИ
ЛЕРА
РАМНА
ТРИ ПОЉ. БТР.
ДОЛЕНЦИ
СРПЦИ
ГАВАТО
КРКЛИНО
ТРН
ДОБРОМИР
ТРИ ПОЉ И ГР БТР.
КАРАМАНИ
КАЖАНИ
ЦАПАРИ
РОТИНО
СНЕГОВО
ОРИЗАРИ
БРАТИН ДОЛ
ТРНОВО
МАГАРЕВО
НОВАЦ
ЛОГОВАРДИ
МАЛОВИШТЕ
ДИХОВО
БРУСНИК
БИТОЉ

Скица 6

јим списима), а сва брдска артиљерија налазила се код десне дивизиске колоне. Овакво стање у погледу употребе артиљерије наводи на закључак да ангажовање дивизије у бојy није било добро планирано.

Из састава леве колоне и ове ноћи још су остали на левој обали р. Шемнице два батаљона 3 пешадиског пука II позива (на к. 743 и код с. Лопатице), а пионирски батаљон код с. Мургашева.

Десна дивизиска колона наступала је гребеном Бигле и правцем с. Смиљево — с. Гопеш и око 15 часова избила је предњим деловима на линију превој Гавато — с. Доленци — с. Лера, али се у току ноћи прикупила на положајима око села Гопеша (Мечковац к. 1084 и к. 1181 — ћувик југоисточно од с. Гопеша са истакнутим делом северно од Сулејмановог Камена). Овим поступком, на који се није било приморано непријатељевом акцијом, прешло се са идеје пресецања отступнице на угрожавање исте. Ово се вероватно учинило из страха да се не нађе на правцу евентуалног пробијање VI корпуса.

У својим списима помоћник начелника штаба не говори о неким јачим борбама десне колоне нити о јачини непријатеља на основи борбених утисака (него по исказу мештана), из чега би се могло закључити да се и ту овог дана водила борба само са слабим извиђачко-заштитничким деловима непријатеља.

Веза између десне и леве колоне одржавана је преко с. Лере после 16.30 часова.

Код непријатеља у току 3 новембра још нису били примећени неки већи покрети нити се сазнало да он врши нека претруписавања, мада се могло претпоставити да ће нека реакција са турске стране неминовно уследити због великог значаја изгубљеног Белог Камена и због пресечене отступнице.

Дакле, на крају дана 3 новембра, командант Моравске дивизије имао је углавном овакво груписање:

— на највишем врху облаковског масива 1½ пешадиски пук и 4 митраљеза — без икакве артиљериске помоћи;

— у десној колони, два пешадиска пука и две брдске батерије око Гопеша;

— у дивизиској резерви, позади леве колоне, два пешадиска батаљона и пионирски полубатаљон;

— коњички пук у долини Шемнице одржава везу између десне и леве колоне.

Као што се види, на важнијем тактичком и по дивизију судбоноснијем месту — мање пешадије и без артиљерије; на стратегиски важнијем, а по дивизију мање судбоносном месту, јача снага и сва расположива брдска артиљерија. Дакле, командант Моравске дивизије II позива био је поклонио већу пажњу стратегиским него тактичким обзирима, а то га је могло скупо стати. Он је, истина, предузео мере да добије појачање, али, као што смо видели, оно је стигло тек 4/XI у 14 часова. Како се дочекало то време видеће се из даљег излагања.

РАД ОСТАЛИХ ДИВИЗИЈА

Овога дана све су дивизије имале да остану на положајима заузетим 2 новембра, да се утврђују и извиде правце напада. Изузев Моравске дивизије II позива остале дивизије су поступиле по том наређењу, па ће се овде споменути само важнији моменти.

РАД МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

3 новембра у 1.35 добивен је извештај да је Моравска дивизија II позива заноћила левом колоном на линији с. Облаково — Жулица[1]) — Лисолај, а десном код Гопеша.

У овом извештају није било речи о слању појачања Моравској дивизији II позива него се само указивало на догађаје код ове дивизије. Доцније, после учињеног захтева, командант Моравске дивизије I позива одлучио је да уз претходну сагласност команданта армије 3 новембра у 20.30 часова упути 3 пешадиски пук I позива као појачање Моравској дивизији II позива.

Ово је наређење требало предати хелиографом са к. 1200. Међутим, то преношење није извршено због рђавог рада телефонског одељења, те је командант 3

[1]) Југоисточно од с. Лопатице, 1 км југоисточно од к. 725, на левој обали р. Шемнице.

пешадиског пука сазнао за ово од команданта 1 пешадиског пука 4/XI изјутра.

Овим почиње тесно везивање рада Моравске дивизије II позива са Моравском дивизијом I позива.

У погледу пласирања артиљерије овде је постигнут врло слаб успех.

Од 8 пољских батерија свега је једна била пласирана[1]) на седлу западно од коте 1200 (ова кота је 2 км западно од с. Беранци), а остале су придате команданту Дринске дивизије I позива, који их је, пошто није могао да пласира ни своје батерије, предао команданту армиске резерве.

3 новембра у 19 часова добивена је заповест Команде армије ОБр. 480 за општи напад који је имао да почне 4 новембра у 6 часова.

РАД ДРИНСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

3 новембра изјутра Команда армије наредила је са ОБр. 472 да се изврши рекогносцирање:

— главног друма
— села Кукуречана и
— села Драгожана.

Одаслати извиђачки делови били су дочекани јаком артиљериском ватром од с. Кукуречана и Драгожана. Група градске артиљерије, пласирана код Петилапа, отворила је ватру на непријатељску батерију код с. Кукуречана и дејствовала целог дана али без успеха, јер је циљ био ван домета српских топова.

Услед стрмих нагиба и омекшаног земљишта није се могао пласирати 3 артиљериски дивизион на југоисточним падинама Црнобучког Брда, иако су преко целог дана употребљаване двоструке запреге.

Свега једна батерија Моравског артиљериског пука (седма) успела је уз биволску вучу да се са својим борним делом пласира на седлу западно од к. 1200, одакле је дејствовала на турску батерију код с. Драгожана пред фронтом Дринске дивизије I позива.

Око 10 часова, командант I армије, његов начелник штаба и два команданта дивизије, извршили су осма-

[1]) По М. Л. између к. 1145 (2 км североисточно од с. Лисолаја) — к. 1091.

трање непријатељских положаја са претстраже деснокрилног пешадиског пука, којом је приликом коначно утврђен план и почетак напада. По том плану Дринска дивизија I позива имала је да напада правцем с. Црнобуки — с. Кукуречани — с. Раштани — с. Крклино — Света Недеља — с. Крстоар. До мрака дивизија је имала да заузме распоред према овом правцу за сутрашњи напад. Деснокрилни претстражни пук имао је да се помери удесно до к. 1200, а на његово место имао је да дође један пешадиски пук из другог борбеног реда (шести). 5 и 4 пешадиски пук имали су да остану на својим местима; 4 пешадиски пук имао је да остане на свом месту док га не смени Тимочка дивизија II позива. То је било прво померање армиског фронта удесно.

По овом наређењу је поступљено и Дринска дивизија I позива налазила се 3 новембра увече на линији:

к. 1200 (искључно) — јужни излаз из села Стари Српци — Вашарејца са претстражом на р. Шемници; са једним артиљериским дивизионом југоисточно од с. Српци, док је други покушавао да се пласира на југоисточној падини Црнобучког Брда.

3 новембра у 18 часова добивена је заповест за општи напад 4 новембра.

РАД ДУНАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

3 новембра Дунавска дивизија I позива остала је у јучерашњем распореду и на истим местима. Једино је дивизиски коњички пук извршио покрет до моста на путу с. Трап — с. Трн и прешао преко овога; увече му је послата једна чета 9 пешадиског пука као појачање.

Преко дана је вршено рекогносцирање и извиђање, којом су приликом добивени подаци:

— да се мост преко Црне Реке може свуда поставити; да на десној обали услед поплаве нема довољно простора за развој и *да је кретање трупа у близини Црне Реке изван путева немогуће;*

— да се код Г. и Д. Оризара налазе три батаљона и две батерије;

— код с. Карамана примећен је један коњички пук;

— у Битољ је око 14 часова стигао један железнички воз са 500 пешака, који су одмаршовали ка с. Караманима.

3 новембра предвече добивена је заповест Команде I армије ОБр. 480, по којој ће Дунавска дивизија I позива (без 8 пешадиског пука) имати да дејствује, уколико је могуће, правцем с. Трн — с. Карамани — с. Поешево.

РАД КОЊИЧКЕ ДИВИЗИЈЕ

И овог дана Коњичка дивизија је остала углавном на истом месту и са истим задатком, тј. одбрана правца преко с. Новаци. Артиљериски вод, који се налазио код с. Добромира, упућен је ка с. Новаци где се налазио други вод коњичке батерије. Један од тих артиљериских водова тукао је непријатељску батерију, а други је тукао турску пешадију (око 2 чете) која је бранила мост, а у једном моменту и 5—6 ескадрона турске коњице који су били примећени у покрету ка Битољу.

Са једном пешадиском четом и четом комита, а уз ватрену подршку целе батерије, Срби су покушали прелаз преко Црне Реке.

Батерија је избацила 198 зрна.

Ни овог дана нису били прибављени неки важнији подаци о непријатељу.

Тако је Коњичка дивизија дочекала заповест Команде I армије за општи напад.

Укратко, у данима пре битке (1, 2 и 3 новембра) Коњичка дивизија је била везана за запречавање једног правца, а тај задатак могао је, благодарећи разливености Црне Реке, да врши и један слабији здружен одред од пешадије и артиљерије.

ТИМОЧКА ДИВИЗИЈА II ПОЗИВА У ВРЕМЕНУ ПРИПРЕМЕ БИТКЕ КОД БИТОЉА

За време савлађивања Присатског и Плетварског Превоја, као и за време боја код с. Алинаца, Тимочка дивизија II позива налазила се у долини Вардара (код Велеса и Демир Капије) и код Штипа, у долини Брегалнице. Према наређењу Врховне команде од 31/X ова је дивизија са својих 8 батаљона и две пољске батерије

доведена на битачну просторију. Због њене смањене јачине придат јој је 8 пешадиски пук I позива (из састава Дунавске дивизије I позива), који је раније био код Демир Капије, па отуда дошао код с. Тополчана.

3 новембра, када је била примљена заповест за општи напад, Тимочка дивизија II позива била је прикупљена на просторији с. Киошли — с. Беранци — с. Тополчани, у другој линији армиског распореда.

*

На тај је начин 3 новембра завршена припрема битке.

Све дивизије, сем Моравске дивизије II позива, извршиле су наређене им покрете уз врло слаб и местимичан отпор, док је Моравска дивизија II позива имала да савлада нешто јачи отпор непријатељских извиђачко-заштитних и осигуравајућих делова, те се сасвим правилно може узети да и рад Моравске дивизије II позива 2 и 3 новембра пада у припремни период Битољске битке, иако се тим радом било упало на отсек чији ће велики значај проузроковати јаку реакцију са турске стране.

Рад Турака 3 новембра. — Овог дана Зеки-паша се налазио на вису југозападно од с. Снегова на командном месту VII корпуса. Са правца Гопеша чуо је пешадиску и артиљериску ватру, а потом је дознао *да је непријатељ потпуно загосподарио косама Облакова.* У вези с тим наредио је да VI и VII корпус поврате те висове, али пошто је већ било доцкан, извршење тога наређења одложено је за 4/XI.

Из Снегова Зеки-паша је отишао у с. Оризаре, код команданта V корпуса. Ту је дознао да су Срби заузели с. Новаке, али да им одред код Логовардија даје јак отпор.

Код оба команданта корпуса, и VII и V, Зеки-паша тврди да је наишао на поузданост и добро расположење.

На крају дана Зеки-паша је овако замишљао рад Срба: на фронт V и VII корпуса нападају две дивизије, а преко Гопеша управљају се ка турском левом крилу да би му пресекли везу са Ресном. На основу такве

претпоставке Зеки-паша ствара овакав план: „Важну јединицу састављам: од VI корпуса (изузев одреда у Чикирички), од Февзи-бегова одреда који је стигао у Доленце (11 батаљона), од једне дивизије V корпуса и од 8 батаљона VII корпуса. Ова снага прикупиће се на положају код Србаца, Доленаца, Лера, Рамне, са десним крилом на коти 1150 (стварно на Белом Камену), а левим крилом наслоњеним на реку Шемницу (закључно). У *правцу севера напашће се непријатељево лево крило и овде добити коначна одлука.* На овај начин један део мојих снага — по једна дивизија из VII и V корпуса, са одредом у Чикиричку — на десном крилу и у центру остаће у одбрани, а гро трупа, са левим крилом извршиће противнапад на непријатељско десно крило. Околину Гопеша сам мислио да покријем једним одредом, и у том смислу су достављена потребна наређења ноћу 3/4 новембра".

Из изнетих података може се извести неколико закључака:

1) — прикупљање Џавид-пашине групе за противнапад није било завршено ни 3/XI, те је овај одложен за сутрадан;

2) — Зеки-паша се овог дана бавио на десном армиском крилу, а боље би било да је дуже остао на обратном крилу;

3) — снагу Срба потценио је за једну дивизију, али је зато добро претпоставио намере Срба.

Своју идеју *да VI корпус нападне Србе* Зеки-паша овог дана одређеније оцртава:

Група за противнапад имала је да се прикупи на просторију Српци — Доленци — Лера — Рамна с тим да десно крило буде на Белом Камену, што значи да би полазна линија за противнапад била Бели Камен — с. Лера — с. Доленци (наравно продужена улево према даљем развоју догађаја). За противнапад Зеки-паша вели да има да се изведе „*право на север*" нападајући непријатељско „*лево крило*".

На одбранбеном делу турског фронта 3/XI је прошао у допуњавању одбранбених организација.

У погледу организације Џавид-пашине противнападне акције зна се оволико:

— Бели Камен није могао бити сачуван, а то је требало да буде први акт у овој противнападној акцији;

— припреме за извршење противнапада нису биле извршене благовремено, те је и његово извршење остало за 4/XI;

—16 низамска дивизија заузела је полазни положај за противнапад на коси источно од с. Српци са једним истакнутим делом на к. 1207 (по напису М. Л.);

— 18 низамска дивизија, под чију су команду потпали делови који су дошли из Ресна, развила се на линији Превалац — с. Цапари; она је прихватила турске делове који су се преко Гопеша повлачили испред десне колоне Моравске дивизије II позива.

Како су 3/XI увече и Срби заузели прикупљени распоред око Гопеша — Мечковац к. 1084 — к. 1181 — и ћувик југозападно од с. Гопеша — са једним истакнутим слабим одељењем северно од Сулејмановог Камена, то су Срби и Турци на фронту десне колоне Моравске дивизије II позива били удаљени једни од других око 8—10 км, док је на Белом Камену њихово међусобно отстојање било свега 200 — 300 метара.

У поменутом напису М. Л. каже се да је десно крило 16 низамске дивизије било повијено ка гребенском ћувику Црновршког Брда ради добијања везе са левим крилом VII корпуса. По томе би се могло закључити да оних 8 батаљона VII корпуса још нису били пришли ближе Белом Камену.

При оваквом стању турских трупа на западном битачном крилу закључило би се:

— да Срби држе највиши врх Белог Камена и да су се ту појачали до 5 батаљона, а да се према њима налазе 2—3 жандармериска батаљона на малом ћувику (југоисточно од врха Белог Камена за 500—600 м, а негде и мање) и десно и лево од њега; позади ових се налази једно одељење 16 низамске дивизије на к. 1207 ради евентуалног прихватања жандармериских батаљона;

— тактички положај Срба био је знатно бољи; они су држали доминирајуће тачке (Бели Камен, Мечковац, гребен Бигле); слабе стране овог положаја биле су: велика ширина фронта у односу на расположиву снагу

— око 10 км; десно крило (Сулејманов Камен) није било организовано за одбрану нити је било снабдевено са довољно снага за упорнију одбрану;

— Турци су овде могли двојако маневровати: десним крилом ради непосредног освајања Белог Камена, или левим крилом ради освајања гопешких положаја и даљег извођења обухвата; овај други пут је био доста обилазан и скопчан са много више времена и ризика да се изгуби муком одржани наслон на Бели Камен. Командант Моравске дивизије II позива добро је назрео Џавидову намеру да ће његово главно напрезање бити управљено на освајање Белог Камена и косе источно од с. Лера.

РАД ТУРАКА НА ПРИПРЕМИ ЗА БИТКУ КОД БИТОЉА

После слома турског отпора на Бабуни и код Кичева, Зеки-паша је имао да донесе важну одлуку о будућем раду Турака. Ту одлуку Зеки-паша је овако у својим „Успоменама" оцртао и образложио:

„Ми смо били одлучили да против Срба код Битоља ангажујемо — поред помоћи која нам је долазила преко Дебра, Ресна и Охрида — и један део VI корпуса који је потукао Грке. Пошто је фронт који смо држали између реке Шемнице и Битоља био краћи, то смо и по снагама били кадри да га држимо".

Према овоме, Зеки-паша је рачунао да ће располагати са овим снагама:

— 13 и 15 низамском дивизијом V корпуса;

— делом VI корпуса у чијем је саставу била 16 низамска дивизија и један део 18 низамске дивизије;

— VII корпусом, у чијем би се саставу налазила 19 низамска дивизија и остаци Скопске редифске дивизије и

— извесним деловима који треба да дођу преко Дебра, Охрида и Ресна.

Ове снаге биле би јаче од оних које су се борили на Бабуни и код Кичева за јачину означених делова VI корпуса (10 батаљона 16 низамске, 2 батаљона 18 низамске дивизије, 3 батаљона 6 стрељачког пука и 2—3 жандармериска батаљона, укупно око 17—18

батаљона пешадије), и за јачину оних делова који су имали да дођу преко Дебра, Охрида и Ресна, а за које Зеки-паша каже да су износили 11 батаљона, што би укупно износило око 28 до 29 батаљона.

Снагу Срба Зеки-паша је ценио овако: три дивизије крећу са фронта Древеник — Српци — Акечели[1]) (5 км јужно од Тополчана), а поред тога и по једна здружена колона путем Кичево — Мраморица уз Бојиштску Реку. Претпостављајући да је знао да су тадање српске дивизије биле од по 16 односно 12 батаљона пешадије, Зеки-паша је према горњој оцени могао рачунати да су Срби били јаки око 56 до 64 батаљона, према којима би он могао иставити 72 до 75 батаљона, али слабијег бројног стања.

Да би оправдао примање битке код Битоља, Зеки-паша каже да су му трупе код Битоља биле добро попуњене, да су се ту снабделе храном и муницијом и да је и код целог људства било повраћено добро расположење.

Пошто се ни данданас не зна тачно бројно стање Вардарске армије у бици код Битоља, то се не може са сигурношћу ни утврдити бројни однос противстављених снага.

Као што смо већ раније рекли, 13 низамска дивизија водила је заштитнички бој код с. Алинаца, а по свршеном боју повукла се ка Битољу. 15 низамска дивизија повукла се ка Битољу правцем Прилеп — Битоль. VII корпус повукао се путем Кичево — Битоль. Делови VI корпуса који су водили борбу са грчком побочницом код Банице и Соровића дошли су преко Лерина у област Битоља. Делови који су ишли од Дебра, Охрида и Ресна дошли су ноћу 2/3 новембра у област Превалца.

На левој обали Црне Реке и на масиву планине Древеника били су остављени слаби извиђачко-заштитни одреди, који су, при наиласку Срба, давали врло слаб отпор и повлачили се ка битољским положајима.

На левој обали Црне Реке био је један одред састављен од два батаљона, једне брдске батерије и јед-

[1]) Нема га на карти.

ног ескадрона коњице; тај је одред водио борбу са српском Коњичком дивизијом 31 октобра и пред њом се повукао преко Новака ка с. Логоварди, оставивши посаду у Новацима, одакле се ова повукла 2 новембра изјутра.

Један коњички пук, два батаљона и једна брдска батерија били су остављени код Петилапа, југоисточно од с. Беранаца, на путу Прилеп — Битољ, одакле су се повукли ка с. Оризари.

На правцу пл. Древеника налазила су се такође непријатељска одељења, која је потисла лева колона Моравске дивизије II позива и десно крило Моравске дивизије I позива; она су се повукла преко с. Лопатице и западније на десну обалу р. Шемнице;

На правцу Бојиштске Реке, десна колона Моравске дивизије II позива протерала је „жандармериска одељења" којом је приликом заробила и једну турску батерију.

У својим „Успоменама" Зеки-паша каже на једном месту: „Непријатељ је отпочео борбу са жандармима који су се налазили на косама Лопатица — Црновце и у Војишту". Околност да је Моравска дивизија II позива у првом додиру наишла на жандармериска одељења можда је највише учинила да су Срби закључили да тада пред њом нема неких јачих трупа и да ту околност треба искористити.

Почетно груписање турских снага доведених у област Битоља било је овакво:

— V корпус брани фронт с. Трн — с. Могила — с. Кукуречани (закључно);

— VII корпус брани фронт Кукуречани (искључно) — Кочиште.

— VI корпус у армискоj резерви јужно од Битоља.

Ради добијања потпуније слике додаје се још и ово:

— код Логовардија налази се одред јачине 3 батаљона (из VI корпуса) и две батерије ради запречавања правца с. Новаци — Битољ;

— село Кукуречани уређено је као отпорни центар;

— главна борбена линија VII корпуса ишла је гребеном облаковског масива од с. Раштана до Кочишта (к. 1346); ова линија спојена је са кукуречанским центром линијом Кочиште — Кукуречани.

Из напред изнетог види се да организацијом одбране није био обухваћен масив Белог Камена (к. 1431), тј. северозападни део облаковског масива, као саставни део главног положаја, него је коришћен само као положај за бочно закриље — где су дошли делови који су се повлачили Бојиштском Реком. Кад се, пак, сазнало за наступање Срба и правцем Кичево — Мраморица, Зеки-паша је наредио (2/XI) да *VI корпус* (без одреда код Логовардија) *оде ка с. Доленцу ради напада на Србе* (источно од Гаватског Превоја), а делом да осигура лево крило армије (овде се мисли на заузимање Белог Камена).

Увиђајући значај Белог Камена, Зеки-паша каже да је ноћу 2/3-XI био послао специјално наређење команданту пука на Белом Камену да настане да га одржи до сутра (3/XI), када ће добити појачање. На другом месту он спомиње и то да је командант VI корпуса био издао изрично наређење команданту 16 низамске дивизије да овлада линијом Облаково — Црни Врх — Стрежево,[1]) али да се у току ноћи 2/3-XI нису могле предузети потребне мере, тако да су Срби 3/XI „посели висове Облакова". Овај велики значај Белог Камена уочили су на српској страни командант претходничког пука леве колоне и командант Моравске дивизије II позива и освојили га пре но што су га Турци могли бранити са довољно снага. Зеки-паша је 3/XI понова наредио да се тај вис поврати заједничким нападом VI и VII корпуса, али и то није могло бити учињено ни тога, ни сутрашњег дана, па ни до краја битке.

На основи личних осматрања и добивених података о раду Срба, Зеки-паша је остао при одлуци: — да код Битоља заметне битку, и то: одбрана на целом фронту од Логовардија па све до Кочишта и противнапад у области северозападног дела облаковског масива;

— да одбрану изводе одред код Логовардија и по једна дивизија V и VII корпуса, а све остало да се употреби за противнапад на српско десно крило.

---

[1]) Свакако се мисли на линију Црновршко Брдо — Облаково — Стрежево.

Ова је идеја била врло добра, а резултат ће зависити и од других околности, о којима ће бити говора у делу „Извођење битке код Битоља".

Идеја је била добра са ових разлога:

1) — зато што је била изражена простом комбинацијом одбране и напада;

2) — зато што је одбрана пројектована тамо где земљиште олакшава одбрану;

3) — зато што би се противнапад извео добрим делом у близини једне од отступница, те би се тако једновремено и решавало питање њене сигурности ако противнапад успе. Противнапад на обратном крилу био би знатно тежи, док се противнападом на западном битачном крилу пружала прилика да се разбије усамљена и истакнута деснокрилна група српске војске.

У вези напред изнетих гледишта распоред Вардарске армије 3/XI увече у крупним цртама изгледао је овако:

1) — Код Логовардија се налази самосталан здружени одред јачине 3 батаљона и две батерије;

2) — лево од тог одреда па све до с. Кукуречана закључно (линијом — северно од с. Трн — с. Могила — Кукуречани), налазила се 15 низамска дивизија;

3) — на гребену облаковског масива, од с. Раштана до Кочишта налазила се 19 низамска дивизија VII корпуса са предњим деловима на нагибима масива;

4) — западно од Кочишта: 8 батаљона VII корпуса одређени да садејствују 16 низамској дивизији нападају правцем Кочиште — с. Облаково;

5) — 16 низамска дивизија: развијена на линији врх Црновршког Брда (на облаковском масиву) — коса источно од с. Србаца (ради напада на фронт Бели Камен (кота 1431) — коса источно од с. Лере), са предњим делом на к. 1207, који је имао задатак прихвата 2—3 жандармериска батаљона који се налазе на ћувику 500—600 м југоисточно од врха Белог Камена;

6) — 18 низамска дивизија налази се на линији јужни крај косе источно од с. Србаца — с. Цапари;

7) — 13 низамска дивизија је добила наређење за одлазак ка Превалцу, где се имала ставити на расположење команданту VI корпуса ради извођења против-

напада; у току ноћи она се вероватно прикупљала за тај одлазак;

8) нека издвојена трупа са улогом армиске резерве није постојала 3/XI увече изузев 13 низамске дивизије која је ту улогу могла да врши док не буде упућена команданту VI корпуса;

9) — артиљерија: у бици код Битоља заплењено је 57 артиљериских оруђа, а неколико батерија успело је да се повуче. Дакле, у бици код Битоља Турци су имали најмање 15 батерија, а свакако да их је било и више. Међу овима је било и брдских (мало), и пољских и тежег калибра (од пољског). Најутицајније артиљериске групе су биле код с. Кукуречана и с. Драгожана, на простору око с. Оризара (2 до 3 км североисточно од Битоља) и код раскрснице путева Кичево — Битољ и Прилеп — Битољ, код Превалца и Логовардија. Ове артиљериске групе биле су добро постављене за тучење Срба при њиховим покушајима прелаза преко Црне Реке, при прелажењу Шемнице и при борбама на Белом Камену и на коси источно од с. Лере.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРИПРЕМЕ ЗА БИТКУ КОД БИТОЉА

24 октобра почео је и завршио се бој код Алинаца. По завршеном бою, трупе I српске армије задржале су се с обе стране друма Прилеп — Битољ, на фронту с. Чепигово — с. Тополчани — с. Марул. Од тог момента па све до 31 октобра, када су се дивизије у саставу I армије према заповести команданта армије ОБр. 425 од 30 октобра имале поставити према будућим правцима напада, а да својим предњим деловима не пређу линију Древеник Пл. (к. 1495) — с. Чагор — с. Древеник — с. Српци — с. Дедебалци — с. Новаци, дивизије су остале, са извесним мањим померањима, у том истом распореду и груписању. За то време трупе су се одмарале и спремале за нову битку, а Дунавска дивизија I позива, која се налазила у долини Вардара, вршила је покрете ради приласка битачној просторији.

У једном од својих извештаја Врховној команди Команда I армије обавештава да би општи напад имао да почне 1 новембра, а он је стварно почео 4 новембра.

28 октобра, Дунавска дивизија I позива дошла је на просторију око Прилепа, где је остала 29 и 30 октобра, што значи да је битка, с обзиром на време доласка ове дивизије могла да почне 1 новембра. Моравска и Дринска дивизија I позива налазиле су се сасвим близу битачне просторије, те и њихово место у време припреме није наметало одлагање почетка битке. Моравској дивизији II позива, која је била око Кичева, тек 30 октобра око подне стигло је наређење да одатле крене тако да 31 октобра увече стигне на Древеник. Дивизија је стигла на наређено место 1 новембра, иако је њен пут био доста дуг — 60 км. 2 новембра ова дивизија је прешла реку Шемницу и подишла највишем врху облаковског масива, који је и заузела 3 новембра. Дакле, ако се чекала Моравска дивизија II позива, онда је битка могла да почне већ 2 новембра. Одлагање битке свакако је користило Турцима, а то тврди и Зеки-паша у својим „Успоменама". Тога је била свесна и Команда I армије, али је разливеност Црне Реке и Шемнице увелико отежавала како напад, тако и припреме за напад, а то је за собом повлачило и одлагање почетка напада.

Пред саму битку Срби су сматрали да се има извести напад на релативно добро утврђен положај. Чак је и српска Врховна команда у једном тренутку сматрала да треба, уколико нема услова за успешан напад, извршити опкољавање. Такво би схватање ситуације повукло за собом систематичнији рад и већу опрезност, а то је захтевало и већи утрошак времена.

— 31 октобра трупе су имале да се развију по дубини дуж додељених им комуникациских и наступних праваца; то је извршено без борби и већих покрета.

— 1 новембра трупе нису вршиле никакве покрете.

— 2 новембра извршени су незнатни покрети (од по свега неколико километара) за излазак на полазни положај за напад.

— 3 новембра трупе нису вршиле никакве покрете.

Истина, овим систематским радом дивизије левог крила и центра биле су распоређене на јасно одређене правце напада и тиме је била постављена основа за хармоничан рад и међусобну везу у току претстојећег напада, наравно при претпоставци да коначна заповест

за напад буде погодна. Претерана брига за додирном везом међу дивизијама довела је до тога да је Моравска дивизија II позива била тако упућена да има да се поравна са дивизијама центра и приљуби уз њих. Тиме би био искључен готово сваки маневар да се командант те дивизије није по својој иницијативи одвојио од центра и упутио ка важном — највишем — делу облаковског масива и Гавату.

Тимочка дивизија II позива, намењена за армиску резерву и јачине два пешадиска пука и две пољске батерије, стигла је 3 новембра позади полазног положаја за напад код с. Клепача и Тополчана. Сачекивање ове дивизије могло је бити један од разлога да напад почне тек 4 новембра.

Маневарска идеја напада је била: главне снаге (три пешадиске дивизије) нападају са фронта с. Црноец — с. Лисолај — к. 1200 — с. Српци — с. Вашарејца на облаковском масиву, а помоћна снага (једна дивизија) напада са истока, са фронта с. Трап — с. Агларци — с. Новаци на источни део фронта турских положаја. Главне снаге, пред полазак у напад, по првобитној замисли требало је да заузму равномеран распоред и да траже успех у силини налета и наоружању. Командант Моравске дивизије II позива пореметио је ову чисто линиску тактичку комбинацију, јер се од те армиске масе одвојио и просторно и временски — временски готово за пуна два дана — прешавши р. Шемницу 2 новембра (армиски центар је то учинио 4 новембра).

Теренски услови за рад помоћне снаге (Дунавске дивизије I позива) били су врло тешки, па се са разлогом могло рећи да је за ту улогу требало одредити слабију снагу; на то је скренула пажњу и Врховна команда. Снаге, које би се одвојиле са тога правца могле су бити придате Коњичкој дивизији, која би тада била много способнија за пресецање отступнице у области турског десног бока и позадине.

У заповестима Команде армије, издатим у току припреме за битку, није била изражена идеја о потпуном опкољавању и уништавању Вардарске армије. Врховна команда је само споменула идеју опкољавања Турака, али не као средство за њихово уништење, него само за спречавање њиховог изласка са битачне про-

сторије без тражења коначне победе. I армија спремала се да напада у два правца — са северног и источног — али са врло слабим изгледима за тешње везивање ова два напада услед јаке разливености Црне Реке; стога се ту није могло рачунати на пресецање отступнице тактичким путем. Да је било више склада у раду између Команде армије и деснокрилне дивизије можда би се постигли бољи резултати на обратном крилу.

У циљу обавештавања о непријатељу вршена су рекогносцирања и коњичка извиђања. Но, при свем том, дан напада се дочекао са доста нејасном претставом о фортификацискоm уређењу непријатељског положаја и о одбранбеном распореду. Једна од врло значајних последица тога био је неспоразум између Команде армије и команданта деснокрилне дивизије, који је трајао готово до краја битке.

За трупна извиђања у овом припремном периоду једва би се могло рећи да су била задовољавајућа. Веровање да се предњи непријатељски положај налази на левој обали Шемнице задржало се врло дуго. Међутим, тамо су се, уствари, налазили само слаби непријатељски извиђачко-заштитнички одреди. Извиђање у топографском погледу није било извршено у потпуности; због тога је Команда армије сматрала да је Киромарица (к. 1270) топографски и тактички кључ турског положаја, а, уствари, то је био северозападни део облаковског масива (Бели Камен) јер је био највиши (к. 1431) и што се са њега могао бочно напасти цео непријатељски положај и директније угрозити турска отступница у правцу запада.

У доба припреме за битку Турци су заиста врло мало ометали привођење српских трупа, које су наступале претерано опрезно. Срби су наступали овако опрезно вероватно са циљем да се трупе сачувају за главни напад, а донекле и због слабог обвештавања.

Команда армије сматрала је да ће Турци добрим делом прилагодити своју одбрану очувању саме вароши. Услед тога је и I армија била јаче сконцентрисана у зони са које ће непосредније наступати ка Битољу.

О бројној јачини непријатеља имала се прилично неодређена оцена. У извештају Врховној команди Ко-

манда армије каже да је непријатељ јак око 40 батаљона пешадије (20.000 до 30.000 људи V, VI и VII корпуса).

Пошто су Срби сматрали да ће нападати на релативно добро фортификациски утврђен положај, требало је у току припреме осигурати што обилнију помоћ артиљерије. То није било учињено, пошто много батерија није било доведено на полазни положај за напад. Услови за пласирање артиљерије били су тешки, јер је полазни положај био или поплављен, или тешкопроходан (планински). Оскудица у брдској артиљерији овде се исувише јасно испољила. I армија је располагала са свега три брдске батерије.

Деснокрилна дивизија налазила се на врло важном правцу, а имала је свега две брдске и две пољске батерије. Зато је ову дивизију требало ојачати артиљеријом, а поготову кад се зна да је за то било довољно времена.

Армиска артиљериска група била је пласирана дуж пута Прилеп — Битољ ради потпомагања напада Дунавске и Дринске дивизије I позива. Нажалост, ова је артиљерија била удаљена од својих циљева око 7—10 км, те је тако њена помоћ била слаба и неефикасна.

Зеки-паша је имао довољно разлога да код Битоља заметне један јачи сукоб, само је припрема за овај сукоб требало да буде свестранија, те да се од првог дана сукоба не мора главно напрезање чинити ради повраћаја једног отсека који је био олако изгубљен, а тај је отсек био од утицаја на остали одбранбени систем и на заштиту једне од двеју отступница.

После Алиначког боја Зеки-паша је имао доста времена за прикупљање трупа, њихово уређеније снабдевање и за фортификациско ојачање положаја. То је време искоришћено у приличној мери, али ипак недовољно, јер је морал турских трупа био пољуљан, па због тога нису ни имале довољно жара ни дисциплине за фортификациске радове. Доцније у току битке, показало се да су боље и јаче били утврђени само с. Кукуречани, с. Секирани (у мањој мери но Кукуречани) и с. Логоварди. У подножју на нагибима и близу гре-

бена облаковског масива било је стрељачких ровова. Један немачки војни писац (Имануел) вели да су турски положаји код Битоља фортификациски били добро ојачани.

Помоћу извиђачко-заштитних одреда и осматрањем са својих угодних осматрачница, Турци су могли добити доста добру претставу о јачини и груписању српских снага. Турци су били начисто с тим да ће им са северне стране доћи главни српски напад. При томе су рачунали да ће најјаче српско груписање бити у области друма Прилеп — Битољ, па је зато Зеки-паша за први мах своју армиску резерву држао позади десног крила (јужно од Битоља), али га је напад Моравске дивизије II позива на супротном крилу, два дана пре почетка битке, приморао да резерву упути на обратно (лево) крило. Ова је противнападна група тек 4 новембра стигла да нападне Моравску дивизију II позива када се ова већ добро закопитила на доминирајућем делу положаја и када је I армија предузела општи напад и тиме подржала ову релативно удаљену дивизију.

Тако је битка код Битоља почела за Турке противударом на левом крилу и са одбраном у центру и на десном крилу.

ИЗВОЂЕЊЕ БИТОЉСКЕ БИТКЕ

3 новембра већи део I српске армије — три пешадиске и једна коњичка дивизија — остао је на положајима на које је стигао 2 новембра. Према том већем делу I армије Турци су остали у ишчекивању српског напада, те је тако 3 новембар прошао без борби на источном и већем делу северног фронта.

И на западном делу северног турског фронта није било до мрака овог дана већих сукоба, јер су и Срби и Турци очекивали појачања — Турци да отпочну свој противнапад, а Срби да би учествовали у општем нападу своје армије.

Тога дана командант и начелник штаба I српске армије извршили су завршно рекогносцирање непријатељских положаја и, потом, израдили коначну заповест за напад односно за почетак битке. Заповест је била израђена 3 новембра по подне, а дивизије су је примиле истог дана увече или у току ноћи 3/4 новембра.

Да би се заповест као и остали рад на извођењу битке могли боље и потпуније схватити, даје се војногеографски поглед на просторију на којој се одиграла битка код Битоља.

ВОЈНО-ГЕОГРАФСКА ПРОЦЕНА БИТАЧНЕ ПРОСТОРИЈЕ

А) *СА ТУРСКЕ ТАЧКЕ ГЛЕДИШТА*

(Прегледна карта и скица бр. 6)

Кад је био принуђен на повлачење са Бабуне и кад је код Кичева био сломљен отпор VII корпуса, Зекипаша је одлучио да се извуче испод српског притиска и да потражи неку просторију где ће моћи да настави ратовање са Србима. На просторији која му је преостала

није било никакве тврђаве која би му омогућила да издржи дужу опсаду, што би бар са политичке тачке гледишта била корисна ствар, па је зато Зеки-паша био принуђен да настави операције на отвореном пољу. У таквој ситуацији могли су се применити разни поступци, али су сви они били условљени једним важним политичким обзиром: *да се сачува постојање Вардарске армије све док не падне одлука на важнијем Тракиском бојишту.* Ти поступци кретали би се од чистог напада преко одбране, комбиноване са нападом, до одбране са повлачењем без губљења своје отступнице. Рад Зеки-паше изнеће се доцније, а сад је главно да је он за нову битку изабрао просторију у области Битоља, тј. просторију која је обухваћена рекама Шемницом, Драгором и, између њих, једним делом Црне Реке.

Стуб одбране на овој битачној просторији био је планински масив, који ћемо ради краткоће обележавања назвати *облаковски.* Он је дуг 18, а дубок (од Шемнице до Драгора) око 9 км. У вези са поплављеношћу околног земљишта Црног Реком и доњим током Шемнице, облаковски масив нудио је повољне услове за одбрану, те је то могло уштедети снага за противнапад. Његова величина била је у доста добром складу са јачином Вардарске армије.

Облаковски масив протезао се правцем југоисток — северозапад. На српски наступни правац Прилеп — Битољ стајао је овај масив управно али га није пресецао, него се налазио са његове западне стране. Зато је он био једна врста бочног положаја који Срби не би могли занемарити при свом наступању овим правцем, јер би иначе изложили турском нападу свој десни бок и позадину. Разливене Црна Река и Шемница потенцирале су ову одлику бочног положаја, јер су нагониле Србе да скрећу са правца Прилеп — Битољ удесно да би могли нападати преко земљишта које није поплављено. Дакле, ова битачна просторија била би погодна у односу на наступање Срба правцем Прилеп — Битољ, али је била врло непогодна у односу на српске наступне правце који воде од Кичева ка Битољу, Ресну и Охриду. При нападу на облаковски масив правцем Кичево — Битољ избегавају се поплављене просторије. Правцем Кичево — Гавато иде се на

лево крило, бок и отступницу Турака на овом масиву, а правцем Кичево — Охрид пресецале би им се отступнице у области Охрида.

На просторији позади овог масива налазе се високе планине (преко 2.000 м), које спречавају повлачење са облаковског масива право уназад у правцу југа. Зато би отступнице трупа које би га браниле морале ићи десно или лево, или с једне и с друге стране тих планина. Изливеност Црне Реке и доњег тока Шемнице чини ту отступницу са источног крила заклоњенијом од оне са западног крила. Ова околност је натерала Зеки-пашу да обрати пажњу и на своје лево крило, бок и позадину, ако је хтео да себи омогући отступање и у ту страну.

Дакле, са оперативног гледишта изабрана битачна просторија имала је великуману, јер су отступнице са ње водиле поред одбранбеног положаја и преко крила и што је једна од њих била нарочито много изложена пресецању, како близу тако и даље од њега.

Посматрана са гледишта тактичке одбране, ова се битачна просторија дели на два дела: на облаковски масив и на поплављену просторију између источног дела овог масива и Црне Реке и доњег тока р. Шемнице.

Поплављеност је била толика да су оцедити били само путеви и поједини делови (као острвца), који су могли бити стављени под јаку ватру.

Ван путева могла се кретати само пешадија и то да гази воду дубине од 0,60 до 1 м, док се Црна Река и доњи ток р. Шемнице нису могли прелазити без мостова. Те су околности приморавале Србе, који су долазили правцем Прилеп — Битољ, да избегавају плављене просторије померањем своје нападне зоне удесно, што је са собом доносило појачање фронталности напада. Овакав напад био би отежан још и овим околностима:

— древенички масив био је без колских путева, па би довођење возеће артиљерије за потпомагање пешадиског напада било отежано;

— јужни појас древеничког масива много је удаљен не само од гребена облаковског масива, него и од његовог подножја, где би могла бити организована једна линија непријатељске одбране;

— између облаковског и древеничког масива тече р. Шемница на чијим се обема странама налази по један појас равнице од којих је онај на десној у времену битке био мочваран. Надошла река Шемница била је и дубока (око 0,6 — 1 м) и брза, те је прелаз преко ње био скопчан са гажењем до појаса и до груди. Њен речни ток и равница могли су бити стављени под јаку пешадиску и артиљериску ватру.

— По прелазу р. Шемнице наишле би тешкоће око савлађивања стрмих нагиба облаковског масива. По свом дубинском развоју овај је масив прост: од Шемнице се стрмим нагибом пење до гребена, а потом се још стрмијим спушта ка Драгору. Висинска разлика од подножја до гребена износи 600—800 м. Падине су обрасле густим шипражјем, које је отежавало Србима кретање, а Турцима блиско осматрање.

Оба нагиба овог масива су без путева; ту постоје само стазе. Зато су Турци били на гребену без пољске артиљерије. Артиљерија, пласирана на северном подножју масива, била би увелико већ жртвована, ако се хтело да она истраје у одбрани.

Од југоистока ка северозападу гребен се пење од 660 до 1431 метар висине.

На гребену се налази неколико уочљивих и издвојених висова — Бели Камен (1431), Црнвршко Брдо, Кочиште (к. 1346), Киромарица (к. 1270), од којих је највиши онај на северозападном крају масива — Бели Камен.

Ако би Срби изашли на Бели Камен, са њега би артиљеријом могли држати под ватром велики део масива. Турци у почетку нису поклонили довољно пажње овом вису, а кад је био изгубљен, највећи део њихове бриге био је посвећен томе да се тај вис поврати.

Бели Камен предвојен је од осталог дела масива прегибом дубоким око 200 метара, те је због тога и био доста издвојен земљишни отсек.

Са гребена масива имала се одлична прегледност над простором преко кога су Срби имали да наступају. Турцима није могао измаћи ниједан српски покрет при видном дану, док Срби нису могли видети ништа од турских покрета јужно од гребена.

Због тешке пролазности јужног нагиба Турци нису могли добро организовати ни одбрану северног нагиба и гребена, па су зато морали тражити помоћ и организацију положаја у подножју облаковског масива. Док није била пала одбранбена линија у подножју, Срби су за свој артиљериски положај морали користити древенички масив, а кроз њега се није могла кретати возећа артиљерија. Брдске артиљерије Срби су имали врло мало (у целој армији свега три батерије). По паду подножне одбранбене линије, српски артиљериски положаји у равници, северно од р. Шемнице, били су много удаљени од гребена, а положаји на њеној десној обали били су непогодни као артиљериски положаји у подножју висова. Црна Река и доњи ток Шемнице отежавали су српској артиљерији ближи прилаз. *На тај начин, са гледишта отежавања прилика за пласирање артиљерије, избор овог масива за турски положај био је врло погодан.* Ови су услови били нешто бољи према северозападном делу облаковског масива.

Према подацима ондашњег команданта 3 пешадиског пука I позива облаковски масив био је фортификациски доста ојачан; стрељачких ровова је било на самом гребену и на северном нагибу. То исто се види и из операциског дневника Дринске дивизије I позива.

У подножју нагиба била су подешена за одбрану и дала су жилав отпор села Кукуречани и Секирани, а у мањој мери, с. Габалавци, док је у међупростору тих села било ровова из којих је спречаван прелаз преко Шемнице.

Пошто су тада Турци располагали са малим бројем брдских оруђа, а возећа артиљерија није била извучена на гребен, то је и одбрана овога базирала претежно на пешадиској ватри и батерија код с. Кукуречана и Драгожана и од Превалца.

Од облаковског масива Црна Река је удаљена неких 8 км, па је увлачење исте у одбранбену организацију продужавало фронт одбране. Ова је мана била ублажена тиме што је одбранбена линија на Црној Реци, због поплављености предтерена, могла да се брани слабом снагом.

Одбрана на Црној Реци била би изложена бочном удару са севера од стране Срба, а са југа од стране Грка. Прелазом Црне Реке на средокраћи између Битоља и Прилепа, ван дејства ватре са положаја, Црна Река као препона била би већ савладана.

Укратко: са гледишта тактичке одбране против једног српског фронталног напада са северног и источног правца, битачна просторија је била добро изабрана, у близини је није било боље. Међутим, значајна јој је мана што би Срби правцем Кичево — Смиљево — Гавато могли извршити обухватни напад са пресецањем отступнице у западну страну и што би правцем Кичево — Охрид могли пресећи и у даљој позадини турску отступницу.

Све су ове околности захтевале:

а) да се спреми за упорну одбрану цео облаковски масив, а нарочито његов северозападни део;

б) да се од почетка битке располаже једним делом резерве и у овој области;

в) да се у одбрани не остаје дуго — док се вођењем битке држе осигуране отступнице.

Услови за противнапад били су овакви:

— противнапад у правцу истока био би скопчан са прелазом разливене Црне Реке;

— противнапад у правцу севера био би погодан у моменту када би Срби прешли р. Шемницу. Даље надирање било би скопчано са гажењем Шемнице и савлађивањем древеничког масива;

— противнапад у области турског левог крила имао би повољан ослонац у Белом Камену, ако би се он имао у руци, без речних препона на правцу наступања.

Кад би противнапад успео, даља противофанзива би се изводила и правцем Прилеп и Кичево, са јачим груписањем на правцу Прилепа, јер би се тим правцем раније пресецала веза са Грчком и раније стизало у долину Вардара.

Б) *СА СРПСКЕ ТАЧКЕ ГЛЕДИШТА*

Кад је било одлучено да се нападну Турци код Битоља и кад се сазнало да у том нападу Грци неће моћи да учествују, морало се приступити планирању

привођења српских снага — I армије и Моравске дивизије II позива — битачној просторији и планирању начина извођења битке.

Привођење трупа се врши са тежњом да се сукоб изведе под што повољнијим условима. Да би се могао правилно решити проблем привођења снага, морају се претходно испитати услови напада, јер би се могло десити да се трупе лако приведу просторији са које је тешко или и немогуће извршити напад.

Напад са источног правца био је врло тежак због разливености Црне Реке. Да се Црна Река није излила, привођење снага пред тај део непријатељског фронта било би олакшано доста добром путном мрежом.

Напад са северног правца био би отежан планинским беспутним древеничким масивом. Напад са северозападног правца био би лакши, јер је прилазна просторија мање дивља и што нуди боље услове за нападачеве артиљериске положаје.

Напад са западног правца био би сличан нападу са северозападног правца, а уз то би се могао и спојити с њим. Из области Битоља Турци су могли отступити једино у Албанију, и то поред западне обале Преспанског Језера или преко Ресна ка Охриду и Елбасану, односно обилазећи са источне стране високи планински масив планине Бабе преко Лерина ка Корчи. Отступање право назад преко планине Бабе било би немогуће. Пресецање отступнице преко Лерина било би отежано разливеношћу Црне Реке, док на обратној, западној страни, пресецање отступнице не би било скопчано са савлађивањем сличне препреке. Ако би успело пресецање ове отступнице поред левог крила, Турцима би за употребу остала само она поред десног крила.

За пресецање отступнице у правцу Ресна и Охрида земљиште је планинског карактера и захтевало би трупе брдских формација, или бар трупе са довољно брдске артиљерије. Ова отступница поред левог турског крила води преко Гаватског Превоја, па се убрзо код с. Козјака рачва и једним крилом иде преко Ресна ка Охриду, а другим западном обалом Преспанског Језера. Освајањем и чврстим држањем прелаза Гавата пресецале би се обе горе поменуте отступнице, и ка

Охриду и ка Корчи. Деловима који би умакли преко Ресна ка Охриду могла би бити пресечена отступница правцем Дебар — Охрид.

У близини Гаватског Превоја налази се и највиши део облаковског масива, чијим се држањем највише доприноси одржању овог масива. Сем тога он служи и као ослонац трупама које би имале задатак да спречавају Србе да свој успех са поменутог превоја преносе и даље у правцу непријатељеве позадине. Као што су Турци имали велике користи од држања Белог Камена, тако је и Србима ишло у рачун да га имају у својим рукама. Ту су околност уочили командант претходнице леве колоне Моравске дивизије II позива и командант ове дивизије и они су заузели Бели Камен пре но што је Зеки-паша био оценио да ту тачку треба боље чувати.

Зеки-паша се надао да ће Срби целу своју нападну акцију, и стратегиску и тактичку, базирати на правац Прилеп — Битољ, који је најнепосреднији и најкраћи, правац који садржи у себи и друм Прилеп — Битољ и који је с једне стране стешњен разливеношћу Црне Реке и доњег тока р. Шемнице, а с друге стране дреневичким масивом. Да су Срби наступали само тим суженим правцем, њихов би напад био без икакве маневарске комбинације. Зеки-паша није рачунао са иницијативом команданта Моравске дивизије II позива и са прилично великим скретањем удесно, у западну страну I армије. У тим стварима он је био изненађен, јер је Бели Камен држао слабим снагама и што свој положај у подножју облаковског масива није био организовао за одбрану и на западном делу као што је то био учинио на источном делу код с. Кукуречана.

Из предњег излагања може се извући закључак да би пресецање турске отступнице поред западног крила било и корисно и могуће, а да би угрожавање оне друге било знатно теже, јер би то било скопчано са великим тешкоћама око савлађивања поплављених просторија или са великим обиласцима који би са собом донели развлачење српских снага. Ако би турска отступница била пресечена код Гавата, онда би она, идући у источну страну, ишла паралелно са турским одбранбеним положајем на гребену, удаљена од овог свега 2—3 км. Чим би Срби изашли на гребен овог ма-

сива, друм Гавато — Битољ био би стављен под артиљериску ватру са гребена, уколико би Срби успели да извуку артиљерију на гребен или близу њега. Уколико би освојени део на гребену био ближе источном крају овог масива, утолико би пресецање отступнице било штетније по Турке, ако је отступница код Гавата већ пресечена.

Дакле, у погледу пресецања отступница ствар би стајала овако:

— идеално решење би било ако би се успело да се пресеку отступнице поред оба битачна крила. Али како је пресецање отступнице која води поред десног турског крила доста тешко, то се намеће једно лакше остварљиво решење: пресецање отступнице у западну страну обухватним нападом на тој страни и пробојем преко југоисточног дела облаковског масива у близини Битоља. При овој комбинацији морало би се прибећи груписању на два правца — на једном према северозападном, а на другом према југоисточном делу облаковског масива. Нешто слично се и одиграло на српској страни: ојачана Моравска дивизија II позива дејствовала је на северозападном, а ојачана Дринска дивизија I позива на југоисточном делу облаковског масива.

На основи изнете процене услова за извођење напада и за пресецање непријатељевих отступница могу се извести ови закључци:

1) — привођење снага за напад правцем исток — запад било би најповољније, али би тај напад био најтежи; зато ту треба привести најмањи део снага;

2) — привођење снага за напад правцем север — југ отежава привођење артиљерије, а напад би био чисто фронталан, али ради сигурности, и оперативне и тактичке, тај се правац напада мора користити;

3) — привођење снага за напад на лево турско крило било би угодније од онога под 2); напад би на том правцу био доста тежак, али се може развити у обухватни напад.

Тешкоће напада са северног и северозападног правца биле су ублажене тиме што су Турци имали слабе снаге на правцу Кичево — Бојиштска Река — Бели Камен и тиме што нису имали солидно организован положај дуж целог подножја облаковског масива.

ОСНОВНА ЗАПОВЕСТ КОМАНДАНТА I АРМИЈЕ ЗА ПОЧЕТАК БИТКЕ

(Прегледна карта и скице 4, 5, 6 и 7)

Заповест команданта I армије ОБр. 480 од 3 новембра 1912 године, по којој су Срби 4 новембра имали да отпочну напад на турске положаје код Битоља, стварно је била и заповест за отпочињање ове битке. Она чини њену основу, па се зато мора и проучити у целини. Та заповест је гласила:

„У рукама наше војске је цео Новопазарски Санџак и сва Стара Србија. Наша војска је у вези са црногорском.

Наши савезници Грци су освојили Солун, а Бугари потискују турску војску ка Цариграду.

Наређујем да I армија нападне непријатеља на Битољском положају овако:

1) *Моравска дивизија II позива* правцем Мраморица — кота 1150[1]) — Црни Врх — Киромарица (1248) — Брусник.

2) *Моравска дивизија I позива* држаће тесну везу са Моравском дивизијом II позива и нападати правцем с. Дрвеник*) — Лисолај — Габалавци — Снегово — Битољ — Буково.

3) *Дринска дивизија I позива* правцем Црнобок*) — Кукуречани — Крклин*) — Раштани — Св. Недеља — Христифор*), одржавајући тесну везу са Моравском дивизијом I позива.

4) *Тимочка дивизија II позива* са 8 пешадиским пуком Дунавске дивизије I позива штитиће прву групу градске артиљерије на положају код Зекирије*) — Петилап и служиће као армиска резерва, одржавајући тесну везу са Дринском и Дунавском дивизијом I позива.

5) *Дунавска дивизија I позива* без 8 пешадиског пука дејствоваће, уколико је могуће, правцем: Трн — Караман — Поздеш.*)

---

[1]) Стварно Бели Камен.

*) Имена ових места са звездицом су према секцији Битољ 1 : 200.000, рађеној за време Првог светског рата, а штампаној на Крфу.

Друга група градске артиљерије заузеће положај у околини Добромира и дејствоваће као и прва група на отпорне тачке.

6) *Коњичка дивизија* дејствоваће у правцу непријатељског десног бока и позадине.

Пешадија и пољска артиљерија употребиће сигналне барјачиће као што је речено у заповести ОБр. 454, да би их градска артиљерија могла разликовати од непријатеља.

8) Позадина појединих дивизија, као што је речено у заповести ОБр. 456.

9) Напад почети 4 овог месеца у 6 часова пре подне.

10) Армиски штаб у Прилепу, с ким одржавати трајну везу.

Командант армије налазиће се од 8 часова пре подне поред пута, између Зекирије, Петилапа и Бераната, куда упутити по једног ордонанс — официра са по неколико коњаника из сваке дивизије да тамо буду у 8 часова пре подне."

Како је ова заповест врло интересантна колико због оног што садржи, толико и због оног што је можда требало у њој јаче нагласити, на њој ћемо се мало задржати.

О непријатељу, као ни о протезању и уређењу његовог положаја ништа се не говори. Сем тога, у овој заповести се не истиче преимућство Срба добивено избијањем Моравске дивизије II позива на Бели Камен, нити се спомињу мере да се то преимућство осигура и искористи. Команда армије то није учинила, јер није била потпуно ни свесна топографског значаја и односа Белог Камена према осталом делу облаковског масива, јер је рачунала да је Киромарица кључ турског положаја. Па ипак је Белом Камену придат значај утолико што је наредила да и Моравска дивизија I позива има да одржава тесну везу са Моравском дивизијом II позива, а Дринска (левокрилна на северном делу фронта) са Моравском дивизијом I позива (која је била у центру). Тиме се хтело рећи да се наступање северног битачног фронта има управљати према деснокрилној дивизији — Моравској II позива.

Дивизијама су дати правци наступања као да је у питању неко надирање, а не освајање непријатељског положаја под борбом. Боље би било да су дивизијама дати нападни објекти, јер им се тиме дају одређенији задаци. Доцније ће се видети да је лево крило левокрилне дивизије нападало на с. Снегово, а по заповести Команде армије правац наступања централне дивизије ишао је баш преко тог села.

Команда армије је рачунала да деснокрилна дивизија дејствује у бок непријатеља гребеном облаковског масива. Та је замисао била добра, али је ту дивизију требало што пре оспособити за ту улогу, ојачати је и са њеним радом ускладити рад суседне дивизије. Према заповести Команде армије правац напада Моравске дивизије I позива требало је да иде на с. Снегово, а то не би ишло у прилог стварања ужег садејства у раду деснокрилне и централне дивизије.

Том заповешћу изражена је тежња да се по разбијању непријатеља на облаковском масиву образује фронт у висини Битоља, који би се оријентисао према југу и југоистоку ради набацивања Турака на Грке, уколико би ови успели да Турке прикљеште пре но што би ови прошли кроз Лерин. Идеја је била добра, али је још било прерано да се приступи њеном остварењу, јер је требало освојити непријатељски положај. Овом је заповешћу требало означити армиски нападни објекат и начин како да се њиме овлада, а потом би се према новоствореној ситуацији предузеле потребне мере за гоњење.

Овом би се заповешћу жељени успех — протеривање непријатеља са битачне просторије у правцу југоистока и његово уништавање — постигао тек у заједници са грчком војском. Уколико пак, ова не стигне на време, Срби би успели само да протерају Турке, а не и да их униште.

Дунавској дивизији I позива остављена је, сасвим правилно, слобода рада: да напада „уколико је могуће" правцем Трн — Карамани — Поешево; тим јој је уједно речено да се од ње и не очекује напад преко с. Но-

вака, који је био много тежи но онај први услед изливености Црне Реке.

Коњичкој дивизији дат је правилан задатак, само ју је за ово требало ојачати и снабдети средствима за форсирање Црне Реке.

Армиска резерва (Тимочка дивизија II позива) била је везана улогом заштите једне армиске артиљериске групе. Та је улога могла бити поверена слабијој снази, а тиме би армиска резерва била мобилнија. Заповешћу Команде армије није било отворено речено да се Тимочкој дивизији II позива даје оваква улога поглавито зато да би се нашла на правцу Прилеп — Битољ, који је скретањем борбеног поретка армије удесно на древенички масив остао разголићен.

Ако се има у виду да је Дунавској дивизији I позива наређено да напада „уколико је могуће" и да је армиска резерва била везана за правац Прилеп — Битољ из обзира сигурности, онда се види да је Команда армије највише рачунала на нападну акцију три дивизије на центру и на десном крилу: Моравске II и Моравске и Дринске дивизије I позива.

За све дивизије у првој борбеној линији одређено је једно време за почетак напада — 4 новембра у 6 часова.

Ако се ова заповест Команде армије обухвати једним општим погледом, добиће се утисак извесне једноличности: сви треба да нападају; сви полазе у напад у исто време; сви дивизиски правци напада воде једној ограниченој просторији, — Битољу. Међутим, све дивизије нису у истој ситуацији: три су тек на полазним положајима, а једна је већ упала у непријатељски положај; од оних три дивизије у центру, две су биле на левој обали р. Шемнице и имале су да је прелазе под непријатељском ватром, а дивизија која је упала у непријатељски положај, већ је прешла ту реку и њу је непријатељ могао снажно напасти ради преотимања тог значајног теренског отсека, као и ради заштите отступнице на тој страни. Овај специјални положај деснокрилне дивизије налагао је Команди армије да посебним наређењем тактички искористи повољност коју

је собом доносило заузимање северозападног дела облаковског масива.

Овако једнолична заповест свакако је дошла као последица недовољне обавештености Команде армије о стварном стању код деснокрилне дивизије (стање код осталих било јој је знатно боље познато) и о уређењу непријатељског положаја. Таква заповест је претпостављала да ће потчињени команданти бити довољно сналажљиви, да ће се узајамно обавештавати и везивати при раду, а да ће Команда армије будно пратити битку да би могла благовремено интервенисати.

ТОК БИТКЕ

ПРВИ ДАН БИТКЕ

(Прегледна карта и скице 4, 5, 6 и 7)

4 новембра време је било магловито, а на Белом Камену хладно и кишовито.

У центру и на левом крилу Срби су отпочели напад у 6 часова, *а у исто време* Турци су то учинили према српском десном крилу. На овом крилу Срби и Турци су били у блиском борбеном додиру и ту се одмах зачела борба велике жестине. Та је борба добила изглед издвојеног боја и она ће бити од великог значаја и утицаја на целу битку као и на рад суседне дивизије, па ће са њим почети и излагање тока битке првог њеног дана.

4 НОВЕМБАР КОД МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ II ПОЗИВА

По заповести Команде армије ОБр. 480 „Моравска дивизија II позива има да нападне непријатеља на Битољском положају правцем Мраморица — к. 1150[1]) — Црни Врх — Кјеро Марица (к. 1248) — Брусник."

Дајући овај правац дејства Моравској дивизији II позива Команда I армије прилагодила се донекле ситуацији која је била створена иницијативним нападом у правцу највишег врха облаковског масива. Успехом

[1]) Ово котирање је било погрешно на карти којом се тада служило. На карти 1 : 100.000 та је тачка котирана са 1431 и обележена називом Бели Камен.

на овом правцу ствара се могућност да се искористи тактичко-топографски значај највишег дела облаковског масива, јер се са њега иде у бок непријатеља и најнепосредније омогућава тучење непријатеља и на осталом делу његовог положаја. Успешним нападом на овом правцу уједно се штити и десно крило и бок I армије.

Командант Моравске дивизије II позива осетио је да ће Турци настојати да поврате Бели Камен и да извршењу добивеног задатка не може приступити све дотле док не буде добио тражено појачање. Зато је одлучио да својом левом колоном брани Бели Камен, а десном да напада док не изађе у висину леве колоне. Оваквим радом десне колоне командант дивизије хтео је да отежа турски обухватни напад према десном крилу леве колоне, а уједно да њиме привеже један део непријатељеве снаге, те да тако отежа Турцима напад на своју леву колону. Ова је одлука при тадањој ситуацији и сопственом располагању снага била потпуно правилна.

Према горњој одлуци командант Моравске дивизије II позива 4 новембра у 4.30 часова издао је заповест којом је рад дивизије био овако регулисан:

1) — Десна колона да отпочне напад у 6 часова правцем преко Лере ка Киромарици, држећи везу са левом колоном, која ће нападати са коте 1150 (стварно 1431) у правцу Кочишта и Киромарице. Једна њена батерија да потпомаже и леву колону, пошто је ова била без артиљерије.

2) — Лева колона имала је да предузме напад означеним правцем, али тек када пристигну и остала два батаљона са митраљеским одељењем 3 пешадиског пука II позива и тражени пешадиски пук Моравске дивизије I позива и када десна колона буде избила у висину леве колоне. Дотле ова колона да се држи одбране.

3) — Први коњички пук да у 6 часова крене дуж друма Лопатица — Кукуречани — Раштани, обезбеђујући леви бок дивизије и одржавајући везу са Моравском дивизијом I позива.

Одредбе које се односе на леву колону сасвим су умесне.

Правац напада десне колоне ка Киромарици одређен је претежно с обзиром на тежњу да унутарња крила обе колоне буду у доброј тактичкој вези.

Команданту десне колоне требало је наредити да се делом својих снага осигура и од непријатељске акције са правца Ресна; за ово је требало користити и коњички пук, који у долини Шемнице није могао ништа да допринесе повећању успеха.

По пријему заповести Команде армије, командант Моравске дивизије II позива није чинио никакву преставку Команди армије, јер је сматрао да ради у духу те заповести, иако његова лева колона није прешла у напад у 6 часова како је било наређено. Па, ипак, он је морао одмах да извести Команду армије о својој одлуци и раду своје дивизије.

4 новембра изјутра распоред дивизије био је овакав:

А) — *Десна колона,* јачине два пешадиска пука (1 пешадиски пук II позива без 1 батаљона и 2 прекобројни пешадиски пук = 7 батаљона) и две брдске батерије налазиле су се на линији ћувик на пл. Бигли југозападно од с. Гопеша — к. 1181 (ћувик југоисточно од с. Гопеша) — к. 1084 на коси Мечковац са једним водом на гребену Бигле близу Сулејмановог Камена.[1])

Б) — *Лева колона,* јачине два пешадиска пука (2 без једног батаљона и 3 пешадиски пук II позива = 7 батаљона) на Белом Камену.

Пољски артиљериски дивизион — једна батерија код к. 743 (код с. Мраморице) у осматрању, а друга у очекујућем положају северно од Тополца.

В) — *Коњички пук* у долини р. Шемнице с тим да одржава везу између десне и леве колоне; његова батерија (коњичка) код с. Лопатице у осматрању.

Из предњег се види да се за потпомагање рада леве колоне ниједна батерија пољског артиљериског дивизиона није налазила на повољном удаљењу (од к. 743 до к. 1431 има 7 км); једино је коњичка батерија могла потпомагати тај рад од с. Лопатице (5 км). Упућивањем 3 пешадиског пука II позива на Бели Камен командант

[1]) По М. Л.

Моравске дивизије II позива остао је без резерве; за ту улогу могли су му послужити само коњички пук и пионирски полубатаљон (код с. Мургашева, 8 км северозападно од с. Древеника).

На турској страни, 2 и 3 новембра прикупљале су се на левом армиском крилу снаге које су имале задатак да разбију српско десно крило. Напад са тим снагама имао је да почне 4/XI (према наређењу издатом ноћу 3/4-XI), а тим нападом имао је да руководи командант VI корпуса, Џавид-паша.

Снаге одређене за овај напад биле су:

VI корпус (без 17[1]) већег дела 18[2]) низамске дивизије, Битољске редифске дивизије и без три батаљона остављена код с. Логоварди) тј. 16 низамска дивизија (без 3 батаљона) и 3 батаљона стрељачког пука VI корпуса; свега 10 батаљона;

— 11 батаљона који су дошли из Ресна 3/XI;

— 8 батаљона из VII корпуса и

— 2 — 3 жандармериска батаљона који су се повукли испред Моравске дивизије II позива правцем Бојиштска Река — Бели Камен. — Укупно 33—34 батаљона.

У овој групи требало је да буде и 13 низамска дивизија, али до њене употребе овде није дошло ни 4 ни 5/XI. О томе ће бити речи доцније.

Према „Успоменама" Зеки-паше, Џавид-паша и 16 низамска дивизија требало је да буду још 2/XI на левом армиском крилу. Пошто се VII корпус налазио у суседству и на згодном месту за садејство погодним правцем — негде око Кочишта, то су његових 8 батаљона могли учествовати у бољу од његовог почетка.

Ноћу 3/4-XI Зеки-паша је наредио Џавид-паши да нападне српско лево крило и да га разбије.

---

[1]) 17 низамска дивизија је била код Кара Бунара према Грцима.

[2]) Према „Успоменама" Зеки-паше 18 низамска дивизија била је према Грцима и он је у данима битке не спомиње, а по изјави начелника штаба VI корпуса она је учествовала у бици код Битоља и то у противнападној групи којом је командовао Џавид-паша. Она се налазила на левом крилу VI корпуса, са својим левим крилом код с. Доленаца. У састав 18 низамске дивизије ушли би поменутих 11 батаљона из Ресна и 6 стрељачки пук.

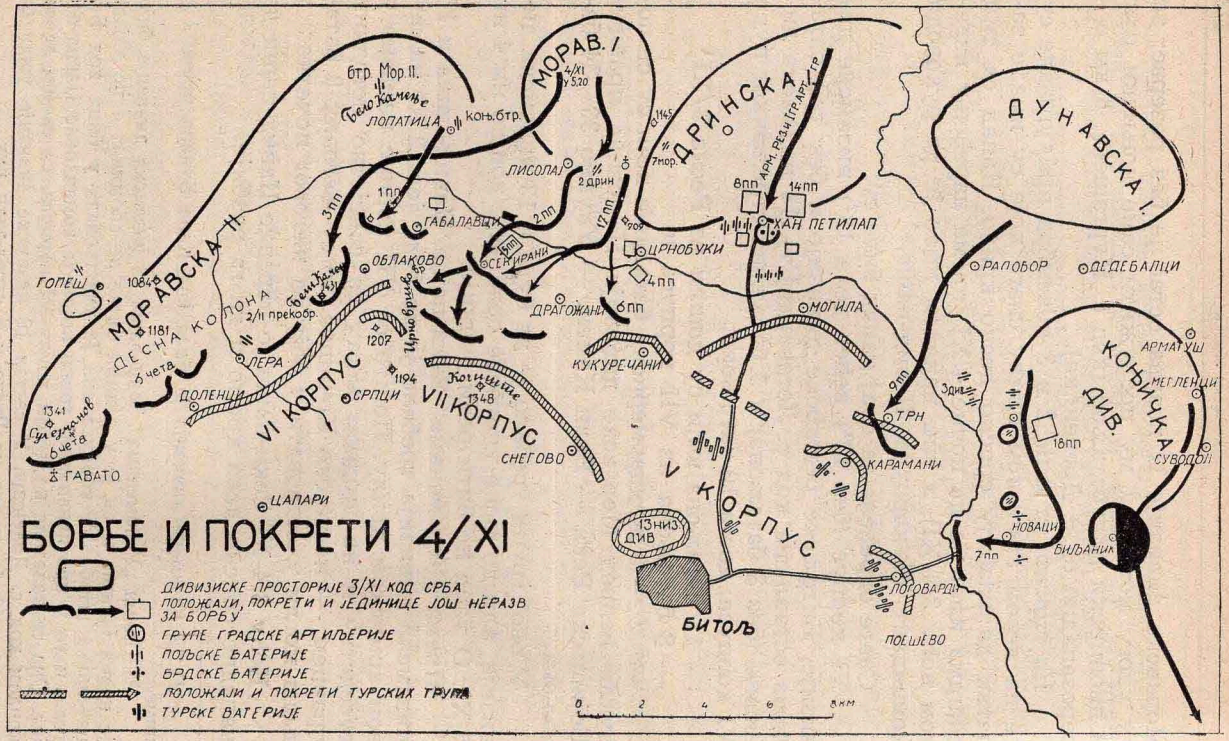
БОРБЕ И ПОКРЕТИ 4/XI
ДИВИЗИСКЕ ПРОСТОРИЈЕ 3/XI КОД СРБА
ПОЛОЖАЈИ, ПОКРЕТИ И ЈЕДИНИЦЕ ЈОШ НЕРАЗВ ЗА БОРБУ
ГРУПЕ ГРАДСКЕ АРТИЉЕРИЈЕ
ПОЉСКЕ БАТЕРИЈЕ
БРДСКЕ БАТЕРИЈЕ
ПОЛОЖАЈИ И ПОКРЕТИ ТУРСКИХ ТРУПА
ТУРСКЕ БАТЕРИЈЕ
МОРАВ. I
ДРИНСКА
ДУНАВСКА I.
МОРАВСКА II.
ДЕСНА КОЛОНА
VI КОРПУС
VII КОРПУС
V КОРПУС
КОЊИЧКА ДИВ.
БИТОЉ
ЛОПАТИЦА
ЛИСОЛАЈ
ГАБАЛАВЦИ
ОБЛАКОВО
СЕКИРАНИ
ЦРНОБУКИ
ХАН ПЕТИЛАП
ДРАГОЖАНИ
КУКУРЕЧАНИ
МОГИЛА
ТРН
КАРАМАНИ
ЛОГОВАРДИ
ПОЕШЕВО
НОВАЦИ
БИЉАНИК
СУВОДОЛ
МЕГЛЕНЦИ
АРМАТУШ
РАПОБОР
ДЕДЕБАЛЦИ
ГОПЕШ
ЛЕРА
ДОЛЕНЦИ
СРПЦИ
СНЕГОВО
ЦАПАРИ
ГАВАТО
Бело Камење
Бели Камен
Црнобрисво бр.
Кочиште
Сулеманов
Бело Камење
Арм. рез. и I гр. арт. гр.
0 2 4 6 8 км

Скица 7

За извршење овог задатка Џавид-паша је располагао 4/XI изјутра са 31—32 батаљона пешадије против 14 батаљона (четири пешадиска пука без два батаљона) ојачане Моравске дивизије II позива, а од 15 часова тога дана против 19 батаљона.

Од артиљерије Срби су имали 4/XI до 15.30 часова: 1 коњичку, 2 брдске и 2 пољске батерије од којих су само две ефикасно дејствовале, а после 15.30 још једну брдску батерију, што укупно износи 6 батерија = 28 оруђа.

За турску се артиљерију не зна тачно колико је била јака; по оцени српских команданата Бели Камен Турци су тукли са 4 батерије, а према десној колони су имали 2; дакле, укупно 6 батерија дејствовало је против Моравске дивизије II позива.

Турски план напада. Не зна се тачно какав је био овај план, али је вероватно да је био овакав:

— 16 низамска дивизија напада на масив Белог Камена;

— 8 батаљона VII корпуса нападају правцем Кочиште — с. Облаково у леви бок Срба на Белом Камену;

— 18 низамска дивизија напада правцем с. Доленци — Гопеш у циљу заштите крила и бока главног дела противнападне групе (по оцени ондашњег помоћника штаба Моравске дивизије II позива та је колона била јака 10 батаљона и 2 батерије).

У овом случају однос снага на појединим деловима фронта био би овај:

— против 7 батаљона 16 низамске дивизије и 8 батаљона VII корпуса налазила би се лева колона Моравске дивизије II позива са 7 батаљона до 15 часова, а потом 12 батаљона; те би снаге водиле бој око Белог Камена;

— према десној колони јачина Турака цењена је на 10 батаљона;[1])

— на фронту десне колоне турска артиљерија[2]) је била јача у домету и калибру, а у бојну на Белом Ка-

[1]) По напису генерала Љуб. Марића („Ратник", св. VII и VIII 1924 год.).

[2]) Пласирана код Превалца, а са једном батеријом између Рамне и Србаца.

мену против четири турске батерије Срби су располагали са свега једном брдском батеријом која је дејствовала и то тек после 15.30 часова.

По жестини, груписању снага и теренским облицима нападна акција турског левог крила делила се на бој на Белом Камену и борбе на правцу Превалац — Гопеш, а на српској страни ту се борбена акција делила на рад леве колоне — односно на борбе на северозападном делу облаковског масива, са тежиштем на Белом Камену — и на рад десне дивизиске колоне на западном делу равничастог проширења Лера — Превалац — Кожани.

БОЈ НА БЕЛОМ КАМЕНУ

Према напред изнетом лева дивизиска колона имала је, док не буде појачана, да се држи одбране, док су Турци, да би повратили Бели Камен, имали да нападају и њихов је напад почео 4 новембра изјутра.

На отсеку Белог Камена Срби су држали највише ћувике који су били размештени у виду полукруга и чије је десно крило полазило са гребена облаковског масива где извире поток који тече ка с. Рамни (тако да је то десно крило доцније добило природан земљишни продужетак на коси источно од с. Лера), а завршавало се левим крилом високо изнад с. Облакова.

Поред јаког притиска на фронт овде су Турци угрожавали и српска крила, па су их Срби и изјутра и у подне овог дана појачавали. До 14 часова Срби су били ангажовали у борбу 6 батаљона, а у 14 часова и последњи батаљон дотадање леве дивизиске колоне.

Један од учесника овако описује жестину турског напада:

„На све стране греде падала је турска граната и распрскавао се турски шрапнел, а на свако место стизо је турски куршум. Но, ипак, најтежа борба била је у нашим дугачким роровима, који су у средини положаја били највише истурени, удаљени од турских ровова само 150 — 200 метара. Наше чете, које су журиле са највише тачке греде да те ровове ојачају, формално су биле засуте шрапнелима, а када су стигле у ровове, упале су у прави пакао пушчане и митраљеске ватре. Наши храбри војници издржали су све то. Иако су

провели ноћ на мокрој земљи и у блатњавом рову, многи без шатора и шињела, на киши и студени, која је пробијала до кости, без хлеба и сна, ишли су ипак храбро напред кроз кишу шрапнела и куршума и издржали на свима местима греде, па и у стражњим рововима испред највише тачке, не отступивши нигде ни за један корак".[1])

Најжешћа борба се водила у области највишег врха, па је ту и густина распореда била тако велика да је давала изглед просторне засићености.[2])

Стање боја на Белом Камену било је критично, а пружена помоћ дошла је у прави час. Командант 3 пешадиског пука I позива, чији је пук имао да ојача леву колону, стигао је на Бели Камен око 14 часова и затекао овакво стање:

— јаче непријатељско груписање било је према српском десном крилу;

—по дубини Турци су имали неколико коса и ћувика са израђеним стрељачким заклонима, из којих су предтерен стављали под јаку пушчану ватру (о међусобном удаљењу стрељачких ровова командант 3 пешадиског пука није дао одређенијих података);

— борба се водила на целом фронту; до времена доласка овог пука Турци су само мало напредовали на једном месту, а после тога нису више напредовали;

— стање на бојишту је било врло озбиљно, али је ипак командант овог пука био уверен да ће одолети турском нападу.

С обзиром на овакво стање и на захтев команданта 2 пешадиског пука II позива да му се појача лево крило, командант 3 пешадиског пука I позива одмах по свом доласку упутио је један свој батаљон (2) на лево крило, а остала четири батаљона (од којих је један био допунски) привео позади десног крила леве колоне.

Око 15.30 часова пласирао је брдску батерију (добивену из Моравске дивизије I позива) позади десног крила која је одатле тукла уздужном ватром велики део непријатељског положаја на Белом Камену. Чим је отпочела да дејствује ова батерија, Турци нису могли даље да напредују.

[1]) Милан Прибићевић, „Рат 1912". друга књига.
[2]) М. Л. Српска књижевна задруга, св. бр. 231.

Турци су нападе обнављали све до мрака; ови напади су одбијани без даљег појачавања првог борбеног реда, те се на крају дана у резерви леве колоне налазило четири батаљона позади њеног десног крила. Тада се спустила и густа магла. Око 18 часова борба се стишала.

За губитке командант 3 пешадиског пука I позива каже да су били осетни и да је знатан део причињен артиљериском ватром.

На крају овог дана командант Моравске дивизије II позива у свом извештају, послатом команданту I армије, не даје никаквих података о боју на Белом Камену који би пружили нека ближа обавештења.

Крајњи резеултат је био овај: са осам батаљона у првом борбеном реду и дејством само једне брдске батерије био је задржан турски напад и спречено освајање Белог Камена, који је био главни објекат противнапада турског левог крила.

Општи утисак и на једној и на другој страни био је да бој није био завршен и да ће се наставити следећег дана.

Желећи да што пре пређе у офанзиву и располажући са четири батаљона у резерви, командант Моравске дивизије II позива усвојио је предлог, добивен од команданта 2 пешадиског пука II позива, да се у току наступајуће ноћи изврши ноћни напад код леве колоне. Потребно наређење за то било је издато између 19 и 20 часова 4/XI. Напад су имали да изведу два батаљона 3 пешадиског пука I позива који би се узели из резерве. Људство одређених батаљона било је истина најодморније, али је уједно било и најмање оријентисано и упознато са земљиштем. Наређење за извођење ноћног напада стигло је у току ноћи, те се припреме за напад нису могле ни извести како треба. Напад се имао извести на отсеку 2 пешадиског пука II позива правцем главног гребена, а време почетка напада било је заказано за 2 часа 5 новембра. Као што се и очекивало, овај ноћни напад је остао не само без успеха, него су трупе које су отступиле унеле и неред у остале јединице, али су при свем том Срби ипак сачували своје положаје где су сачекали и зору 5 новембра.

ДОГАЂАЈИ КОД ДЕСНЕ КОЛОНЕ МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ II ПОЗИВА 4 НОВЕМБРА

Десна колона Моравске дивизије II позива заноћила је 3/4-XI на линији ћувик на пл. Бигли југозападно од с. Гопеша — к. 1181 (југоисточно од с. Гопеша) — к. 1084 на Мечковцу и са једним водом на гребену Бигле према Сулејмановом Врху.

На тој линији њу је затекла заповест команданта дивизије за рад 4/XI по којој је имала да отпочне напад у 6 часова правцем преко Лере ка Киромарици, држећи везу са левом дивизиском колоном која ће нападати са коте 1431 (Белог Камена) у правцу Кочишта и Киромарице.

По пријему ове заповести (у 7.30 4/XI) командант десне колоне наредио је прикупљање трупа на линији к. 1181 (југоисточно од с. Гопеша) — к. 1084 (североисточно од с. Гопеша). Са те линије трупе десне колоне имале су да крену у напад раздељене у три колоне:

— *десна* (два батаљона и три оруђа 9 брдске батерије) подножјем планине Бабе и Перистера у правцу с. Брусника;

— *средња* (2 батаљона и једно митраљеско одељење) правцем ка Превалцу;

— *лева* (1 батаљон и 4 брдска батерија) правцем с. Лера — Српци — Киромарица.

Батерија десне потколоне имала је да потпомаже рад своје и средње потколоне, а батерија леве потколоне рад своје потколоне и леву дивизиску колону која је била без артиљерије.

Око припрема јединица и издавања наређења протекло је извесно време, у коме се и непријатељ спремао за напад према десној колони. Потом су примећени његови покрети за напад код Превалца (к. 935). Чим је то приметио, командант десне колоне је одлучио да пређе у одбрану, избацујући своје лево крило до у висину десног крила леве колоне Моравске дивизије II позива, тј. до косе која се налази источно од с. Лера, повијајући уназад центар и десно крило по луку караула Гавато — к. 1032 (северозападно од Гавата) — Рамниште. Ова одбранбена линија је била добро иза-

брана, али је била предуга за десну колону; лево јој је крило било истакнуто, али је оно заштитило десно крило и бок леве дивизиске колоне. Слабост ове линије „због њене дужине", била је појачана још и тиме што је била изложена турским ударима из Ресна, те је командант десног отсека десне дивизиске колоне морао да продужава свој фронт и да појачава своје десно крило — избацивши 3 чете и 9 брдску батерију на гребен Бигле између Гавата (превоја) и с. Сопотско.

Из оваквог распореда десне колоне јасно се види да је сада њена улога 4/XI била сведена на заштиту десног крила и бока леве дивизиске колоне, и то највише зато што је она била недовољно јака. Ова колона је слаба не зато што је била прејака лева дивизиска колона, него зато што су обе укупно — и лева и десна колона — биле недовољно јаке за улогу коју је узео на себе командант Моравске дивизије II позива.

Распореду десне колоне може се замерити и то што је њена лева потколона (а доцније леви отсек) била слаба у пешадији — свега један батаљон.

По заузимању борбеног распореда Турци су прешли у напад, управљајући свог главни напад на леви отсек десне колоне, чије су јединице предухитриле Турке и избиле на косу (са к. 1033) источно од с. Лера. Напад на средњи отсек (према с. Гавату) већ је био слабији, а на десни отсек Турци нису ни нападали. Помоћник начелника штаба Моравске дивизије каже да је непријатељ вршио напад на целом фронту, али ако је и то тачно, ипак је главно турско напрезање било управљено на то да се сломије отпор левог крила и тако непосредно угрози десни бок и крило леве дивизиске колоне. Овај начин груписања и рада на турској страни јасно показује да су и Турци били схватили да је главно да се Срби туку на Белом Камену, а да ће отварање отступнице доћи потом само по себи.

Борба је овде вођена целог дана, а завршила се тиме што су Срби одржали своје положаје и поред тога што је лево крило десне колоне било слабо, свега 1 батаљон и једна батерија, која је била ућуткана непријатељском артиљеријом већег домета.

Општи поглед на догађаје 4 новембра на западном битачном делу. — За Турке је било врло значајно да

овог дана разбију десно крило I армије, или бар да радом овог дана припреме остварење тога циља. Они у томе нису успели. Пред левом дивизиском колоном успели су само да одбију један српски ноћни напад, а пред десним да напредују само толико да могу напасти Србе на њиховом положају.

Срби су очували своје положаје и добили појачање за истрајање у одбрани ове овако важне тачке ако се не успе да се пређе у напад.

Упућивањем једног дела VII корпуса ка свом левом крилу Турци су ослабили свој центар, а Моравска дивизија II позива својом акцијом олакшала је напад српског центра.

При тактичком раду на српској страни десила су се два значајна пропуста:

— у критичном делу дана, од јутра па све до 15.30 часова, пешадија леве колоне била је потпуно без икакве артиљериске помоћи;

— припрема за ноћни напад била је врло слаба, па је због тога и изостао успех.

Турско груписање снага за напад било је врло добро: ⅔ за напад на Бели Камен, а ⅓ за напад у правцу Превалац — с. Лера — Гопеш.

Неуспешан ноћни напад умањио је борбено расположење на српској страни, а код Турака се заноћило са више оптимизма.

ДОГАЂАЈИ 4/XI КОД ОСТАЛИХ СРПСКИХ ДИВИЗИЈА

Ван отсека Моравске дивизије II позива Турци су били у одбрани. Тај део турског фронта протезао се између Црновршког Брда и с. Логоварди. На том делу фронта, с лева удесно, Турци су имали по једну дивизију VII и V корпуса на центру и један одред код с. Логоварди на десном крилу. Ове две дивизије имале су фронт према северу, а одред код с. Логоварди према истоку. На фронт тих дивизија (Црновршко Брдо — Кочиште — Секирани — Драгожани — Кукуречани — Могила — Трн) требало је да нападају Моравска дивизија I позива (без 3 пешадиског пука), Дринска ди-

визија I позива и десна колона Дунавске дивизије I позива (9 пешадиски пук и један дивизион артиљерије) — дакле, свега две српске против две турске дивизије. На српској страни у овом нападу од артиљерије је учествовало:

— код Моравске дивизије I позива — 1 пољска батерија;

— код Дринске дивизије I позива — две пољске батерије;

— код десне колоне Дунавске дивизије I позива — три пољске батерије;

— 6 хаубичких и 12 дугачких 12 см оруђа.[1])

Укупно: 6 пољских батерија и 18 градских оруђа.

Према овом српском делу фронта Турци су имали од артиљерије:

— 2 пољске батерије код Кукуречана;
— 1 пољску батерију код Драгожана;
— 1—2 батерије код Крклина и
— 1—2 батерије код Оризара.

Дакле, у артиљерији Срби су били јачи у броју и калибру, али је турска артиљерија, с обзиром да је била на организованом одбранбеном положају, имала много боље услове за пласирање, како у погледу домета, тако и у погледу заклоњености. Незгодна страна за Турке била је у томе што су се батерије са својих места тешко могле повући уназад, јер на облаковском масиву није било колских путева. Људство тих батерија унапред је назирало своју судбину: или благовремено напустити своја оруђа или остати и заједно са њима постати српски плен. Ван овога дела фронта на коме се нападало постојао је и турски источни фронт са нарочито утврђеним селом Логоварди, где су Турци имали један одред од три батаљона са две батерије, док је према њему била лева колона Дунавске дивизије I позива јака два пешадиска пука, два дивизиона пољске артиљерије и 4 дугачка топа.

Ова локална надмоћност у пољској артиљерији као и акцији свих хаубичких и дугачких топова уопште

[1]) По подацима ордонанс-официра из штаба I армије.

била је од слабог утицаја на извођење главног српског напада, јер су сва та оруђа била далеко од објеката у зони напада главних српских снага.

а) *КОД МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА*

Један њен пук (3) упућен је као појачање Моравској дивизији II позива, па ће зато она располагати са свега три пешадиска пука и једном пољском батеријом; све остале батерије упућене су армискоj резерви јер се нису могле пласирати код своје дивизије. Једна једина брдска батерија са којом се располагало упућена је Моравској дивизији II позива.

Према заповести команданта армије Моравска дивизија I позива имала је да напада првцем: с. Древеник — с. Лисолај — с. Габалавци — с. Снегово — Битољ — Буково и да при нападу одржава тесну везу са Моравском дивизијом II позива. Према овоме командант Моравске дивизије I позива наредио је:

— да дивизија напада правцем с. Лисолај — с. Габалавци — с. Секирани — Кочиште — с. Смирново — с. Снегово — Битољ;

— да 1 и 2 пешадиски пук образују први борбени ред, 1 десно, а 2 лево од одређеног правца напада;

— да 16 пешадиски пук буде у дивизискоj резерви;

— да напад потпомаже 7 пољска батерија пласирана на к. 1200 [1]) и

— да напад отпочне 4 новембра у 6 часова изјутра.

Ради прелаза преко реке Шемнице деснокрилни пешадиски пук (1) спуштао се од с. Лопатице правцем с. Габалавци. При прелазу те реке пук је био тучен слабом артиљериском ватром. По прелазу, који је био око 14.30 часова, пук је наступао ка с. Габалавци потпомогнут ватром батерије са Белог Камена; по изласку из овог села задржао се и преноћио јужно од с. Габалавци, пошто је успоставио везу десно са 3, а лево са 2 пешадиским пуком.

Левокрилни — 2 пешадиски пук извршио је прелаз преко р. Шемнице према селу Секирани, одакле је

[1]) На седлу између к. 1145 и 1091, по карти 1 : 100.000, секција Битољ од 1939 године.

дочекан јаком ватром. Сопственом ватром и ватром 7 батерије (са к. 1200) пук је припремио свој напад и око 16 часова у заједници са 17 пешадиским пуком осваја ово село; непријатељ је одатле отступио ка Киромарици, а пук га је са два батаљона и два митраљеза гонио и око поноћи избио на плато 700 — 800 м северозападно од Кочишта.

16 пешадиски пук 4/XI померио се од с. Беранаца до к. 1200 и ту преноћио.

Као што се види, овог дана једино је 2 пешадиски пук из Моравске I позива извршио дубок продор према гребену облаковског масива.

б) КОД ДРИНСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

3 новембра у 18 часова примљена је заповест Команде армије ОБр. 480, по којој је Дринска дивизија I позива имала да напада правцем с. Црнобуки — с. Кукуречани — с. Крклино — с. Раштани — Св. Недеља — с. Крстоар.

И овде је напад имао да почне у 6 часова.

Према овој заповести Команда дивизије издала је заповест за напад ОБр. 228 истог дана у 18.30 часова. Важније одредбе те заповести биле су:

„17 пешадиски пук да отпочне прикупљање својих претстража тако, да сутра у 6 часова крене у напад правцем с. Драгожани — с. Кукуречани — с. Раштани — с. Крклина — Битољ — с. Христифор и напада на отсек *„данас лично му одређен"*. Наступати са опрезом. Са пионирском четом подићи мостове на р. Шемници. Веза десно са 2 а лево са 6 пешадиским пуком.

6 пешадиски пук прићи ће р. Шемници преко с. Црнобока заклоњено, истим удољем којим и 17 пешадиски пук, а затим се развити за напад лево од 17 пешадиског пука, а у висини овога. За сазнање правца кретања доћи у везу са 17 пешадиским пуком још ноћас. Претстраже прикупити благовремено тако да покрет почне тачно у 6 часова. Везу одржавати десно са 17 пешадиским пуком.

5 пешадиски пук да крене у 4.30 ка с. Црнобоку и даље позади средине 17 и 6 пешадиског пука.

4 пешадиски пук кад буде смењен од Тимочке дивизије II позива креће ка с. Црнобоку и даље за 5 пешадиским пуком.

Артиљериски пук упутиће још ноћас једну батерију за потпомагање 17 пешадиског пука. Све остале батерије пласираће на положају који је данас команданту лично показат на коси источно од с. Смирново Раја.

Пионирски полубатаљон послаће једну чету за израду прелаза код с. Црнобока преко Шемнице, а једну артиљериском пуку за помагање излаза артиљерије на положај."

Како је ова дивизиска заповест била издата у сам мрак, а пуковима стигла још доцније, то се тешко ма шта могло урадити преко ноћи у погледу пласирања артиљерије. После заповести за напад трупама је требало оставити бар цео један дан за извршење последњих припрема, или бар толико да се артиљерија размести још у току дана уочи почетка напада.

Као што се одмах види, заповешћу су били одређени само правци наступања, а нигде се не спомиње тешња сарадња пешадије и артиљерије, нити ред освајања тачака. Сем тога, овом се заповешћу не помиње ни сарадња и међусобно потпомагање јединица првог борбеног реда.

Према издатој заповести 17 пешадиски пук кренуо је у 6 часова, а 6 пешадиски пук је сачекао 17 пешадиски пук, па је и он кренуо у 7 часова. 5 пешадиски пук већ је био у 6 часова на Црнобучком Вису, те је тако командант дивизије у то време располагао са три пешадиска пука.

4 пешадиски пук отпочео је покрет са фронта испред Могиле у 11 часова.

Спуштање 17 пешадиског пука са Црнобучког Виса ометале су турске батерије пласиране код с. Кукуречана и Драгожана. Седма батерија Моравског артиљериског пука, пласирана источно од к. 1.200, контрабатирала је ту турску батерију, али безуспешно због великог удаљења.

2 батерија Дринског артиљериског пука са великом муком и помоћу воловске запреге успела је тек око 9.30 часова да се пласира на Црнобучком Брду, али је

и њено дејство било безуспешно због велике даљине; померање ове батерије унапред није се могло извести услед великих и стрмих нагиба.

Да би се умањило дејство непријатељске артиљериске ватре од с. Кукуречана и артиљериске и пешадиске од с. Драгожана, било је одлучено да се правац напада дивизије помери удесно, тако да је он сада ишао преко с. Секирана (уместо Црнобуки — Смирнова Раја). Тиме се уједно долазило на мање поплављен простор. Али ни нови правац није био лак: земљиште је било пиштољинасто; упадало се до чланка; испред ових јединица била је равница без иједног заклона. Непријатељ је овај простор обасипао јаком пушчаном, митраљеском и артиљериском ватром од с. Драгожана. Предњи делови су у два маха долазили до реке и враћали се.

У исто време било је предузето да се топ по топ 2 дринске батерије пласира на другом месту између с. Лисолаја и манастира Лисолаја, у чему се и успело, те прва два топа убрзо успевају да паралишу рад непријатељске батерије код с. Драгожана, која је ускоро била ућуткана. То искоришћује 17 пешадиски пук и прелази р. Шемницу газећи је, а делом и прелазећи преко моста. Чим су српски пешаци почели да прелазе р. Шемницу, турски стрелци почели су да отступају, док су други са читавим водовима и четама надирали низ нагиб облаковског масива. Па ипак је цео 17 пешадиски пук прешао ову реку до 15.30 часова.

При даљем напредовању његово лево крило, услед јаке непријатељске пешадиске ватре заостаје. После пола часа, када је десно крило извршило јуриш и у заједници са 2 пуком заузело с. Секиране, кренуло је и лево крило и на јуриш заузело фортификациски јако ојачану тачку југозападно од с. Драгожана. Том приликом била су заплењена и 4 топа оне ућуткане батерије. Турци су отступили у нереду. Гоњење је вршено ватром и покретом све до 19 часова, када се пук задржао и заноћио на јаким отпорним тачкама јужно од с. Секирана, а западно од с. Драгожана фронтом према Киромарици.

6 пешадиски пук, који је имао да буде лево од 17 пешадиског пука и с њим да одржава везу, услед јако

брисаног појаса који је избегао 17 пешадиски пук, а на који је требало он да дође, задоцнио је са прелазом толико, да је Шемницу прешао код с. Смирнова Раје тек пред саму ноћ и то под пешадиском и артиљериском ватром из Кукуречана. Против ове две турске батерије од Кукуречана дејствовали су хаубички и дугачки топови армиске артиљерије и једног дивизиона Дринског артиљериског пука; овај последњи био је пласиран на Црнобучком Брду, западно од армиске артиљерије. Услед дејства ове артиљериске ватре, „по прелазу I борбеног реда 6 пешадиског пука преко Шемнице, Турци су отпочели повлачење са линије испред с. Драгожана. Гоњење ватром продужено је до у саму ноћ и око 17 часова ватра је престала на целом фронту пука. 6 пешадиски пук избио је на друм где је и заноћио, ослонивши се на поток Драгарина, а десно на 17 пешадиски пук.“ Друм је био спремљен као грудобран за стојећи став и на њему су биле мртве страже.

Пошто пак с. Кукуречани још није било савладано, наређено је команданту 4 пешадиског пука да ради заштите левог дивизиског бока преко р. Шемнице упути два батаљона, који ће се ставити под команду команданта 6 пешадиског пука. Ови су батаљони извршили ово наређење и прешли Шемницу преко моста наспрам с. Драгожана (мост тада није тукла непријатељска артиљериска ватра) и око 21 часа задржали се и заноћили код с. Драгожана. Друга два батаљона овог пука били су рокирани поред р. Шемнице и заноћили су код с. Црнобуки.

5 пешадиски пук који је наступао за 17 пешадиским пуком у мрак је пришао до с. Секирана. Реку је газио до колена.

* *
*

Из горњег излагања види се:

1) да је Дринска дивизија I позива 4 новембра форсирала р. Шемницу и учврстила се на десној обали и пошто је напредовала још око 1,5 км подишла је самом облаковском масиву;

2) да су Турци Дринској дивизији пружали отпор углавном из с. Кукуречана и Драгожана;

3) да је освојен драгожански отпорни центар али не и онај код с. Кукуречана;

4) да је с. Драгожани имало свега једну батерију са којом су Турци релативно брзо престали да дејствују, а потом је и напустили;

5) да су свега два српска топа врло брзо приморала турску батерију код Драгожана да престане са дејством иако је она имала времена и могућности да се и добро постави и добро утврди, што је доказ слабог борбеног морала турских артиљераца;

6) да су отпорни центри у с. Кукуречани и Драгожани откривени тек у току напада;

7) да је организација турског положаја у подножју облаковског масива углавном била изведена у области с. Кукуречана и с. Драгожана, а да је западно од тих места била приметно слабија. Благодарећи вештом пласирању батерија код Кукуречана, знатно је успорено наступање левог крила Дринске дивизије, а у извесној мери отежано и наступање 2 пешадиског пука на левом крилу Моравске дивизије I позива;

8) ефекат прелаза реке Шемнице од стране Дринске дивизије I позива и левокрилног пука Моравске дивизије I позива (2 пешадиског пука) био је врло велики код Турака, те је њихова упорност у одбрани била знатно смањена. Десно од ње, 2 пешадиски пук Моравске дивизије I позива био је измакао нешто унапред у односу на суседно крило Дринске дивизије. Командант Моравске дивизије I позива, истина, тражио је да Дринска и Дунавска дивизија I позива изврше јачи притисак на турско десно крило, те да се отуда не рокирају турске трупе према његовој дивизији; уствари, Турци су овим рокирањем доводили трупе пред Моравску дивизију II позива, али је ипак ово горње тражење било корисно и командант Дринске дивизије I позива одазвао му се предузимањем мера за бржи и енергичнији рад своје дивизије.

Лево од Дринске дивизије, десна колона Дунавске дивизије дејствовала је прилично издвојено и самостално, тако да се овог дана нису осетили неки резултати, који би проистицали из узајамности њихових дејстава.

Увече 4/XI, команда Дринске дивизије била је обавештена о догађајима код Дунавске дивизије I позива из чега је видела да је с. Трн освојено и да су према њеној десној колони дејствовале турске батерије од с. Крклина, с. Оризара и западно од с. Карамана.

У вези ових околности, команда Дринске дивизије I позива издала је заповест ноћу 4/5 новембра да се напад 5 новембра продужи и у вези тога наредила је:

— да 17 пешадиски пук напада у правцу Кочишта, с тим да потпомаже напад 6 пешадиског пука на коси источно од с. Смирнова; два батаљона из 4 пешадиског пупа придати 6 пуку, напашће с. Кукуречане и

— да 5 пешадиски пук потпомаже напад 17 пешадиског пука.

Команданту Дринског артиљериског пука било је наређено:

— да изрекогносцира сеоски пут с. Петилап — Смирнова Раја — Лисолај и да тим правцем изведе бар један дивизион на положај источно од с. Црнобуки ради потпомагања сутрашњег напада на Кукуречане и

— да по сваку цену уђутка батерију изнад с. Кукуречана.

Команданту Моравског артиљериског пука, који му је био стављен на расположење наређено је:

— да биволском вучом изведе преко к. 1200 бар још две батерије и да их пласира у висини батерије која је дејствовала источно од Лисолаја.

Поред овога умољен је командант Тимочке дивизије II позива (као командант армиске резерве) да команданту Дринске дивизије I позива стави на расположење један пешадиски пук ради напада на Кукуречане.

Из ових наређења се види брига команданта дивизије за јача ангажовања артиљерије као и за потпуније залагање пешадиских јединица 5 новембра.

б) *КОД ДУНАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА*

3 новембра увече Дунавска дивизија I позива налазила се у овом распореду:

— Дивизиски коњички пук — код с. Путуруса;

— 9 пешадиски пук (без 1 батаљона) и 3 артиљериски дивизион код с. Чарлије и Трапа, држећи мостове на Црној Реци на правцима Чарлија — Могила и Трап — Трн;

— 7 пешадиски пук и 2 артиљериски дивизион код с. Будакова;

— 18 пешадиски пук са 1 артиљериским дивизионом код с. Добрушева.

Заповест Команде армије за напад била је добивена 3 новембра увече.

Део те заповести који се односио на Дунавску дивизију I позива гласио је:

„Дунавска дивизија I позива (без 8 пешадиског пука) дејствоваће, уколико је могуће, правцем Трн — Караман — Поздеш;

Друга група градске артиљерије заузеће положај у околини Добромира и дејствоваће као и прва група на отпорне тачке".

На основу те заповести командант Дунавске дивизије I позива наредио је да:

— Дунавски коњички пук наступа и извиђа правцем далбеговачки мост — с. Карамани — Битољ, тј. испред десне колоне;

— десна колона: 9 пешадиски пук (без једног батаљона), 3 артиљериски дивизион, 1 пионирска чета, одељење коњаника и 1 вод болничара полази у 5 часова, наступа и напада правцем далбеговачки мост — с. Трн — с. Карамани — с. Поешево;

— лева колона: 7 пешадиски пук, 2 пољски артиљериски дивизион (и остали делови као и код десне колоне) наступа и напада правцем с. Добромир — с. Новаци — с. Логоварди — Св. Недеља;

— општа резерва: 18 пешадиски пук и 1 пољски артиљериски дивизион полазе у 5 часова правцем с. Будаково — с. Далбеговци — с. Добромир, где да се зауставе;

— група градске артиљерије преко ноћи је поставила 2 топа код с. Добромира, а 2 примакла ближе с. Новацима.

РАД ДЕСНЕ КОЛОНЕ

Испред десне колоне кретао се Дивизиски коњички пук и он је без отпора прешао далбеговачки мост преко Црне Реке, а потом својим претходничким ескадроном и мост преко р. Шемнице, по чијем је прелазу тај ескадрон био дочекан пешадиском и митраљеском ватром од с. Трна и артиљериском од с. Оризара. Ескадрон је сјахао за борбу пешке, а претходнички батаљон десне колоне изашао је напред и развио се у висини овог ескадрона.

Пешадија је користила овај прелаз преко Црне Реке и по прелазу распоређивала се за извођење напада у циљу освајања с. Трна, које је било дато десној дивизиској колони као њен нападни објекат за тај дан.

Село Трн налазило се на једној узвишици. Северно од села била је пласирана једна непријатељска батерија. Пред селом и унаоколо налазиле су се баре дубине 10—15 см, а непосредно пред селом била је вода у једној јарузи, ширине око 60 м и дубине око 1 — 1,20 м. Ивицу села већим делом чинио је зид од цигала. *Дакле, село је поседовало све услове за жилаву одбрану.*

Због поплављености земљишта на просторији, удаљеној од пута, напад је извођен само једним батаљоном у првом борбеном реду. Прелаз преко Шемнице био је устрану (удесно) од правца напада, те је и то компликовало и проузроковало губљење времена.

Српска артиљерија (један артиљериски дивизион пласиран између Шемнице и Црне Реке јужно од сеоског пута Далбеговци — Трн) почела је са припремом напада у 9.30 часова. Под заштитом те ватре наступала је пешадија, коју су Турци тукли из батерија од с. Раштана и из забрана северозападно од с. Карамана, једва добацујући до р. Шемнице.

Око 11 часова кренуо је сам претходнички батаљон у напад, а непријатељ је, кад је српска пешадија, газећи воду местимично дубоку до пола метра, дошла до 700—800 метара од села, напустио с. Трн и око 15 часова повукао се у с. Карамани.

Из операциског дневника не види се кад се повукла турска батерија из с. Трна.

Увече се заноћило овако:

— 3 батаљон и митраљеско одељење у и код села Трна; од 3 батаљона прешли су јаругу 1 чета и митраљеско одељење;

— 2 и 4 батаљон, као и артиљериски дивизион, на левој обали р. Шемнице;

— Дивизиски коњички пук у с. Добромиру.

Штета је што организацијом напада ова дивизиска колона није била предвиђена као главна, а не као помоћна, јер је за њу овде било знатно више услова но на правцу с. Новака где је поплављеност терена била много већа. Ово ће се следећег дана видети још јасније.

Турска одбрана села Трна била је толико слаба, да је свега један батаљон био довољан да је сломије.

С друге стране корисно би било да је десна колона продужила наступање, те да угрози бок и позадину турске посаде, која је код села Кукуречана задржавала напад Дринске дивизије I позива.

РАД ЛЕВЕ ДИВИЗИСКЕ КОЛОНЕ

Свој наступни покрет лева колона је почела 4 новембра око 6 часова и наступала је преко села Аглараца — источно од с. Добромира — ка селу Новацима. Дивизиска резерва кретала се истим правцем и задржала се код с. Добромира. Артиљерија леве колоне (2 дивизион) пласирала се код с. Новака, а дивизион из дивизиске резерве код с. Добромира. Они су готово једновремено отворили ватру на непријатељску артиљерију код с. Логоварди, одакле се ова открила још при изласку претходничког батаљона из с. Аглараца.

Од градске артиљерије једна батерија пласирала се северно од с. Новака, а друга на јужној ивици с. Добромира.

Покрет пешадије леве колоне од Добромира и с. Новака био је пропраћен јаком турском артиљериском ватром, али без већег резултата, јер се покрет изводио убрзано и у скоковима.

Између 12 и 13 часова српска артиљерија је својим већим делом (шест пољских и две градске батерије) отворила ватру, те су под њиховом заштитом и

остала три батаљона 7 пешадиског пука подишла селу Новаци.

Турска артиљерија била је врло добро пласирана, тако да је српска артиљерија није могла уђуткати. Због тога је претходнички батаљон тек око 16 часова почео да прилази Црној Реци и то под пушчаном, митраљеском и артиљериском ватром. Обалом је ишао насип, који је сада послужио као грудобран.

Тада је већ пао мрак, а почела се спуштати и магла. Артиљериска ватра престала је на обема странама. Људство је било мокро и прозебло, те се загревало трчањем позади насипа на оцедитим местима.

Падом мрака одмах је почела оправка моста и он је био оправљен, али је земљиште позади (западно) моста било преплављено водом, те је даље наступање било немогуће.

На тај начин напад леве дивизиске колоне Дунавске дивизије I позива завршио се приласком уз обалу Црне Реке испред с. Новака, и то само претходничког батаљона, за кога је самог ту једва било места.

Из горњег се може закључити да за напад леве дивизиске колоне нису постојали повољни услови. Зато је требало појачати десну колону, а дивизиску резерву требало је упутити правцем десне колоне. При таквој комбинацији десна колона вероватно се не би задовољила напредовањем само до с. Трна.

До овако лоше комбинације дошло је свакако услед рђаво извршеног рекогносцирања или услед наређивања које није било у складу са резултатима рекогносцирања. У својим „Успоменама" Зеки-паша је пад с. Трна нарочито нагласио као неповољну ствар, а та би се непријатност још више осетила да је десна дивизиска колона продужила наступање и преко тога села.

* *
*

г) *КОД АРМИСКЕ АРТИЉЕРИЈЕ*

Ова се артиљерија састојала из три тешке батерије 12 см дугачких топова, једне хаубичке (од 6 оруђа) и једне мерзерске батерије.

2 новембра армиска артиљерија се била пласирала:

а) — Прва група (две батерије дугачких топова и једна хаубичка батерија): североисточно од с. Стари Српци са задатком да потпомаже рад Дринске дивизије I позива;

б) — Друга група (једна батерија дугачких топова): код с. Чарлија за дејство против непријатељских батерија код с. Оризара и с. Крклина. Пошто се при дејству 3/XI запазило да је овај артиљериски положај много удаљен, то се приступило тражењу новог положаја, који је нађен између с. Добромира и с. Новака.

Прва армиска артиљериска група дејствовала је целог дана 4 новембра, али без виднијих резултата у погледу ућуткивања турских батерија код Кукуречана, Крклина, на средокраћи између ова два села и код карауле у близини пута Прилеп — Битољ.

Друга група армиске артиљерије, пласирана са по два оруђа код с. Добромира и с. Новака, потпомагала је рад леве колоне Дунавске дивизије I позива, тукући турске батерије код с. Логоварди и Карамана; поменута колона и поред ове помоћи армиске артиљерије није успела да пређе Црну Реку.

Поред ових двеју турских батерија, ова армиска група тукла је и непријатељску батерију код с. Оризара, што је имало утицаја у погледу олакшања наступања и Дринске и десне колоне Дунавске дивизије I позива.

д) *КОД АРМИСКЕ РЕЗЕРВЕ*

У армискоj резерви налазиле су се Тимочка дивизија II позива, три дринске и 7 моравских пољских батерија које нису биле пласиране на фронтовима својих дивизија. Заповешћу за напад улога Тимочке дивизије II позива овако је формулисана:

„Тимочка дивизија II позива са 8 пешадиским пуком Дунавске дивизије I позива штитиће прву групу градске артиљерије на положају код Зекирија — Петилап и служиће као армиска резерва, одржавајући тесну везу са Моравском и Дунавском дивизијом I позива".

У свом саставу Тимочка дивизија II позива имала је 14 пешадиски пук II позива, 8 пешадиски пук I по-

зива, пољски артиљериски дивизион од две батерије, а око 8 часова 4 новембра стављени су јој на расположење и цео Моравски артиљериски пук (без 7 батерије) који се налазио између с. Беранци и с. Ст. Српци, и један дрински артиљериски дивизион.

Прва армиска артиљериска група налазила се у току ноћи 3/4 новембра код с. Зекирија — Петилап (2 км јужно од с. Српци).

Река Шемница била се јако разлила, те је кретање било могућно само путем Прилеп — Битољ.

У циљу извршења заповести Команде армије командант Тимочке дивизије II позива наредио је да оба пешадиска пука дођу позади армиске артиљерије, тј. позади линије с. Зекирија — Петилап, и да сваки од њих избаци по један батаљон испред и у страну од те артиљерије.

Сем тога, командант ове дивизије наредио је да и његов артиљериски дивизион, као и Моравски артиљериски пук и Дрински артиљериски дивизион дођу на простор Зекирија — Петилап, да би их могао ангажовати за борбу. Од свега тога у току овога дана успеле су да се пласирају само четири батерије Моравског артиљериског пука, које су у 13.30 часова отвориле ватру на непријатељску батерију која је ометала кретање Дринске дивизије I позива (на батерију код Кукуречана), али су те српске батерије биле тучене ватром непријатељске артиљерије како у времену пласирања, тако и доцније. Резултат непријатељског артиљериског дејства био је слаб, а за дејство српске артиљерије командант Тимочке дивизије II позива каже да је било успешно.

Предвече командант дивизије наредио је да се у току ноћи израде анпласмани за оруђа ближе реци Шемници као и да се заштитни батаљони помере унапред, те да се у току ноћи пољске батерије пласирају скривено и ближе објектима које треба да туку.

Првог дана битке Дунавска дивизија I позива није утрошила ни своју резерву, па према томе на левој обали Црне Реке није ни било потребе за ангажовањем ма ког дела армиске резерве.

Обема крилним дивизијама на десној обали Црне Реке (и Моравској II и Дринској дивизији I позива)

помоћ у пешадији из армиске резерве била би добродошла, али је Моравска II позива била доста удаљена од армиске резерве, а сем тога њој је помоћ могла указати суседна дивизија, поред већ послатог 3 пешадиског пука, још и својим сопственим јачим ангажовањем. Према томе, у обзир за одашиљање појачања долазила је углавном Дринска дивизија I позива, јер су се према њеном левом боку налазила два јако утврђена села (Кукуречани и Драгожани), па је ради њеног даљег успешног напредовања било потребно да се та два центра ликвидирају. Ово појачање команда Дринске дивизије I позива тражила је у току ноћи 4/5 новембра и оно јој је послато упућивањем 8 пешадиског пука сутрадан изјутра.

15 пешадиски пук II позива на путу из Прилепа преноћио је 4/5-XI код с. Тополчана. Њему је било наређено да 5/XI у 7 часова продужи пут за с. Беранце, те да ту уђе у састав своје дивизије, што ће се и остварити 5/XI око подне.

ђ) *КОД КОЊИЧКЕ ДИВИЗИЈЕ*

3 новембра Коњичка дивизија налазила се на крајњем левом крилу на просторији с. Добромир — с. Биљаник — мост код с. Новаци.

Заповест Команде армије за напад примљена је 4 новембра у 2.10 часова, — дакле, доцкан јер је наређено да напад почне у 6 часова истог дана.

Део заповести који се односио на Коњичку дивизију, гласио је:

„Коњичка дивизија дејствоваће у правцу непријатељског десног бока и позадине“.

Према овој заповести командант Коњичке дивизије наредио је да 4 коњички пук пресече железничку пругу Битољ — Солун, а да остатак дивизије остане у очекујућем положају на просторији с. Добромир — с. Биљаник.

4 коњички пук упутио се преко с. Брода ка Кенали (18 км југоисточно од Битоља) и прешао Црну Реку, али је убрзо био заустављен непријатељским нападом од с. Бача. Непријатељ, који је пре испољеног напада био јак свега око 1 чете са два брдска топа, ојачао се са још неколико пешадиских чета и целим коњичким пу-

ком. Због тога је 4 коњички пук без успеха водио борбу све до мрака, а потом се, оставивши један вод код с. Брода, повукао на преноћиште код с. Скочивира, које се налази на северној обали Црне Реке.

Дакле, као што се могло и очекивати, за извршење овог задатка била је одређена недовољна снага, а сем тога овим неуспелим покушајем откривени су и намера и место предвиђене акције.

Остатак коњичке дивизије делом је држао мост код с. Новака (заједно са 1 батаљоном из 9 пешадиског пука), а делом се држао у очекујућем положају и то:

— Моравски и Дунавски коњички пук код с. Добромира;

— 2 коњички пук код с. Биљаника.

Доцније се, у току дана, кад је дошла Дунавска дивизија I позива код с. Новака, Коњичка дивизија прикупила код с. Биљаника. Ово је требало учинити још 3 новембра, па би тада цела Коњичка дивизија 4 новембра могла деловати на напред означеном месту.

И на једном и на другом делу битачне просторије догађаји су остали несвршени. Тамо где су се Срби бранили, Турци су тражили одлуку и груписали своје најјаче снаге, а тиме је олакшаван рад Срба на делу где су нападали.

4 НОВЕМБАР У КОМАНДИ ВАРДАРСКЕ АРМИЈЕ

Цео овај дан Зеки-паша је провео код V корпуса правдајући то потребом да контролише појачање отсека са кога је изашла 13 низамска дивизија, а према ком су отсеку, каже он, Срби напредовали (десна колона Дунавске дивизије I позива). По његовом наређењу скупљени су жандарми у Битољу и доведени на фронт. Поводом тога пише он у својим „Успоменама": *„Ако бисмо изгубили Битољ пропали би сви наши планови и намере"*. Тиме је свакако хтео да се правда што није отишао на лево крило где се прикупила главна снага Вардарске армије и где је тада отпочео противнапад којим је имао да руководи Џавид-паша и којим је требало да се реши и судбина битке код Битоља. Из овог кратког навода види се да се 13 низамска дивизија 4/XI није налазила на свом првобитном положају, па да је према томе још у току истог дана могла стићи

до Превалца, тј. до просторије где се имало извршити прикупљање снага одређених за противнапад, сем ако је Зеки-паша по извлачењу са фронта није задржао код Битоља. У вези тога Зеки-паша се боји овог дана[1]) да не дође до неспоразума између команданата VI и V корпуса, јер су били у рђавим односима, тим пре што је са 13 дивизијом био отишао и командант V корпуса.[2])

Иначе, о догађајима овог дана Зеки-паша доноси повољан закључак да су V и VII корпус зауставили српске нападе, да је VI корпус бацио Србе уназад за 3—4 км и да је заузео к. 1150 (стварно Бели Камен). При свем том Зеки-паша је 4/XI увече, како он каже, „имао предосећај да на отсеку V и VII корпуса нема довољно снага за једну сигурнију одбрану", па је зато и наредио команданту V корпуса да врати у Битољ свој стрељачки пук кога је био одвео са собом ка Превалцу. Ово наређење свакако да је имало везе и са добивеном непријатном вешћу да су Грци напали турску дивизију код Соровића, да су је разбили и да наступају ка Битољу. Тога дана у штабу Вардарске армије била је примљена и вест о кретању једне српске дивизије од Дебра (Ова је вест била лажна).

И поред тих неповољних вести 4/XI Зеки-паша је сматрао ситуацију своје армије као повољну те је веровао да ће сутрашњи дан донети и повољно решење. Његов је оптимизам био заснован делом на сопственом олаком схватању ситуације, а делом и на нетачним извештајима са левог армиског крила. Бели Камен Турци нису повратили, а напредовање VI корпуса за 3—4 км уствари је наступање са корпусног полазног положаја за напад на јужни крај Црновршког Брда — к. 1194 — коса источно од с. Српци — с. Цапари до у зону ближе пешадиске ватре на Белом Камену и на његовом јужном нагибу, односно до у зону пешадиске ватре на низиском делу фронта VI корпуса (с. Рамна — с. Доленци), али без потискивања Срба са њихових одбрањбених положаја. Срби су заиста одустали овог дана од општег напада десном колоном Моравске дивизије II

[1]) Како он пише у својим „Успоменама" у делу посвећеном догађајима 4 новембра.

[2]) По изјави начелника штаба VI корпуса 13 дивизија стигла је код Превалца тек 5/XI — око подне.

позива, али је овде њихова линија одбране ипак била померена унапред у правцу непријатеља за 2—3 км. Оно што је било врло значајно и за Србе и за Турке, Турци нису били остварили овог дана: Срби су их предухитрили у заузимању косе источно од с. Лере, а Турци нису успели да их одатле отерају, иако се ту налазио свега један српски батаљон.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРВИ ДАН БИТКЕ КОД БИТОЉА

Овога дана битачна просторија делила се углавном на два дела:

— на део где Срби нападају и

— на део где Срби прелазе из напада у одбрану.

На оном првом делу битачне просторије Срби изводе главни напад са две пешадиске дивизије (Моравском и Дринском I позива), форсирају реку Шемницу, савлађујући већи део турске одбранбене организације у подножју облаковског масива и подилазе гребену овог масива који није био солидно изграђен. Пред левим крилом овог српског фронта остало је неосвојено, али ипак угрожено са западне стране с. Кукуречани, чија је јачина почивала нарочито у добром дејству двеју добро пласираних и маскираних батерија.

На делу битачне просторије који је био обухваћен реком Шемницом са севера и Црном Реком са истока, Срби су нападали са једном дивизијом (Дунавском I позива) правцем исток-запад; њена десна колона нападала је успешно село Трн, а озбиљно угрозила одбрану вароши Битоља. Друга колона ове дивизије нападала је правцем преко с. Новака, али је услед разливености Црне Реке била задржана на њеној левој обали. Благодарећи томе и неуспешном дејству Коњичке дивизије, нису били угрожени турско десно крило и бок.

Турци су се, благодарећи врло повољним условима за осматрање српских покрета и груписања, били груписали претежно према српском наступању са северног правца, па им је и резерва била постављена позади десног крила. Удар Моравске дивизије II позива у области највишег врха облаковског масива и на про-

сторији где се налази отступница (Ресан — Корча односно Ресан — Охрид) ка Охриду, скренуо је пажњу Турака на западни део битачне просторије. Због тога Зеки-паша пребацује готово цео VI корпус и једну дивизију V корпуса од Битоља на лево крило положаја. Тај се покрет извршава делом 3 и ноћу 3/4 новембра, а последица тога био је Џавид-пашин противнапад правцем Превалац — Гопеш према десној колони Моравске дивизије II позива, коју је приморао да пређе у одбрану на линији превој Гавато — с. Доленци — с. Лера.

Турске снаге на највишем делу облаковског масива нису биле довољно ојачане у току 4 новембра, те је лева колона Моравске дивизије II позива, која се појачавала од 3 на 5, 7 и 12 батаљона (без једног топа све до 16 часова), успела да одбије турске противнападе и да држи врло значајан део турског положаја — северозападни отсек облаковског масива (највиши), са кога се нападом могао угрожавати леви бок и позадина Турака — и да сачека мрак са 4 батаљона у резерви на највишем врху облаковског масива.

Према оваквом стању ствари даљи ток битке имао је да одлучи:

— о успеху или неуспеху турског противнапада и

— о довршетку српског напада против турског северног фронта који је (напад) био већ обележен знатним успехом.

Зеки-паша је оптимистички схватио ситуацију 4 новембра увече зато што се десна колона Моравске дивизије II позива повукла за 3—4 км пред Џавид-пашом (по обавештењима која му је вероватно Џавид био послао, а која нису одговарала стварности) и зато што је очекивао да ће овај успех бити повећан, како вели Зеки-паша, док Џавиду стигне и 13 низамска дивизија.

ДРУГИ ДАН БИТКЕ

5 новембра

(Скице бр. 6, 7 и 8)

О догађајима 4 новембра, првог дана битке, Команда I армије добила је извештаје у току ноћи 4/5, а делом и 5/XI пре подне. Најважнији подаци из тих извештаја су:

1) *Из Моравске дивизије II позива:*

„Дивизија је коначила на линији с. Доленци — с. Рамно — к. 1150 (стварно к. 1431), јужно од с. Облакова. На тој је линији одбијала турске нападе.

Непријатељу је отсечена комуникација за Ресан и он је покушавао да се са знатним снагама пробије преко Доленца, али је одбијен. Из Охрида преко Доленца наступа један пешадиски пук ка Битољу. Данас по подне дошли су на моје лево крило у тесну везу 1 и 3 пешадиски пук Моравске дивизије I позива. Сутра намеравам да продужим напад чим изађе у висину мога левог крила Моравска дивизија I позива. Губици су још непознати. Заробљена је једна пољска батерија". (Депеша је послата 4 новембра у 21.00).

2) *Из Моравске дивизије I позива:*

а) — „У току дана успео сам да пребацим на десну обалу Шемнице 1, 2 и 3 пешадиски пук, а 16 је остао код Лисолаја.

Намеран сам да предузмем вапад у правцу Кочишта у тесној вези са Моравском дивизијом II позива.

б) Потребно је да све пољске батерије ове дивизије, које су стављене на расположење Дринској дивизији, уђу у дејство". (У армиском штабу овај је извештај примљен 5/XI у 7 часова пре подне).

Моравска дивизија II позива, како изгледа команданту Моравске дивизије I позива, налази се на к. 1150 (стварно на Белом Камену) и јужно на друму Битољ — Охрид.

3) *Из Дринске дивизије I позива:*

„Са предњим деловима доспело се до линије Кукуречани — Кабаловци.

Непријатељ држи Кукуречане.

Други борбени ред (два пука) налази се на левој обали Шемнице и он ће је прећи кад се подигну мостови.

Напад продужавам сутра."

4) *Од команданта армиске резерве:*

„7 пољских батерија примљених из Моравске дивизије I позива пласиране су између с. Стари Српци и с. Беранци."

5) *Од команданта Коњичке дивизије* (послато 5/XI у 8.10):

„4 коњички пук јуче је прешао Черну и код с. Бача дошао у сукоб са једним коњичким пуком, једним табором и два брдска топа. Борба се водила до мрака, кад се пук повукао преко Скочивира.

Турци су покварили вијадукт код Кенали, а мост код Брода је поправљен за прелаз пешака.

По исказу комита два табора турске војске отступали су од Острва ка Горничеву испред Грка који су три сахата одатле.

Грчке војске има у Соровићу и у Бањици.

Са дивизијом сам предузео покрет преко Брода ка Кенали. О овоме је извештена и Врховна команда."

Из ових се извештаја види:

1) — да нико од команданата дивизија не тражи објашњења или допунска наређења, изузев команданта Моравске дивизије II позива, који за продужење напада следећег дана ставља услов да Моравска дивизија I позива изиђе у висину његовог левог крила.

У овим извештајима и захтевима команданта Моравске дивизије II позива има извесних нетачности:

— 3 пешадиски пук I позива није дошао на лево крило Моравске дивизије II позива, него је стварно ушао у то крило и постао саставни део Моравске дивизије II позива, па му је као таквом непосредно и издавао наређења;

— у погледу 1 пешадиског пука изгледа да је ствар стајала овако: он није био под непосредном командом команданта Моравске дивизије II позива, али је пришао уз лево крило његове дивизије и тиме ојачао снаге у близини просторије на којој се одигравао значајан окршај. Нема се података о томе колико је била јака борбена акција 1 пешадиског пука да би се могло судити о томе колико је она потпомогла рад Моравске дивизије II позива. Изгледа да се она састојала само у појачању резерве на том крилу;

2) — да сви команданти дивизија јављају да ће 5 новембра изјутра продужити своје нападе у духу добивених наређења;

3) — да је командант Моравске дивизије II позива указивао на то да је непријатељ са знатном снагом покушавао да се пробије ка Ресну. Поводом овог извештаја Команда I армије могла је овако да резонује: ако су Турци заиста то покушавали, значи да њихова упорност у давању отпора опада; сем тога, ако тај турски подухват није успео, значи да није био ни извођен са довољно снага. При оваквом резоновању није било разлога ни за какву интервенцију Команде I армије;

4) — подаци о примицању грчке војске узети су у оцену и одлучено је да се напад продужи не чекајући Грке.

С обзиром на све ово команданти су 5 новембра наставили рад у духу заповести Команде I армије ОБр 480, а према ситуацији у којој су се налазиле њихове дивизије, сем Моравске дивизије II позива која је и овог дана непријатељском акцијом била спречена у наступању. Неко специјално наређење за рад 5/XI није било издато, јер Команда армије није била довољно упозната са стањем 4/XI увече.

5 *НОВЕМБАР КОД МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ II ПОЗИВА*

5 новембар код Моравске дивизије II позива почео је ноћним нападом који је лева колона ове дивизије извела без успеха у другом делу ноћи 4/5 новембра, као што је то напред већ било речено.

Командант дивизије наређује да се напад продужи у духу раније заповести, а Команду I армије известио је да ће дивизија нападати са линије с. Доленци — с. Лера — к. 1150 (стварно к. 1431) — вис над селом Облаковом, предлажући да и лево крило армије похита да изиђе у висину Моравске дивизије II позива.

Боље би било да је командант ове дивизије известио о стварном стању код дивизије, тј. да га непријатељ снажно напада и да је приморан на одбрану, а да ће са своје стране настати да пређе у напад чим осети да је за то дошао погодан моменат. Тада би командант армије имао вернију слику стања код ове дивизије, па би према томе могао и предузимати мере које би биле саобразније стварним приликама. При напред наведеном извештају команданта дивизије, командант армије

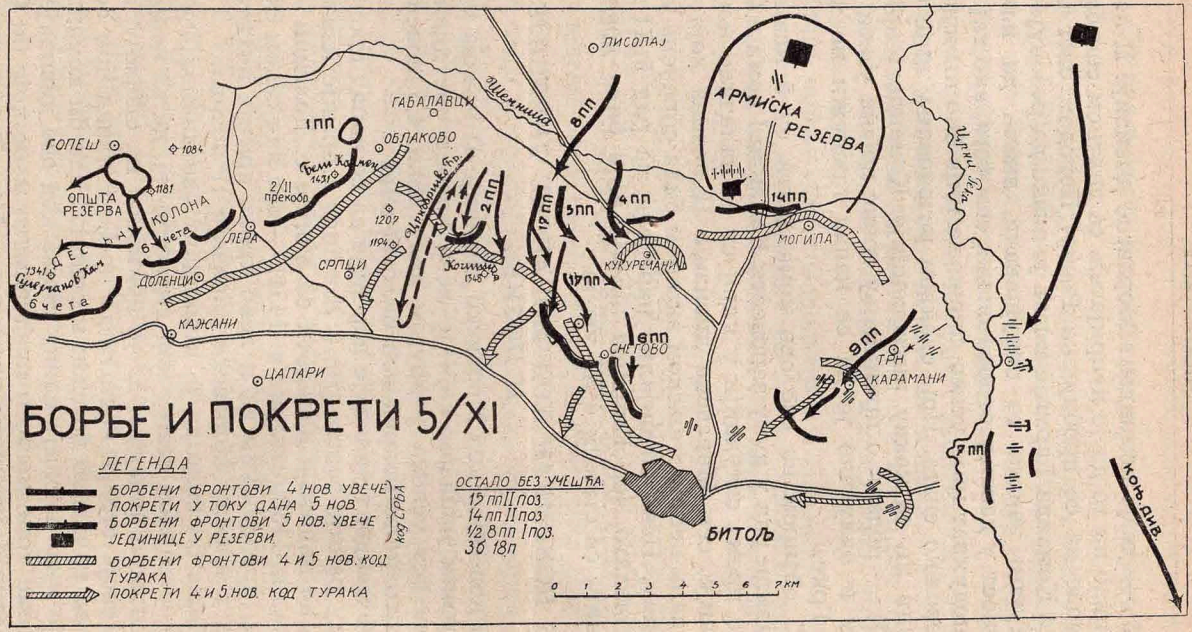
БОРБЕ И ПОКРЕТИ 5/XI
ЛЕГЕНДА
БОРБЕНИ ФРОНТОВИ 4 НОВ УВЕЧЕ
ПОКРЕТИ У ТОКУ ДАНА 5 НОВ
БОРБЕНИ ФРОНТОВИ 5 НОВ. УВЕЧЕ ЈЕДИНИЦЕ У РЕЗЕРВИ.
БОРБЕНИ ФРОНТОВИ 4 И 5 НОВ. КОД ТУРАКА
ПОКРЕТИ 4 И 5 НОВ. КОД ТУРАКА
КОД СРБА
ОСТАЛО БЕЗ УЧЕШЋА:
12 пп II поз.
14 пп II поз.
1/2 8 пп I поз.
36 18п
0 1 2 3 4 5 6 7 КМ
ГОПЕШ
ОПШТА РЕЗЕРВА
КОЛОНА
ЛЕРА
ДЕСНА
ДОЛЕНЦИ
КАЖАНИ
ЦАПАРИ
ГАБАЛАВЦИ
ОБЛАКОВО
СРПЦИ
ЛИСОЛАЈ
АРМИЈСКА РЕЗЕРВА
МОГИЛА
КУКУРЕЧАНИ
СНЕГОВО
ТРН
КАРАМАНИ
БИТОЉ
КОЊ ДИВ.
1 пп
2 пп
4 пп
5 пп
8 пп
9 пп
14 пп
17 пп
7 пп

Скица 8

свакако је овако резоновао: „Кад је Моравска дивизија II позива у стању да напада, онда код ње нема неке веће опасности, те значи да могу да изборим решење тамо где сам већ наумио". Командант Моравске дивизије II позива није желео да јавља нити својим трупама да наређује да се држе одбране пошто све остале дивизије нападају, па је свакако зато и наредио да се напад продужи, иако је дивизија и прошлог дана (4/XI) од подне била у одбрани. Међутим, бивало је врло често, а биће и убудуће да се у једној те истој бици код стране која напада један део прихвата одбране, док други врши напад. Због тога је и послао онакав извештај команданту I армије. Ипак је Команда I армије наредила команданту Моравске дивизије I позива да се на лицу места обавести о стању код Моравске дивизије II позива.

Догађаји код леве колоне. — Непријатељ, свакако охрабрен српским неуспешним ноћним нападом продужава 5 новембра свој напад, али је Моравска дивизија II позива успела да се одржи на својим положајима. Напад је отпочео у 7 часова. Он је био добро потпомаган јаком артиљериском ватром, чије је дејство било умногоме умањено маглом. Непријатељски напад нарочито је био јак на десном крилу колоне, па је зато тамо била приведена резерва; од њених 7 чета две су биле уведене у први борбени ред. Напад се на махове стишавао и обнављао, а најјачи је био око 11 часова. Стање код леве колоне било је готово критично, јер су замор и губици код трупа били велики.

Исто тако тешко стање било је и код левокрилног батаљона десне колоне, који је изнад с. Лера имао да одржава везу са левом колоном. Његова ситуација била је још тежа, јер му је нестало артиљериске муниције. Командант леве колоне морао је да пошаље појачање — четири чете, тако да му је у резерви остала само једна чета.

Око подне, осетило се слабљење ватрене жестине, а затим је турски напад сасвим престао.

Рад десне колоне 5 новембра

На фронту ове колоне 5 новембра иницијатива је била у рукама Турака. Доследно својој замисли да је

главно туђи Србе на северозападном делу облаковског масива, своје јаче напрезање и овога дана Турци су овде управили на лево крило десне дивизиске колоне, а према обратном крилу десне колоне вршили су притисак у вези са демонстрацијом слабом снагом из Ресна.

Демонстрација је почела изјутра. Користећи се маглом Турци су изненадили српску посаду (три пешадиске чете, 2 митраљеза и један брдски топ) на отсеку Гаватска Караула — Длги Рид, те се ова повукла у нереду. По писању М. Л., један пешадиски вод који је са крајњег десног крила десне колоне притекао у помоћ, прикупио је разбегло људство које је поново заузело своја места и наставило борбу. Око 7 часова магла се дигла, те су Срби концентричном и прецизном ватром својих пушака, митраљеза и брдског топа натерали до подне Турке на повлачење ка Ресну. Тога дана по подне овде није било борбене активности ни са једне стране.

По одбијању овог турског демонстративног напада из Ресна, командант десног отсека десне колоне заузео је нов распоред (по писању М. Л.):

— две чете западно од Длгог Рида, у висини к. 1050, фронтом према с. Козјаку;

— две чете на југоисточном нагибу Сулејмановог Камена и на вису одмах иза карауле;

— једна чета на гребену Бигле, југозападно од с. Гопеша;

— четири чете на превоју, на средокрађи између с. Гавата и с. Сопотског;

— брдска батерија била је пласирана ближе Гаватском Превоју да би имала поље дејства у правцу југозапада, југа и југоистока.

Као што се види, овим је распоредом било остварено само запречавање пута Битољ — Ресан, али не и пресецање отступнице.

У том је распореду десни отсек сачекао ноћ 5/6 новембра.

Лево крило десне колоне прошло је овог дана кроз врло тешку кризу. Његова је снага била врло слаба (један батаљон пешадије и једна брдска батерија). Турци су рачунали да га разбију и да тиме угрозе десно крило и бок леве колоне Моравске дивизије II по-

зива, после чега би успех општег противнапада био олакшан. Тај је батаљон и овог дана држао косу источно од с. Лера. Између њега и десног крила леве колоне постојао је известан празан простор и у тај међупростор око 8 часова упутио је командант леве колоне две чете. Турски напад је и после тога био јак; при нападу је задобивена артиљериска надмоћност (4 брдска батерија мењала је и положај уназад), па је код батаљона била настала криза, која је била ублажена око 13.30 часова доласком појачања (4 чете) са десног крила леве колоне.

Разумљиво је да турски главни напад на левокрилни батаљон није искључивао њихов борбени притисак и на остали део фронта десне колоне. По писању ондашњег помоћника начелника штаба Моравске дивизије II позива, Турци су око 10 часова јаче нападали и средњи отсек десне колоне. Овај је напад био у вези са извесним скретањем Турака полулево, као да тиме намеравају неку јачу акцију и према десном крилу десне колоне. Због тога је командант ове колоне примакао своју резерву (1 батаљон, 2 митраљеза и два топа) око 15 часова у ту страну (северозападно од с. Гавата). Кад је између 13 и 14 часова малаксао напад на турском левом крилу, командант десне колоне померио је своју резерву удесно. Ово је било учињено и стога да би се лакше пресекле отступнице Турака ка Ресну.

Интересантно је да се из објављених података не види интервенција команданта десне колоне у правцу пружања помоћи левокрилном батаљону десне колоне, што такође потврђује да је код десне колоне било борби и на средњем и на десном отсеку. Ово пак не правда потпуно команданта колоне, што је дозволио да му отсек, на који су Турци нападали са најјачим снагама, буде најслабији пуна два дана.

По писању М. Л. Џавид-паша је очекивао 13 низамску дивизију. Та је дивизија дошла до позади фронта VI корпуса, али је потом враћена ка Битољу без ангажовања. Тај је догађај несумњиво врло много користио Србима.

Укратко, Џавидова тежња да се овога дана акцијом против српске десне колоне сломије српска одбрана

Белог Камена није успела, али ни Срби нису довршили пресецање турске отступнице ка Ресну. Срби су овде имали осећај да се не располаже са довољно снага за обе улоге — за заштиту десног крила и бока леве дивизиске колоне и за пресецање турске отступнице ка Ресну. Сем тога, ове српске јединице биле су заиста преморене непрекидним борбама такорећи без хране и изложене невремену.

ДОГАЂАЈИ КОД МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА 5 НОВЕМБРА

Подаци о раду Моравске дивизије I позива врло су штури. Командант Моравске II позива нигде не износи јасније улогу суседног 1 пешадиског пука, а не види се ни његов нападни објекат. За један његов батаљон каже се да се око подне толико био рокирао удесно да се могао ангажовати на отсеку Моравске дивизије II позива. Командант леве колоне искористио је један батаљон стављајући га у резерву колоне позади десног крила, а за сам пук каже да је тада био ангажован у борби, у продужењу левог крила његовог одреда. Ако се командант 1 пешадиског пука био примакао левој колони Моравске дивизије II позива због пружања помоћи, он је то могао учинити једним делом, а другим се одмаћи улево и тако напасти у бок непријатеља пред левим крилом леве колоне.

Лево̀ од 1 пешадиског пука налазио се 2 пешадиски пук али знатно више уз десно крило Дринске дивизије него уз лево крило 1 пешадиског пука. Ноћу 4/5 новембра 2 пук је заноћио делом на 700—800 м северозападно од Кочишта, а делом на Црновршком Брду. 5 новембра изјутра неки турски делови напали су истакнуто лево крило 2 пука. Тај напад је био лако и убрзо одбијен, али око 11 часова захвати га бочно с десне стране једна турска батерија, те се лево крило пука повуче назад ка с. Секиранима, одакле је сад имало да изводи напад. По повратку на положај где је заноћио, а делом и код с. Секирана, пук је остао до краја дана чекајући 1 пешадиски пук.

Свој трећи пешадиски пук (16) командант Моравске дивизије I позива послао је од Лисолаја ка Белом Ка-

мену, где је стигао у 18.30 часова. Ово је урадио стога што му се учинило да је стање код Моравске дивизије II позива тешко. По издатом наређењу команданту 16 пешадиског пука, командант Моравске дивизије I позива отишао је лично на састанак са командантом Моравске дивизије II позива ка Белом Камену. Ту је с њим и заноћио, чиме је у великој мери поделио одговорност за одржање ове тачке, иако није био пристао да тог вечера прими понуђену му команду на том отсеку, него је изјавио да ће то учинити сутрадан када се упозна са ситуацијом.

Тога дана, 5 новембра увече, пешадиски пукови Моравске дивизије I позива заноћили су:

— 3 и 1 пешадиски пук на Белом Камену;

— 16 пешадиски пук између с. Облакова и Белог Камена;

2 пешадиски пук делом уз десно крило Дринске дивизије I позива, северозападно и на 700—800 м од Кочишта, а делом код с. Секирана.

Од артиљерије и овог дана је била ангажована само 7 батерија на к. 1200 (источно од с. Лисолаја) за дејство на фронту своје дивизије. Остатак артиљерије налазио се код армиске резерве.

У операциском дневнику 2 пешадиског пука каже се да је пук водио борбу без артиљериске помоћи, из чега се може закључити да је 7 моравска батерија потпомагала рад Дринске дивизије, што је једино ваљда и могла да уради.

Дакле, ¾ дивизије било је ангажовано у нападној зони деснокрилне дивизије, а ¼ на центру битачног фронта.

Резиме рада Моравске дивизије I позива 5 новембра био би овај:

— 3 пешадиски пук је учествовао непосредно у саставу Моравске дивизије II позива;

— рад 1 пешадиског пука није истакнут у службеним релацијама, те зато и изгледа да је његова акција била слаба овог дана;

— 2 пешадиски пук је изводио врло енергичан напад, али његов рад није био добро диригован нити искоришћен (један његов батаљон био је прешао гре-

бен и дошао близу Превалца и отуда се вратио не известивши о овоме никога);

16 пешадиски пук није ангажован овога дана; он је касно дошао у резерву Облаковске групе да би се могао предузети противнапад, тј. стигао је у сам мрак, када су српске трупе на Белом Камену биле већ јако заморене.

Да је командант Моравске дивизије I позива раније ангажовао 16 пук на фронту своје дивизије, десно од 2 пешадиског пука или да га је раније ставио на расположење команданту Моравске дивизије II позива, можда би 5/XI по подне Срби могли да изведу снажан противнапад који би у великој мери могао да измени ситуацију на овом крилу.

Укратко, догађаји од 5 новембра потврдили су да је командант Моравске дивизије II позива благовремено и са разлогом тражио појачање, померање десног крила Моравске дивизије I позива удесно и довођење у склад њеног напада са стањем код Моравске дивизије II позива.

ДОГАЂАЈИ КОД ДРИНСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА 5 НОВЕМБРА

При нападу 4 новембра Дринска дивизија I позива савладала је непријатељски отпор у долини р. Шемнице и у подножју облаковског масива, па јој је за 5/XI остало да савлада други непријатељски положај на нагибима и гребену облаковског масива и на левом боку дивизиског борбеног распореда с. Кукуречане.

Дивизија је главним снагама преноћила на десној обали р. Шемнице, а на левој, код с. Црнобуки, остала су за време ноћи и 5/XI изјутра само два батаљона 4 пешадиског пука као дивизиска резерва.

Командант дивизије ценио је да његовој дивизији претстоји тежак задатак, па је зато преко ноћи тражио и добио као појачање из армиске резерве 8 пешадиски пук, који је за први мах довео (до 7 часова изјутра) до с. Лисолаја (на левој обали р. Шемнице) као дивизиску резерву.

Распоред трупа на десној обали р. Шемнице био је овакав:

— 17 и 6 пешадиски пук на фронту нешто јужно од с. Секирана — с. Драгожани — пут Кичево — Битољ до наспрам с. Драгарина, оријентисани према гребену облаковског масива, са левим крилом на правцу ка с. Снегову, а десним према Кочишту;

— 2 батаљон 4 пешадиског пука код с. Драгарина, у борбеном распореду, фронтом према Кукуречанима;

— 5 пешадиски пук код с. Секирана позади 17 пешадиског пука.

За продужење напада појединн пукови овако су управљени:

17 пук ка Кочишту;
6 пук гребеном источно од с. Смирнова;
2 батаљона 4 пука ка Кукуречанима;
5 пук за 17 пуком и
један дивизион да се пласира источно од с. Црнобуки.

Да би се овога дана могла успешније потпомагати пешадија, наређено је да се обе дивизиске и 7 моравска батерија помере унапред ближе р. Шемници, до близу подножја косе између Лисолаја и манастира источно од овог села, те да са мањих отстојања могу успешније туђи непријатељске батерије и пешадију на местима жилавијег отпора.

Цело пре подне у зони напада владала је густа магла, која је отежавала рад артиљерије све до подне.

Ток рада ове дивизије изнет је у операциском дневнику Дринске дивизије I позива. Остали документи објављени досада, засновани су углавном на том извору. Стога ће се и овде изнети онако како је то описано у поменутом операциском дневнику:

„Наступање 6 и 17 пешадиског пука отпочело је у 7 часова уместо у 6 како је било наређено. До овога је дошло зато што се 17 пешадиски пук, видевши повлачење једне своје чете (које је било вршено по наређењу али о коме остали нису били обавештени), повукао уназад до иза линије Секирани — Драгожани. Ова је пометња брзо отклоњена и у 7 часова 17 пук је приступио уредном извршењу свога задатка.

У 9.30 часова напад 6 и 17 пешадиског пука успевао је увелико.

6 пешадиски пук отпочео је нападни покрет уз косу од Хана Драгожана ка Смирновској Коси између с. Смирнова и Драгарина. Међутим, овај део турског положаја није био директно брањен ни поседнут између два јако утврђена објекта — Кукуречана и Драгожана. Густа магла која је била покрила бојиште, онемогућавала је индиректну одбрану овог отсека са утврђених центара Кукуречана и Драгожана, те услед оваквог стања на нападном правцу 6 пешадиског пука, овај пук у свом надирању није наишао ни на какав отпор све до у близини безимене коте на Смирновској Коси јужно од с. Смирнова.

Извиђањем из стрељачког строја осмотрени су на самом седлу непријатељски коњовоци са комором, а када се у првом тренутку подигла магла, осмотрена је на седлу једна мешовита колона. Стрељачки строј отворио је ватру на ове непријатељске колоне, а пошто се магла није потпуно рашчистила, то се није могло разликовати да ли је то наша или непријатељска колона. На дати трубни знак „прекини паљбу", одговорено је истим трубним знаком, али се по пискавом знаку ове трубе закључило да су то Турци, што се одмах потом и утврдило. Када се магла сасвим дигла и када је осмотрен непријатељ који је већ био посео положај између к. 1248 и Киро Марице,[1]) одмах је 3 батаљон упућен на седло Киро Марице, а остала три батаљона са митраљеским одељењем лево од 3 батаљона. После кратке борбе 3 батаљон је успео да упадне у непријатељски положај са фронтом десно према Киро Марици и напред према р. Драгору; трпећи од силне непријатељске ватре он се ту задржао и укопао. Како је изгледало да Турци спремају противнапад на тај батаљон, то је он ојачан са две чете 4 батаљона и остатком пука продужио наступање кроз јаку пешадиску ватру. Први борбени ред је ојачан крилним 2 батаљоном, којим је попуњена празнина између 3 и 1, тако да

[1]) К. 1248 и Киромарица су један исти објекат, али се овде сматрало да је Киромарица нешто северозападније од к. 1248.

је у резерви остало само две чете 4 батаљона. При заузимању положаја пук је добијао поред фронталне ватре и анфиладну ватру и то са Киро Марице артиљериску, митраљеску и пешадиску, а са левог крила јаку пешадиску ватру.

Лево крило 1 батаљона које је пред собом потискивало турске заштитне делове доспело је до краја дана до с. Снегова, где је остало до самог мрака на 600 до 800 м пред противником. Пук је, дакле, по заузећу положаја имао три фронта, и то: ка Киро Марици, р. Драгору и Битољу. Међутим, због напредовања крила у два дијаметрално супротна правца, целокупан фронт износио је скоро 3 км. За све ово време магла се сваки час спуштала и дизала, те се према томе и борба прекидала и понављала, а све на блиском отстојању од непријатеља.

Око 2.30 часова по подне Турци су отпочели отступање на целом фронту и то делом ка Битољу, а делом ка друму Битољ — Охрид".

Рад 17 пешадиског пука овако је описан:

„17 пешадиски пук, који је заноћио више фронтом према југозападу ка Киро Марици и гребену северозападно од Киро Марице, извршио је прво промену правца према датом му објекту напада, а, потом у 7 часова предузео напад у следећем распореду:

— 4 батаљон и митраљеско одељење правцем ка Киро Марици;

— 1 батаљон правцем коса ка Кочишту с тим да дође у везу са 6 пуком;

— 2 и 3 батаљон у резерви, и то 3 позади 4, а 2 позади 1 батаљона. У свом покрету левокрилни 1 и 2 батаљон били су тучени бочном артиљериском и митраљеском ватром са Киро Марице. Ова је ватра утолико више слабила, уколико је 4 батаљон више напредовао ка самој Киро Марици, чиме је олакшано наступање левог крила (1 и 2 батаљона). Напад десног крила (4 батаљона) био је укочен упорним држањем Турака на Киро Марици све дотле док се 1 батаљон није пребацио на косу северно од с. Кочишта и док није са

делом својих снага, којима је упућено и митраљеско одељење, отпочео тући митраљезима делове на Киро Марици бочном ватром. Турци на Киро Марици, притешњени са фронта, тучени с бока, претрпевши губитке повукли су се у највећем нереду ка Драгору око 3.30 по подне. Када је пук избијао на положај, већ је почела и ноћ, те је пук заноћио на заузетим непријатељским положајима преко ноћи изгубивши додир са непријатељем."

Напомена: У својим „Успоменама" Зеки-паша каже да се топови нису могли извући на гребен облаковског масива, а у операциском дневнику Дринске дивизије I позива говори се о турској артиљеријској ватри са Киромарице. Можда је то било неко брдско оруђе или турска батерија која је тукла фронт Дринске дивизије преко Киромарице, а која је била пласирана јужно од гребена облаковског масива.

* *
*

Још у почетку напада око 7 часова, кад је командант дивизије осетио да напад 17 и 6 пука напредује, одлучио је да се једновремено изврши снажан напад и на с. Кукуречане, те да се доцније не би кочио рад на главном правцу наступања. Стога је и наредио:

— да се 5 пешадиски пук развије десно од она два батаљона 4 пука који су још синоћ били отпочели напад против с. Кукуречана и

— да и друга два батаљона 4 пука пређу р. Шемницу, да се присаједине напред поменутим батаљонима истог пука и с њима заједно да учествују у нападу на левом крилу, на с. Кукуречане.

Око 7 часова 5 пук је наступао преко с. Драгожана и даље тако да је био развијен између левог крила 6 пешадиског пука и десног крила 4 пука. Батаљони овог последњег имали су да савлађују јак отпор, али је 5 пук наступао уз знатно слабији непријатељски отпор благодарећи земљишним приликама и магли и ускоро успео да десним крилом избије на кукуречанску косу и да се нађе над југозападним делом овог села, што је, наравно, морало знатно утицати на браниоца, иако

командант тога крила због магле није био свестан у каквом се добром положају налазио.

Пребацивање 4 пешадиског пука преко р. Шемнице, преко моста према с. Црнобуки, било је ометано јаком шрапнелском ватром. Због тога је командант дивизије наредио да се даље пребацивање врши преко сталног зиданог и једног новоподигнутог моста у близини с. Драгожана. Са великим напором извршено је пребацивање 2 батаљона и митраљеског одељења 4 пешадиског пука тек око подне. После тога цео 4 пук био је управљен у напад западно од друма Драгарино — с. Кукуречани. Отпор Турака помоћу артиљериске, митраљеске и пушчане ватре био је врло јак и поред помоћи српским батеријама (7 моравске, 2 дринске, 9 дунавске и батерија из армиске резерве). Због тога је командант Дринске дивизије у 12.30 часова наредио да и 8 пук, који се 5/XI око 7 часова прикупио код с. Лисолаја, а око 9.10 кренуо одатле ка Шемници и око подне био већ западно од с. Драгожана, — са два батаљона потпомогне напад 4 и 5 пука, постављајући се позади десног крила 4 пука, а да остала два батаљона (8 пешадиског пука) и даље остану у дивизиској резерви код с. Драгожана. Кад су два батаљона 8 пешадиског пука била стигла до позади борбеног поретка 5 пука код с. Драгарино, приметило се да је непријатељска артиљериска ватра била престала, а митраљеска и пушчана да су ослабиле. Тада је командант дивизије наредио команданту 4 пешадиског пука да одмах енергично крене напред; турска ватра се појачала, али то није помогло; у 16 часова напад је извршен успешно. Један део Турака дао се у дивље бекство ка Битољу и њих је гонио 5 пук са Кукуречанске Косе, један део је заробљен, док је један део остао скривен у селу и на терену. Пук је избио на 1 км југоисточно од с. Кукуречана и ту заробио две непријатељске батерије. Он је ту и заноћио одржавајући везу са 5 пешадиским пуком.

8 пешадиски пук је заноћио на простору с. Кукуречани — с. Драгожани, где је дошла и новодобивена 7 брдска батерија — кад је бој дивизије већ био завршен.

Овај напад на Кукуречане потпомогле су две дринске и 7 моравска батерија, које су се помериле напред ка р. Шемници, али и то само од подне, јер је дотле магла спречавала њихово дејство. Али ни тада ове батерије нису успеле да ућуткају турске батерије код Кукуречана које су биле врло добро маскиране и чију је онеспособљену послугу командир једне турске батерије, по његовом казивању кад је био заробљен, заменио другим артиљерцима.

* *
*

Дринска дивизија I позива радила је овог дана врло енергично у два правца — према гребену облаковског масива и према Кукуречанима. Бој ове дивизије су отежавали: отсуство ефикасне непосредније артиљериске помоћи, магла, физички замор трупа и тежак терен за кретање под борбом. Због тога дивизија је избила на поменути гребен тек у сами мрак, и то не на целом дивизиском фронту.

О успеху Дринске дивизије I позива њен је командант, у свом наређењу за гоњење (издато 5/XI у 19.30 часова, на пола часа по пријему армиског наређења) наредио да заузме к. 1248 и да преконоћ буде на опрези од изненадних непријатељских ноћних напада.

Поједини делови овог наређења су гласили:

„Данас потучени непријатељ повлачи се ка Битољу. Дринска дивизија преноћиће на заузетим положајима и то: 17, 6 и 4 пук осигуравајући се претстражама. Линија одбране је линија прихвата 6 пука, одржавајући везу са Моравском дивизијом I позива, односно са 2 пуком; уколико избије у његову висину извићати правцем Снегово. 17 пук заноћиће са два батаљона код с. Кукуречана, а са два код Драгожана. Две пољске и једна брдска батерија заноћиће на местима усмено им одређеним.

Сутра ће дивизија у 6.30 часова продужити наступање правцем Кукуречани — Крклин — Раштани — Св. Недеља — Христифор. 6 пук правцем Снегово — Раштани — Св. Недеља одржаваће везу лево са 5 пу-

ком, а десно са трупама Моравске дивизије I позива, која наступа правцем Карамани — Чекркци. 17 пук наступаће за 6 пуком; 4 пук за 5, а 8 за 4 пуком. Брдска батерија да крене зором из свога бивака и да се стави на располагање команданту 5 пука. Две пољске батерије да буду у 6 часова у зборном поретку на северном изласку с. Кукуречана те да буду заклоњени од евентуалне непријатељске ватре. Прва пионирска чета кретаће се за 4 пуком, а друга са артиљериским пуком. Ја ћу се кретати са 4 пуком".

Дакле, у штабу Дринске дивизије I позива 5/XI увече било је јасно да је знатан део непријатељског положаја на облаковском масиву заузет. Тога, изгледа, није био свестан у то време ниједан други командант дивизије, па се из тога може и закључити да је Дринска дивизија I позива заиста 5/XI извршила пробој непријатељског положаја.

Тај утисак се осетио код команданта Дринске дивизије I позива у његовом извештају команданту I армије (који је послат пре поноћи 5/6-XI).

Да је било бољег одржавања везе између команданата дивизија, команданти обе Моравске дивизије на Белом Камену 5/XI предвече сасвим би друкчије ценили ситуацију, па би и њихове одлуке биле друкчије.

Из предњег описа догађаја уједно се види и то да су 6 и 17 пук непосредно учествовали у пробоју турског фронта 5/XI, док су остали пешадиски пукови у овој дивизији ликвидирали непријатељски положај у подножју облаковског масива. Међутим, командант Дринске I позива, у опису рада своје дивизије овога дана не даје одговор на питање који је пук — 6 или 17 — имао значајнију улогу при пробоју на овом масиву, нити пак, који је пук потпуније извршио пробој. Ни данас се на то питање не би могао дати сигуран одговор.

Сваки од ових пукова имао је извесне специјалне околности и резултате, који се не би могли оценити сасвим тачно. 6 пук је десним крилом упао у непријатељски положај око 14 часова, али левим крилом није избио на гребен облаковског масива до увече тога дана. Пред 17 пуком непријатељ је отступио у долину Дра-

гора у највећем нереду и више није добијао никакву ватру, а 6 пук је добијао ватру са фронта (то значи са гребена масива) и после упада у непријатељски положај. Поменутим наређењем за рад сутрашњег дана 17 пук, као пук пред којим нема непријатеља, доведен је у дивизиску резерву. Мора се одмах додати да су Турци морали због свог извлачења да пружају дужи отпор пред 6 него пред 17 пуком, па је та околност отежала пробијање фронта од стране 6 пука.

Три писца који су обрађивали ову битку истакли су да је 6 пук био тај који је први извршио пробој турског фронта. Међутим, ми нисмо могли да стекнемо такво мишљење, па би ово питање могло остати нерешено док се неко од компетентних учесника не појави са јачим аргументима.

5 НОВЕМБАР КОД ДУНАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

Овог дана и овде је требало продужити са нападом. Груписање дивизије остало је као и прошлог дана, иако је било јасно да би и веће напрезање и већу пажњу требало обратити на рад десне дивизиске колоне.

Десна колона имала је да овлада Караманима и левом обалом р. Драгора. Фронт турског положаја код с. Карамана износио је око 1 км. Одбрану овог положаја потпомагале су турске батерије пласиране код с. Раштана и на североисточној ивици села Д. Оризари. Десни непријатељски бок наслањао се на велику и глибовиту баруштину, а и леви бок је био глибовит, изузев дела пред шумом. Турци су организовали за одбрану село и усечен пут који је био подешен за стојећи и клечећи став.

Да би се могао изводити српски напад требало је да се три батаљона (без једне чете и митраљеског одељења) пребаце преко једне јаруге, која је била дубока око 2 м, а газна свега на једном месту. Тај прелаз трајао је све до подне, те је напад почео тек око 14 часова, са два батаљона у првом борбеном реду. После извршеног једног скока, непријатељ је отворио снажну пешадиску и артиљериску ватру. Међутим, убрзо се

осетило слабљење непријатељске ватре и са положаја код Карамана, а уједно је примећено и повлачење Турака код с. Крклина косом ка Битољу.

У 15.30 часова запажено је да непријатељ почиње да отступа у нереду, те је 9 пук одмах кренуо напред и у незадржаваном наступању избио на задњу ивицу с. Карамана.

Овај напад потпомагао је један пољски артиљериски дивизион који је био пласиран источно и испред поменуте јаруге. Штета је што ова колона није била одређена за главни напад. Рад ове колоне био је истина отежан поплављеним земљиштем, али је он могао ипак бити знатно олакшан јачом и бољом концентрацијом артиљериске ватре.

По заузећу с. Карамана од патрола се сазнало да је Битољ напуштен. Да је раду ове колоне била поклоњена потребна пажња, свакако да се она не би задржала ту код села, него би продужила своје надирање ка Битољу, те да се и у тој области пресече непријатељева отступница у правцу југа.

Лева дивизиска колона продужила је свој напад 5 новембра са истом снагом, али и овог дана без успеха, јер су и турска артиљерија и пешадија снажно тукле мост и насип, којим су се пешаци морали приближавати мосту. Мост је, уосталом, био и оштећен услед дејства непријатељске ватре, услед које је доцније била и отежана оправка моста.

Око 14.30 и 15 часова и код леве колоне били су примећени извесни отступни покрети јачих турских пешадиских делова. Истовремено је примећено и извлачење два топа од с. Логоварди ка Битољу. Српски покушаји да пређу Црну Реку и тада су били спречени јаком пушчаном и митраљеском ватром.

Преконоћ 5/6 новембра били су пребачени преко реке комитска чета и један вод пешадије из 2 батаљона 7 пешадиског пука, али до пребацивања целог овог батаљона није дошло, јер је у ноћи био залутао, због чега није ни дошао на заказано место прелаза.

5 НОВЕМБАР КОД КОЊИЧКЕ ДИВИЗИЈЕ

За Коњичку дивизију остао је исти задатак као и прошлог дана.

Коњичка дивизија кренула је цела овог дана у 7.32 часова од Биљаника преко Тепавца ка Броду, где је својом коњичком батеријом натерала непријатеља да напусти одбрану Бача и виса источно од села; потом је пребацила један свој ескадрон на другу обалу, јер је мост код Брода био оштећен и тек ноћу 5/6 био поправљен, али само за прелаз пешака. Услед тога је Коњичка дивизија и 5 и ноћу 5/6 новембра остала на северној обали не извршивши свој задатак. Да је претходног дана за овај напад била употребљена цела дивизија, резултат би био сасвим друкчији.

5 новембра у 20.30 часова добивена је заповест Команде I армије:

„Ако непријатељ отступа на југ, онда Дунавска дивизија I позива уз садејство Коњичке дивизије да га гони што је могуће даље".

И овај је задатак претпостављао неодложан прелаз преко Црне Реке и ојачање Коњичке дивизије како би могла да сломије и јаче заштитничке отпоре; али ово није било учињено.

5 НОВЕМБАР КОД АРМИСКЕ РЕЗЕРВЕ

Овога дана, од подне, у армискоj резерви налазили су се:

— 14 и 15 пешадиски пук II позива;

— Тимочки пољски артиљериски дивизион са две батерије и придате јој батерије Моравског и Дринског артиљеријског пука.

Командант армиске резерве је био командант Тимочке дивизије II позива.

14 пешадиски пук избацио је три батаљона напред, односно у први борбени ред — како каже ондашњи командант армиске резерве. Један батаљон овог пука био је у пуковској резерви.

15 пешадиски пук био је позади у заклону наспрам с. Беранаца и мало јужније, западно од пута Прилеп — Битољ.

Тимочка дивизија II позива имала је да буде у армиској резерви као и задатак да штити I групу армиске артиљерије.

Како према делу непријатељског фронта десно и лево од с. Могиле није било никаквих других српских трупа, то је она развила борбени распоред према том делу фронта. Истина, улога јединица на овом делу српског фронта била је олакшана разливеном реком Шемницом: Србима је био отежан напад, а за Турке нису постојали услови за напад, те је тако овај део фронта и прошао без пешадиске борбе. Повлачење са овог дела фронта Турци су извршили без пешадиског борбеног притиска са српске стране, јер их је штитило поплављено земљиште.

Оба ова пешадиска пука остала су неангажована у току овог дана, а тиме и у току битке.

Артиљерија је била активнија овог дана; поред армиске артиљерије било је у дејству још око 30 пољских оруђа (7—8 батерија), која су била пласирана испред Прве групе армиске артиљерије, на левој обали разливене реке Шемнице. Циљеви ове артиљерије били су турска артиљериска група код Оризара и с. Кукуречани. С обзиром на слаб морал турских трупа, српско артиљериско дејство било је од користи.

Руковођење битком од стране Команде I армије слабо се осећало 5 новембра. Да је Команда I армије боље пратила ток ове битке, можда би уочила да би и релативно слабије појачање оспособило деснокрилну дивизију за потпуније пресецање отступнице ка Ресну, а тиме би се дало потстрека за јачи напад на правцу Трн — Карамани — Оризари — Битољ и за јаче ангажовање једног дела армиске резерве.

У отсуству утицаја Команде I армије, српско десно крило једва је успело да се одржи, али не и да потпуно пресече отступницу ка Ресну; лево српско крило пошто није било појачано у завршној фази напада, наступало је доста споро.

У почетку битке још се и могло осигуравати од турских врло мало вероватних испада у правцу Прилепа, али, другог дана битке требало је увидети да та опасност више не постоји, па је 16 пук из Моравске диви-

зије I позива могао раније да се упути команданту Моравске дивизије II позива, као што се и делом армиске резерве могла више ојачати Дринска дивизија I позива.

Команданти дивизија су у приличној мери заменили Команду I армије у руковођењу битком. Командант Моравске дивизије II позива осећао је да треба да буде појачан, па је то појачање тражио и скретао пажњу Команди I армије на значај догађаја у тој области. Командант Дринске дивизије I позива врло добро је уочио да има два задатка: да освоји додељени му део гребена и да што јаче неутралише, а потом освоји с. Кукуречане. За први задатак била му је потребна свежија трупа.

Командант Моравске дивизије I позива имао је да одлучује о појачању и потпомагању дивизије десно и и лево. Због тога се и десило:

— да је један његов пешадиски пук отишао у састав десног армиског крила;

— да се један пук сасвим приљубио уз то крило;

— да му се један пук одвојио улево и приљубио уз Дринску дивизију I позива и

— да је свој четврти пешадиски пук доста доцкан упутио на десно армиско крило.

Због тога се десило да је напад ове дивизије био исецкан и необједињен.

РАД НА ТУРСКОЈ СТРАНИ 5 НОВЕМБРА

У прве редове својих „Успомена", исписаних за 5/XI, Зеки-паша ставља ово: „Ако 5 новембра са својим левим крилом не постигнемо одлучан успех и Србе истински не победимо, дан-два после тога ми бисмо били опкољени од грчких и српских трупа. Ако успемо 5 новембра да Србе дефинитивно поразимо, у победу над Грцима после тога могли бисмо бити сасвим сигурни. У противном било је исто тако неопходно напустити Битољ".

Одмах после тих уводних речи Зеки-паша додаје да је команда Западне војске отишла у Лерин и да га је известила „да је пут Битољ — Лерин — Корча на-

сип". У вези тога Зеки-паша износи свој план за повлачење (ако се не задобије победа) по коме би VI корпус са левог битачног крила имао да се повлачи путем Битољ — Ресан — Корча, а V и VII корпус путем Битољ — Лерин. Зеки-паша не каже кад је саопштио потчињеним командантима корпуса ову своју комбинацију, али се види да је још 4 новембра наредио извлачење животних намирница и санитетског материјала из Битоља у Корчу.

Дакле, и при таквим комбинацијама Зеки-паша је имао да руководи битком 5 новембра.

Али, поред тих мрачних мисли, Зеки-пашу почињу да колебају и сами догађаји. Срби покушавају прелаз код с. Брода преко Црне Реке, а то би му могло угрозити отступницу ка Лерину; зато тамо шаље један коњички пук са батеријом да то осујети. Много је већа непријатност била за њега то што је, како он каже, Џавид-паша одбио употребу 13 низамске дивизије речима: „Мени та твоја јединица није потребна". Ову му је јединицу довео командант V корпуса тога дана по наређењу издатом ноћу 3/4 новембра. После рата, начелник штаба VI корпуса изјавио је, међутим, да Џавид-паша није одбио ангажовање ове дивизије, него да је Зеки-паша по команданту V корпуса послао наређење да се 13 низамска дивизија одмах врати у Битољ, јер је овај толико угрожен да Срби само што нису ушли у град.

У целој овој ствари неко не говори истину. Зеки-паша је дао изјаву пред турском и светском јавношћу, а поменути начелник штаба пред једном личношћу. Било како било, 13 низамска дивизија није учествовала ни у турском противнападу који је требало да буде најодлучнији акт у овој бици, нити на неком другом месту. Ако је тачна изјава Зеки-паше, онда значи да су односи између команданта V и VI корпуса били толико рђави да их није требало оставити заједно у саставу једне армије. Ако би пак била тачна изјава Џавидовог начелника штаба, онда би кривица за неангажовање 13 низамске дивизије пала на терет Зеки-пашине неодлучности, јер је целог дана (4/XI) задржао

ову дивизију код Битоља[1]), па је потом доцкан упутио команданту VI корпуса, а после тога тражио да се врати, те је тако и задоцнила за употребу код Битоља.

О самим битачним догађајима Зеки-паша даје врло мало података.

Пошто је Зеки-паша провео овај дан на десном армиском крилу, то о боју на левом крилу не даје никаквих података, али признаје да је и то крило требало обићи.

За отсек Логоварди — Могила Зеки-паша каже да га је ојачао, јер су пешаци почели да напуштају своје положаје. На том отсеку терен је био поплављен, па кад су и одатле Турци отступили, значи да је њихова вера у победу била врло слаба. Ускоро су и артиљерци напустили своје батерије, а „за спречавање тог бекства били су употребљени и митраљези".[2])

Зеки-паша је ценио да су Срби до подне били већ извршили општи напад и да је V корпус успео да одоли том нападу. Али доцније је „непријатељ растерао линију VII корпуса", па је због тога предвече послао овоме корпусу своју последњу резерву (пионирски батаљон), а сем тога је наредио команданту V корпуса да и он пошаље два батаљона.

Везе између Зеки-паше и потчињених му команданата корпуса биле су врло слабе. До Снегова, каже он, није могла бити успостављена телефонска веза, те је тако и овог дана битке био без везе са VII корпусом. Од VI корпуса није имао никаквих извештаја, а већ су почели стизати гласови о разбијању VII корпуса. Ове догађаје и извештаје Зеки-паша не прецизира временски, те се тако по његовим исказима не могу да изведу сигурни закључци о току слома. Када је дознао, а можда и видео, да на путу Битољ — Доленци има расутог људства из VII корпуса, одлучио се на повлачење (не каже тачно кад се на ово одлучио). Наређења су издата у духу напред реченог, али му се чини да то наређење штаб VII корпуса није примио, *свакако зато што је тај корпус, по извештају команданта пионирског*

[1]) По М. Л.
[2]) Овако се изразио Зеки-паша.

батаљона, био потпуно разбијен (тај је батаљон био упућен VII корпусу 5 новембра предвече).

Отступање је вршено у току ноћи 5/6-XI. „Кад смо већ стигли у Лерин, Срби су се још борили око заузимања Битоља".

О турском повлачењу ка Ресну нешто више података даје пуковник М. Лазаревић у својој раније поменутој књизи.

Око 16.30 часова 5/XI били су примећени први покрети турских трупа ка Кажанима, а ускоро потом је дошло и до мање борбе са једним турским одредом који је требало да отвори врата на Гавату. Турски напад није био отсудан, а можда је било и наређено да се не изазива оштра борба, те је и та борба оставила утисак неуспелог покушаја пробоја. После тога, уместо да се појачају мере пресецања отступнице ка Ресну, на српској страни се поступило сасвим обратно. Командант десног отсека десне колоне Моравске дивизије II позива, сазнавши за покрете Турака ка Кажанима, предузео је мере за заузимање прикупљенијег распореда. Уједно је померио распоред у северну страну, тј. удаљујући се од Гаватског Превоја. По покрету две чете из једног батаљона упућених ка гребену Бигле, суседне четири чете, добивши утисак као да је то неко повлачење, и саме су кренуле у том правцу. Једна турска батерија, пласирана између с. Цапари и пута, отворила је ватру и захватила оне прве две чете и створила неред код ових. Ускоро је наступио мрак и борба се стишала. У тој борби са српске стране узела су учешћа и три брдска топа против турских делова код Кажана, а са турске стране, поред поменуте пољске батерије, још и два брдска топа. Турски пешаци нису извршили напад са изразитим циљем освајања неке тачке, а Срби нису изгубили ниједну тачку свог положаја. Међутим, командант десног отсека десне колоне извршио је, по паду мрака извесне промене у свом распореду са тежњом прикупљања на гребену Бигле између Сулејмановог Врха и изворног дела потока Утова. Након тих промена најјужнији део десне колоне Моравске дивизије II позива налазио се на ћувику јужно од Сулејмановог Врха, а на 1,5 км северно

од пута, где он прелази преко Гаватског Превоја. Према њему, на један километар, а за ½ километара северно од пута на превоју, у току ноћи поставили су се Турци. Преко ноћи Турци су се повлачили преко Гаватског Превоја неузнемиравано од Срба, чије је претстраже, заморене борбом, слабом храном и студеном кишом која је почела да пада овог вечера, обузела апатија. На овакво држање војника и нижих старешина свакако је утицало и то што је по наређењу команданта десног отсека извршено извесно померање трупа са Гаватског Превоја и пута.

Тек узору командант десне колоне и командант десног отсека видели су да се Турци повлаче. Стога је одмах предузет напад са једним батаљоном, коме су се придружили и претстражни делови јужно од Сулејмановог Врха. Овај напад у први мах био је одбијен и пропраћен са извесним мањим повлачењем, а потом обновљен. Али дотле је и турска побочница отступила те је десни нападни отсек заузео положај изнад самог превоја, којом су приликом били отсечени 2—3 турска батаљона и нешто коморе.

Из горњег описа као и из факта да је само једном малом делу VI корпуса спречено отступање ка Ресну, види се да су Турци на левом крилу Вардарске армије вешто маскирали и прекид боја и намеру повлачења VI и део VII корпуса. Мора се само напоменути да је основа за успех у овом заваравању понајвише лежала у жестини турског напада на Белом Камену, у вештини демонстрирања од стране трупа под командом Џавид-паше, као и у осећају команданта десног отсека да нема довољно снага да би се могао одупрети једном корпусу при његовом напору да осигура себи отступницу. Због таквог осећаја, који је био појачан демонстративним нападима из Ресна, командант десног отсека је два-три пута мењао свој распоред, а то је све доносило собом нов физички напор и апатију.

На крају, као што се види, Турци су за своје извлачење користили обе отступнице, као што се то могло и очекивати.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ДРУГИ ДАН БИТКЕ

Главни догађаји и овог дана одигравају се на просторији између р. Шемнице и гребена облаковског масива.

И овог дана Турци врше противнапад на западном, а Срби нападају на центру и источном крилу.

На српској страни, на крају дана, затекли су се у резервама:

а) у армискоj резерви	8	батаљона
б) у дивизиским резервама:		
Из Моравске I позива . . .	4	батаљона
из Дринске I позива . . .	2	„
из Дунавске I позива . . .	3	„
Свега око	17	батаљона

Код Турака није узела учешћа у борбама цела 13 низамска дивизија — 10 батаљона.

Турски противнапад није успео, а српски се напад у циљу пробоја завршио успешно. Из тога је произашла српска победа. Ова је победа потврђена тиме што су при крају дана и за време ноћи Турци отступили са битачне просторије.

На српској страни осећај потпуне победе био је створен код Дринске дивизије I позива, дакле на центру, 5 новембра око 19 часова, а код Моравске дивизије II позива, на десном армиском крилу, тек ујутру 6 новембра.

Отежавање турског отступања пробојном акцијом у току 5 новембра није било остварено, а до тога је дошло углавном са ових разлога:

— јак турски противнапад везао је за себе поред Моравске II још и три пешадиска пука Моравске дивизије I позива;

— за ликвидирање утврђеног села Кукуречана било је употребљено 10 батаљона;

— са ова два разлога за пробој непријатељског положаја били су употребљени само 2, 17 и 6 пешадиски пук I позива. Због тога је до мрака непријатељ био потпуно напустио гребен облаковског масива само пред

17 пешадиским пуком и пред делом (не зна се да ли пред већим или мањим делом) 6 пешадиског пука;

— 17 пешадиски пук је због замора код људства изашао на гребен облаковског масива тек у мрак, на неких два часа по турском напуштању тог дела положаја, те није могао ни ватром да гони непријатеља који отступа, а још мање да пресече његову отступницу на правцу пробоја.

Било би врло корисно да се осећај успеха на центру пренео до десног армиског крила, а то се није остварило до краја дана 5/XI. Тамо се сматрало да ће Турци 6/XI обновити своје нападе. Међутим, да су команданти Моравских дивизија знали увече 5/XI стање код Дринске дивизије I позива, они би вероватно одлучили да у току ноћи појачају десну колону Моравске дивизије II позива бар делом 16 пука, па би она тада можда билә у стању да спречи отступање Турака ка Ресну.

На источном армиском крилу било је успеха само код десне колоне, али и тај успех није био проширен до такве мере да би се завршио гоњењем на бојишту. Лева колона Дунавске дивизије I позива и овог дана није могла да форсира Црну Реку, а Коњичка дивизија остала је прикована код Брода.

Како је Команда I армије ценила ситуацију 5/XI увече (у 19 часова) види се из једног њеног наређења, упућеног команданту Дринске дивизије I позива. Ту се наређује да ова заузме Киромарицу, те да тако потпомогне Моравску дивизију II позива и да у току ноћи буде на опрези од изненадних турских ноћних напада. Дакле, у Команди I армије 5/XI увече још се није сигурно знало за извршени пробој турског центра.

На турској страни тада се сасвим јасно оцртавао неуспех.

НОЋ 5/6 И 6 НОВЕМБАР

Командант Моравске дивизије II позива 5/XI око 16 часова послао је Команди армије извештај да га Турци нападају са снагом од 20.000—30.000 људи на линији Превалац — Српци — к. 1150 (стварно Бели Ка-

мен) — Кочиште у намери да му преотму положаје, али да их његове трупе енергично одбију. Уз то он моли да га суседна дивизија (Моравска I) као и Дринска дивизија I позива потпомогну. Овом приликом он није известио Команду I армије да су овог дана по подне непријатељски напади почели малаксавати, а то је, међутим, било врло важно.

Командант Моравске дивизије I позива, који се 5/XI увече налазио заједно са командантом Моравске дивизије II позива на к. 1431 на Белом Камену послао је овај извештај о стању обе дивизије:

„На крајњем десном армиском крилу развијен је II прекобројни пук I позива са две брдске батерије и 10 митраљеза, и они држе линију Доленце — Гопеш — к. 1431. У центру је 2 и 3 пук II позива, а 1 и 3 пук I позива држе к. 1431 па према селу Кочишту и Киро Марици. 2 пешадиски пук је код с. Секирана. Ценећи важност десног крила, где Турци стално нападају, као и да има вести да један део Турака наступа од Охрида ка Битољу, наредио сам да 16 пешадиски пук дође позади к. 1431. *Намеран сам да се на овоме положају утврдим и добијем јаку основу за даљи рад. Потребно је да се један пук из осталих дивизија упути ка Гопешу ради појачања десног крила Моравске дивизије II позива*".

Командант Дринске дивизије I позива известио је да је напад изводио од 6 до 15 часова и да је заноћио на линији Киромарица — Муслим (северозападно од Битоља) са резервом у с. Кукуречани; да је борба вођена врло упорно и да је непријатељ приморан на отступање ка Битољу; да је заплењено 8 пољских брзометних топова и заробљено 75 војника (значи врло мали број) и да ће сутра продужити акцију правцем с. Раштани — Крклино — Битољ — Крстоар.

Командант Дунавске дивизије I позива јавио је око 16 часова да његова десна колона баш у то време заузима с. Карамане, а да лева колона тешко напредује због поправки порушених мостова.

Командант Коњичке дивизије известио је да је имао борбу код Брода, да је потиснуо непријатеља, да је поправио тамошњи мост преко Црне Реке и да ће

6/XI продужити дејство ка Кенали, у позадину непријатеља који се налази код Битоља.

Из ових се извештаја види да готово сви команданти дивизија (сем команданта Дринске дивизије I позива) рачунају с тим да ће 6 новембра имати да бију још незавршену битку. Са тог разлога и командант Моравске дивизије I позива, наређујући да његов 16 пук дође на положај Моравске дивизије II позива, није га упутио десној колони, него га доводи на Бели Камен, а то је било правилно с обзиром на очекивање да ће Турци обновити своје нападе и с погледом на њихово убеђење да од онога што имају, као и од онога што ће добити од својих трупа, ништа не смеју упутити за ојачање десне колоне.

Командант Моравске дивизије I позива врло добро је уочио да би десну колону Моравске дивизије II позива требало појачати са једним пешадиским пуком, али су и он и командант Моравске дивизије II позива сматрали да прво појачање и оно које стоји у њиховим рукама треба да дође на Бели Камен, а не код десне колоне. Оба команданта дивизије су сматрали да се ради сигурности одржања коте 1431 не сме ништа одузети од онога са чим се већ располаже за њену одбрану, па чак ни за појачање десне колоне. Међутим, догађаји су показали да се то могло учинити. Они би то и учинили да су познавали ако не стање код непријатеља, а оно бар да су били обавештени о догађајима код Дринске дивизије I позива. И зато што се то није знало, а могло се знати, 16 пук остао је неангажован, а десна колона непојачана.

Схватање ондашње ситуације од стране Команде I армије види се из неких њених наређења. Она је, например, 5 новембра увече наредила команданту Дринске дивизије I позива[1]) да потпомаже Моравску диви-

[1]) Наређење је стигло у команду Дринске дивизије I позива у 19 часова, али се не зна кад је било написано у Команди I армије и одатле послато. Пошто се оваква наређења махом шаљу предноћ, вероватно да је било послато око 17—18 часова тј. пре но што је стигао извештај команде Дринске дивизије о томе где је она ноћила

зију II позива заузимањем к. 1270 (Киромарица) и да буде на опрези преко ноћи од изненадних турских ноћних напада.

Команданту Дунавске дивизије I позива наређено је, пак, да са јаким извидницама предузме покрет правцем преко Оризара, Трна, Св. Недеље ка Битољу и да се увери да ли је Битољ напуштен. Ако јесте, да се делује са те стране непријатељу у леђа; а ако је непријатељ отступио, онда га гонити заједно са Коњичком дивизијом, којој доставити ово наређење. Не зна се у које је тачно време било писано ово наређење, али се из њега види да је Команда I армије 5/XI увече почела да назире и могућност потпуног турског отступања са битољских положаја кроз просторију турског десног бока. О отступању кроз онај други део битачне просторије (кроз област Гавата) још се није имала никаква идеја, па се у Команди армије остало у ишчекивању даљих догађаја, не наређујући још ништа ни својој (армискоj) резерви ни команданту деснокрилне дивизије.

Сам армиски фронт и распоред дивизија на њему био је овако схваћен:

— Моравска дивизија II позива: Превалац — Српци к. 1431;

— Моравска дивизија I позива: к. 1431 — (искључно) — вис источно од с. Секирани;

— Дринска дивизија I позива: Киромарица — Ст. Смирново — Кукуречани;

— Дунавска дивизија I позива: Карамани — Логоварди;

— Коњичка дивизија: с. Брод.

Армиска резерва:

Тимочка дивизија II позива: Зекирија — Петилап — са претстражом на десној обали р. Шемнице;

Прва група градске артиљерије код Зекирије — Петилапа;

Друга група градске артиљерије код с. Добромира.

По линији положаја десног армиског крила види се да је Команда армије сматрала да је отступница ка Ресну и Охриду била сасвим пресечена и да Турцима остаје једино да отступају кроз простор свога десног крила и бока. Међутим, десна колона Моравске дивизије II позива није се налазила на линији Превалац — Српци, него на 3—4 км позади, истина на доста добрим положајима за одбрану, али не и на положајима са којима се потпуно пресеца отступница ка Ресну, односно ка Корчи.

На супротној страни, код Турака, 5 новембра предвече и у току ноћи 5/6 новембра, биле су донете важне одлуке. Зеки-паша је био упутио гро својих снага на лево крило, а он сам је остао код десног крила. Због тога се догодило да му једна од најбољих дивизија (13 низамска) није била ангажована ни код Битоља, где је провела највећи део времена 4/XI, ни на центру где су Срби извршили пробој, па ни на западном битачном крилу где је Џавид тражио решење.

За време пада Карамана и док су се Логоварди још држали, Зеки-паша је дознао да су му Срби „растерали линију VII корпуса"; „пионири (турски) никако нису могли да повуку телефонску линију Снегово — Битољ", те му је ситуација тога корпуса била нејасна (ово се односило на успех Дринске дивизије I позива).

На ове две околности Зеки-паша није могао радикалније да реагује: послао је један пионирски батаљон и два батаљона из V корпуса за појачање VII корпуса и настојао да се одржи фронт Могила — Логоварди. Све је то било или доцкан или недовољно и Зеки-паша је, не казујући тачно у које време се то дешавало и надајући се да ће V корпус успети да се бар до ноћи брани на периферији Битоља, једног момента видео да артиљерци из V корпуса беже главом без обзира. Бекство ових артиљераца спречено је употребом митраљеза. Пешаци V корпуса још су били на својим местима, али ни од VI ни VII корпуса није било никаквих вести, те је из тога Зеки-паша закључио „да се више не може надати никаквом одлучном успеху на левом крилу". На основу тога и других утисака он

је одлучио да се приступи отступању. У вези тога Зекипаша је наредио:

— VI корпус (телеграфски) да се повлачи ка Ресну;

— V и VII корпусу да отступе друмом Битољ — Лерин.

Зеки-паша не каже како је пренео ово наређење овим корпусима, али помиње: „Чини ми се да ова наредба није стигла VII корпусу". Убрзо затим добио је извештај од команданта пионирског батаљона који је био послат као појачање VII корпусу, да је овај корпус предвече био потпуно разбијен.

Због тога и зато што се један део VII корпуса налазио у борби око Белог Камена, овај је корпус отступио делом ка Ресну, а делом ка Лерину. Одред код с. Логоварди био је састављен из јединица VI корпуса и отступио је ка Лерину што је било сасвим природно.

Отступање је потом настављено преко ноћи 5/6 новембра неузнемиравано од Срба. На западном крилу током ове ноћи и 6 новембра изјутра догађаји су се одиграли на интересантан начин.

Преко ноћи 5/6 новембра непријатељ је поново заузео Гаватску Караулу и преко ње делом својих снага почео да отступа ка Ресну. Само овога пута непријатељ није борбом освојио ову караулу, јер ју је командант десног отсека десне колоне Моравске дивизије II позива био сам напустио, пошто је био уверен да је не може одбранити, „јер се бојао панике код људи који су били јако заморени непрестаном четвородневном борбом и што топле хране нису примили већ неколико дана, као и зато што су људи били прозебли". Због тога се командант десног отсека повукао за 1—2 км уз гребен пл. Бигле, рачунајући да ће одатле моћи да држи под Ватром Гаватски Превој. Али како доцније није било вршено осматрање Превоја, нити одржаван контакт са непријатељем испред Превоја, то су Турци после поноћи, а можда и раније почели да неузнемиравано отступају преко тог превоја. По неслужбеним изворима, Турци су благодарећи магли, повлачење у области овог битачног крила вршили још у раним поподневним часовима 5 новембра.

Команданту десне дивизиске колоне било је сумњиво што на десном отсеку влада тишина, па је 6/XI изјутра изашао да изврши лично осматрање. Сазнавши за покрет Турака ка Гавату око 5 часова он је по напису помоћника начелника штаба те дивизије[1]) кренуо тамо са својом резервом и „пресецао даље повлачење у правцу запада". По истом извору туда је прошло око 4—5 батаљона, 2 ескадрона коњице и једна пољска батерија; нешто је било отступило и преко с. Маловишта, чиме се повећао број оних који су отступали у западну страну. Кад се има у виду да је у Битољској бици заробљено свега око 3.200 људи, може се закључити да се испред десне колоне није вратио ка Битољу неки већи део Турака.

Тек око 10 часова 6 новембра дошла је овде и једна пољска батерија ове дивизије, „али она тада није ни имала да отвара ватру, јер су се турске трупе већ враћале у правцу Битоља где су заробљаване" — каже поменути писац. Уствари, притисак у том правцу био је задоцнео, јер је Дринска дивизија I позива у то време била већ ушла у Битољ.

Услед оваквог стања, Моравска дивизија II позива, по извештају њеног команданта, послала је коњички пук да гони непријатеља у правцу Ресна, а дивизија се спустила у изворни део р. Шемнице и Драгора и укантоновала се у селима Доленци, Цапари, Гопеш, са претстражом на Гавату, ради осматрања правца ка Ресну.

Моравска дивизија I позива остала је на свом ранијем положају и преноћила у области к. 1431 и Кочишта.

Дринска дивизија I позива продужила је наступање ка Битољу (у који је ушла у 9.30 часова) и даље до Крстоара, запленивши успут 21 непријатељски топ. Ова дивизија заноћила је главнином код Крстоара, а са 5 пешадиским пуком на претстражи на Крајешкој Реци.

Дунавска дивизија I позива пришла је ближе Битољу и 6 новембра разместила се у својој нападној зони

[1]) У службеним изворима нема података о томе.

с обе стране Црне Реке, на просторији Карамани — Оризари — Логоварди — Новаци.

Коњичка дивизија је тек предвече 6/XI успела да се пребаци преко Црне Реке, па због тога није могло бити ни речи о њеном ефикасном гоњењу 6 новембра.

Дивизија је доспела до линије Папајианис — Неохораки, (око 10 км југозападно од Брода).

По њеном извештају:

„Непријатељ отступа у реду у јачини око 10.000 војника".

Тимочка дивизија II позива заноћила је на десној обали р. Шемнице на просторији: Крклино — Раштани — Кукуречани — Г. Оризари.

О свему наведеном била је извештена Команда I армије, а поред тога били су јој достављени и ови подаци:

— од команданта Моравске дивизије II позива: „Турци су отступали без борбе преко Битоља и Маловишта" (а не каже: и преко Гавата). „Турци се предају читавим четама и таборима. Губици у овој дивизији су на 1000 рањених и мртвих. Код Турака су губици огромни".

— Од команданта Моравске дивизије I позива: „Непријатељ је отступио у две колоне, једном преко пл. Бабе".

— Од команданта Коњичке дивизије: да се три грчке дивизије налазе у Водени (око 65 км југозападно од Битоља), а да једна наступа ка Острову (20 км западно од Водене, а 50 км југоисточно од Битоља); да Турци отступају једном колоном ка Бањици, а другом ка Лерину; да прелаз Коњичке дивизије преко моста код Брода иде тешко и да зато ни гоњење не може да буде ефикасно и да ће коњичка дивизија заноћити на просторији с. Новаци — с. Брод — Папајианис.

Из свих ових извештаја Команда I армије могла је да закључи да је непријатељ у току ноћи 5/6 новембра отступио тако рано да је прекинуо додир са Србима, а да је само један врло мали део отсечен и заробљен.

Имајући такво уверење, а сем тога пошто је добила наређење и Врховне команде ОБр. 472 за враћање ве-

ћег броја дивизија у долину Вардара, Команда армије је са ОБр. 510 издала 6/XI ову своју заповест:

„Битољ је пао. Непријатељ отступа у више праваца.

Наређујем:

1. — Коњичка дивизија предузеће гоњење непријатеља и стараће се да утврди правац његовог отступања. Преноћите на месту где се затекнете и спремите се за одлазак у Скопље када се буде наредило.

2. — Моравска дивизија I позива кантоноваће у Битољу и обезбедиће се јаком претстражом у правцу Флорине. Она ће овде остати до даљег наређења.

3. — Моравска дивизија II позива преноћиће где се затекла и обезбедиће се јаком претстражом у правцу Ресна, очекујући даље наређење за кретање у Кичево. Наређење раније добијено за смештај у западном делу Битоља не важи.

4. — Дринска дивизија I позива заноћиће где се затекла и чекаће даље наређење за одлазак у Скопље.

5. — Дунавска дивизија I позива преноћиће на месту где се затекла и чекаће наређење за одлазак у Прилеп.

6. — Тимочка дивизија II позива преноћиће на месту где се затекла и чекаће даље наређење за покрет, једним делом за Велес, а другим у Криволак.

7. — Градска артиљерија, хаубичка артиљерија и рефлекторско одељење преноћиће на месту где су се затекли и потом укантоноваће се у Прилепу.

8. — Јавите што пре место дивизиских штабова и одржавати везу са армиским штабом у Прилепу до 7/XI у подне, а потом у Битољу.“

Из ове се заповести види:

— да се за гоњење непријатеља одређује само Коњичка дивизија која има и да утврди правац његовог отступања;

— да се за службу обезбеђења наређује: Моравској I — према Лерину — и Моравској II према Ресну;

— да се већем броју дивизија авизира одлазак са битачне просторије: једна пешадиска и једна коњичка

ка Скопљу, једна у Кичево, једна у Прилеп, а једна у Велес и Криволак и

— да све дивизије имају преноћити на месту где су се затекле.

Као што се види, Команда I армије је засада само авизирала покрете, али с тим да све дивизије преноће тамо где су се биле затекле. У вези тога Команда I армије учинила је и преставку Врховној команди да се наређени покрети одложе до 9 новембра, „јер су трупе уморне, а није још довољно разјашњен ни правац непријатељског отступања".

Кад се све горње сабере, онда се види: а) да 6 новембра није било гоњења; б) да српска Врховна команда хита са извлачењем трупа из I армије за у долину Вардара, чиме се уједно и изражава идеја о завршетку главних операција српске војске против оног дела турске војске који је био ангажован противу Срба.

ДОГАЂАЈИ ОД 7 ДО 21 НОВЕМБРА

7/XI гро трупа I армије остао је на одмору тамо, где је преноћио 6/7 новембра; само су коњичка и Моравска дивизија II позива у извесној мери наступале за непријатељем.

Коњичка дивизија кренула је (у 9 часова) ка Лерину, у који је ушла предвече са једним ескадроном свог претходничког пука, а са главнином се задржала на левој обали Јелашке Реке (утиче 2 км западно од Брода у Црну Реку). Коњичка дивизија успут није имала борби са непријатељем.

Моравска дивизија II позива образовала је један гонећи одред, који је приморао непријатељску заштитницу код Ресна да отступи, а одред је 7 новембра у 13 часова ушао у Ресан, где је заробљено 400 турских војника, док је у болници било рањених 2 официра и 20 турских војника.

8 и 9 новембра овај одред Моравске дивизије II позива продужио је гоњење уз успешно ломљење отпора турских заштитница и 9 новембра стигао је до с. Горице (на западној обали Преспанског Језера).

Овом приликом Срби су ослободили југозападни део Македоније и ради повећања сигурности бока и позадине заузели Елбасан. За ово су били употребљени:

Моравска дивизија II позива;
Моравска бригада I позива и
пола Дунавске дивизије I позива.

Њихови делови су ушли:

— у Охрид . . . . 12 новембра
— у Дебар . . . . 15 новембра
— у Елбасан . . . . 16 новембра

14 новембра Команда I армије, према одобрењу Врховне команде, дислоцирала је своје дивизије с обзиром на повољније услове снабдевања и становања као и на извесне политичке прилике и упутила их:

— Коњичку дивизију — ка Скопљу;
— 1/2 Дунавске дивизије I позива — ка Скопљу;
— Тимочку дивизију II позива — ка Велесу, с тим да држи своје гарнизоне у Криволаку, Штипу, Ђевђелији, Струмици и Дојрану;
— Моравску дивизију I позива ка Битољу са извесним одредима у Ресну и Кенали и
— Дринску дивизију I позива ка Прилепу.

Моравска дивизија II позива и 1/2 Дунавске дивизије I позива остале су још извесно време на просторији Дебар — Охрид — Елбасан.

Са издавањем овог наређења, може се рећи, престали су да постоје војни обзири који су били у вези са Битољском битком, јер је наређени распоред подешен према другим потребама.

21 новембра закључено је неограничено примирје с тим да 30 новембра имају да отпочну преговори за мир у Лондону.

РАД НА ТУРСКОЈ СТРАНИ У БИТОЉСКОЈ БИЦИ

Овај је рад делом већ изнет, па ће се овде дати само у крупним потезима.

С обзиром на војне и политичке прилике избор просторије за битку извршен је правилно.

Уређење изабране просторије далеко је од онога што се могло урадити за неких 7—8 дана после Али-

начког боја. Питање избора линија отпора у подножју и на гребену облаковског масива добро је решено.

Одбранбена линија у подножју била је врло добро уређена на источном, али врло слабо или никако на западном делу.

Одбранбена линија на гребену је доста добро уређена (по писању команданта 3 пука I позива), јер је била употпуњена и рововима на нагибима овог масива, али је мање урађено на северозападном делу масивског гребена.

Првобитни распоред Турака имао је ове две осетне мане:

1) — западни део није био поседнут са довољно снага, јер се дозволило Србима да га заузму још пре почетка битке;

2) — сва армиска резерва била је груписана на крајњем источном крилу, па је зато српски упад у западни део положаја приморао Зеки-пашу да из основа измени план битке.

Ово задоцњење потенцирало је и Зеки-пашино бављење претежно на источном делу битачне просторије као и неодлучност у погледу ангажовања 13 низамске дивизије, задржавши је у тој области целог дана 4/XI (при претпоставци да је то заиста тако и било), те није могла ни са довољно снага ни благовремено да интервенише.

Накнадно створен план о противнападу на западном крилу и одбрани на осталом делу положаја врло је прост и добар, али турски војник није имао довољно воље да истраје. Зато Турци ни противнападом нису успели да разбију српско десно крило нити да одбране остали део фронта. Малаксалост у њиховом противнападу наступила је око подне другог дана битке, а у одбрани два-три часа доцније.

Доста јаки турски напади на Белом Камену задавали су бригу Србима; стрми нагиби облаковског масива на правцу Киромарице и локални жилав отпор пред левим крилом Дринске дивизије I позива у комбинацији са физичким замором српског војника, спречили су српско гоњење на бојишту чак и тамо где су Срби имали успеха.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА БИТОЉСКУ ОПЕРАЦИЈУ И НА БИТКУ КОД БИТОЉА

У Кумановској бици Турци су били тешко поражени; на две трећине битачног фронта турско отступање имало је изглед бекства. Једно брзо гоњење могло је знатно допринети дезорганизовању Вардарске армије. Али такво гоњење није било извршено. Срби су добили битку код Куманова, али нису били свесни величине тог турског пораза. Због тога се после добивене битке наступало опрезно и са припремањем концентрација снага најпре за освајање Скопља, а потом штипских положаја, док Турци нису ни покушали да бране ни једно ни друго. У свом повлачењу, а до момента пристизања Срба у Велес, Турци су добили у времену пуна два дана.

Одмах после тога (16 октобра) српска Врховна команда наредила је да I армија наступа ка Прилепу, а сутрадан да и Моравска дивизија II позива преко Тетова и Гостивара наступа ка Кичеву. Ова су наређења била сасвим на свом месту, па било да је ту требало да се зауставе операције, било да се одатле наставе.

И при извршењу ових наређења било је извесног губљења времена, а то је користило Турцима. На правцу Велес — Прилеп прво је изгубљено нешто времена (око 1—2 дана) око прикупљања Моравске и Дринске дивизије I позива код Велеса, што није било неопходно за акцију гоњења и одржања додира са непријатељем. За први мах се мислило да сама Коњичка дивизија форсира планински превој Присад, па кад се видело да то она не може да учини, за ту сврху упућују се и

обе пешадиске дивизије. У почетку се наступање за непријатељем вршило само правцем Велес — Присад — Прилеп, па се тек доцније увидело да је потребно користити и правац Криволак — Плетвар — Прилеп, а то је такође било скопчано са губљењем времена.

При нападу за освајање Присатског Превоја 22 октобра, због слабог српског левог крила, непријатељ није био сасвим избачен из планинске области, него се то учинило тек сутрадан 23 октобра. За долазак са Вардара до Прилепа утрошено је, поред 3 борбена дана, још и 5 дана за прикупљање и кретање.

Слаба исхрана, тешко кретање и врло рђаво време (хладан ветар са суснежицом) у времену савлађивања планинског масива Бабуне произвели су тежак замор код трупа. То је био још један елеменат који је успоравао српско наступање по савлађивању планинског масива Бабуне.

Својим ватреним препадом са алиначких положаја Турци су изазвали један, на брзу руку импровизован српски напад на ове положаје. Да су Срби предвидели овај бој, он би добро дошао у погледу растројавања турске Вардарске армије. Бој је изведен храбро али је био чисто фронталан, а сопствена могућност у људској снази није била искоришћена. Зато је овај бој скупо стао Србе у мртвим и рањеним, а за последицу је имао и извесно смањење у офанзивном елану Срба, јер је створен осећај да убудуће треба бити смотренији и обазривији.

Истина, по завршеном бою није се могло одмах ићи за Турцима, јер је требало привести Дунавску I и Тимочку II позива из долине Вардара у област маршманеварске просторије, тј. у област Прилепа, као и Моравску дивизију II позива из области Кичева. На тај начин због замора и задоцнелог привођења трупа из долине Вардара, као и због створеног осећаја да треба радити опрезније, I српска армија напала је Битољ 4 новембра, тј. 10 дана по завршеном бою на алиначким положајима, а од Алинаца до битољских положаја било је потребно свега 1½ до 2 дана марша. Тако су Турци добили прилично времена за уређење и организовање за сукоб код Битоља.

Али овде треба додати: зазирање од Аустро-Угарске као и нејасност ситуације у долини Струмице уздржавало је српску Врховну команду у извлачењу снага из долине Вардара и Брегалнице, па је то и проузроковало задоцњење у привођењу битачној просторији Дунавске дивизије I и Тимочке дивизије II позива.

У почетку Битољске операције, снаге одређене за њу кретале су се по два јако раздвојена операциска правца: Велес — Прилеп — Битољ и Скопље — Тетово — Кичево и оне су стајале свака посебно под Врховном командом све док није било одлучено да се пође даље са линије Прилеп — Кичево. Чим је била донета одлука да се Турци нападну код Битоља, снаге на оба правца обједињене су под једном командом — Командом I армије. Ово је императивно захтевао обзир да за једну битку мора постојати и једно руководство, и то оно које се налази у близини битачне просторије. Ту улогу није могла задржати за себе српска Врховна команда која се налазила у Скопљу.

Јужно од линије Кичево — Прилеп земљиште је омогућавало ово обједињавање команде, иако то није било спроведено до мере која би се могла сматрати сасвим довољном. За све време маршманевровања па до краја битке, Команда I армије тешко је одржавала везу са дивизијом која је долазила од Кичева. Разумљиво је да би при данашњим средствима за везу овај проблем био решен свакако много успешније, али налазимо да је и у оно време тај проблем (бар у времену припреме и извођења битке), могао бити решен повољније организацијом и истакнутих центара за везу и командних места .

Још када се пошло од Гостивара осетило се да би снаге одређене за операциски правац Скопље — Кичево — Битољ требало да буду нешто јаче. Због тога што су те снаге биле недовољне, наступни правац Гостивар — Маврово — Дебар — Охрид није могао добити ништа од снага. А кад се почело прилазити битачној просторији, командант Моравске дивизије II позива све до краја операције и битке тражио је да буде појачан. Без појачања ова би се дивизија могла прикључити уз фронт снага које су наступале

правцем Прилеп — Битољ, али би тада цео српски напад са северног правца био чисто фронталан.

Командант Моравске дивизије II позива по сопственој иницијативи прилазио је битачном пољу као да је био појачан. Ову потребу за јачим десним крилом могла је задовољити Врховна команда још при додељивању снага за операциски правац Скопље — Кичево — Битољ, јер су то захтевали маневарска својства и значај тога правца. Команди I армије већ је теже било да задовољи ту потребу, мада се и ту, као што је раније речено, могло нешто више учинити но што је то стварно било учињено. У току битке српско десно крило имало је две улоге које је наметало земљиште. Прво је требало освојити отсек Белог Камена, те да се у својој руци има отсек који чини природно продужење непријатељског положаја и са кога се овај отсек може напасти у бок. Турци су били занемарили овај отсек, па су после за његово преотимање морали да вежу и своју основну идеју битке. Друга улога састојала се у пресецању отступнице која је водила са турског левог крила. За те две улоге била је недовољна снага једне дивизије II позива, ојачане једним коњичким и једним пешадиским пуком и једном коњичком и две брдске батерије. Са том снагом и накнадно добивеним појачањем на самом бојном пољу српско десно крило урадило је ово:

— освојило је отсек Белог Камена, али га није могло искористити у јачој мери за маневарске сврхе, него се морало задовољити навлачењем на себе главне турске нападне групе;

— непотпуно и недовољно чврсто је пресекло отступницу турског левог крила.

Остатак српске снаге — већи део — доведен је на битачну просторију под повољним условима за вођење битке према идеји набацивања Турака на Грке, који су их, долазећи са југа, имали да обухвате са јужне стране и опколе. Ова оперативна идеја била би исправна да су Грци са југа могли да дођу благовремено и са довољно снага. Међутим, Грци су били апсорбовани Солуном, те нису могли да доделе довољно јаку снагу за

Битољску операцију. Тако недовољна снага није могла себи да на време прокрчи пут до битољске битачне просторије. Због тога је турска Вардарска армија, истина осакаћена и онеспособљена за активније операције, успела да измакне у Јужну Албанију, да тамо пружи помоћ опседнутој Јањини и да продужи рат са Грцима за још 5—6 месеци.

У почетку битке Турци су сасвим препустили иницијативу Србима прихватив се одбране и рачунајући да у повољном моменту прећу у противнапад. Срби се нису двоумили у погледу напада, али се ипак створио осећај да ће тај напад бити доста тежак и да га треба извести методично онако како се нападају утврђени положаји. Једног момента у периоду припреме битке, српска Врховна команда указала је на то да се Турци код Битоља цернирају (без извођења главног напада), ако се осети да се битка не може добити. Међутим, Команда I армије одлучила се на општи напад, али без маневарске идеје да се Турцима спречи отступање са битачне просторије, без тежње да се цела армија зароби од стране I српске армије, већ са идејом да се Вардарска армија потисне са битачне просторије и набаци на грчку војску која би дошла с југа, не тежећи да се то изврши уз потпуно спречавање одласка ма ког дела Турака ка Ресну. Овај недостатак желео је да отклони командант Моравске дивизије II позива тиме што је хтео да се пресече отступница према Ресну и да се са те стране Турци нападну обухватно. Колико се у томе постигло изнето је напред, а овде ће се сад бацити један општи поглед на извођење битке код Битоља.

План за битку створила је Команда I армије, али је он у времену пре као и за време битке био модификован у извесној мери радом Моравске дивизије II позива и схватањима и претпоставкама њеног команданта.

Команда I армије је утврдила:

— да све снаге приведене за битку имају изводити напад;

— да јачи део снага (три од пет пешадиских дивизија) напада са северног правца према гребену облаковског масива, а мањи део (једна пешадиска дивизија) са источног правца према западу, правцем ка Битољу;

— да на фронту главне нападне снаге све три дивизије буду у једној линији;

— да се деснокрилна дивизија, долазећи од Кичева, наслони на десно крило централне дивизије северног фронта, тако да се десно крило армије, у време када су се дивизије постављале у зоне својих нападних праваца, постави на фронт Древеник Планина (к. 1493) — Чагор;

— да се турска отступница у правцу запада угрози коњицом;

— да на помоћном правцу напада тежиште акције буде на десном крилу;

— да се армиска артиљерија пласира у појасу који спаја напад са северног са нападом са источног првца;

— да и армиска резерва буде у том појасу и

— да напад свих дивизија има почети у исто време, 4/XI у 6 часова, према чему се и форсирање р. Шемнице могло вршити после овог времена.

У овом плану извршене су ове модификације:

— деснокрилна дивизија (Моравска II позива) још 2/XI форсирала је р. Шемницу, а 3/XI овладала је највећим врхом облаковског масива, тј. левим крилом непријатељског положаја;

— за пресецање турске отступнице у западну страну употребљена је половина поменуте дивизије, па је за напад левим крилом на главни турски положај остала само њена друга половина, што је било недовољно с обзиром на то да су Турци сада своје главно напрезање управили на разбијање Срба на том месту. Због тога је деснокрилна дивизија била непосредно појачана половином централне дивизије северног фронта, а поред тога и заштићена на левом крилу развојем и ангажовањем једног пешадиског пука исте дивизије у продужењу левог крила Моравске дивизије II позива.

На тај су се начин на северном битачном фронту оцртале две групе: једна на десном крилу (на Белом Камену) и друга на левом крилу, где се левокрилној дивизији придружио један пешадиски пук централне

дивизије. Према српском десном крилу Зеки-паша је тражио решење битке, а Команда I армије на обратном крилу северног фронта, код Дринске дивизије I позива где је био послат и један део (један пук) из армиске резерве. Догађаји су се међутим одиграли овако: ојачана Дринска дивизија I позива извршила је пробој 5/XI по подне, а ојачана Моравска дивизија II позива спречила је ефикасност турског противнапада; Моравска дивизија I позива помогла је јачим делом дивизију десно, а слабијим дивизију лево од себе.

У схватањима начина извођења битке између Команде I армије и команданта Моравске дивизије II позива постојала је извесна дисхармонија[1]): командант Моравске дивизије II позива налазио је да главно напрезање I армије треба да буде десним крилом, а уз то још и да се јаком снагом пресече турска отступница у западну страну, а Команда I армије је сматрала да то треба да буде на десном крилу левокрилне, Дринске дивизије I позива, у чији је нападни објекат спадала Киромарица, коју је она сматрала кључем непријатељског положаја. Међутим, кључ положаја стварно је био тамо где се борила Моравска дивизија II позива — на Белом Камену.

Дивизија на помоћном правцу није наступала по наређењу Команде I армије него је свој главни напад управила мање повољним правцем. Њена је улога била да за себе веже што више турских снага; она је нападала снажно на свом фронту, а да је њено главно напрезање било управљено тамо где је било и одређено, њен би утицај био и знатно већи и раније изражен.

На главном нападном фронту команданти дивизија радили су иницијативно — један у правцу пробоја, други у правцу ломљења турског противнапада, а трећи у пружању помоћи десно и лево од себе.

Врховна команда испољила је свој утицај на маневарски део битке пре но што је она почела и њена су гледишта ишла у прилог схватања команданта Мо-

[1]) На релациски опис рада Моравске дивизије II позива начелник штаба I армије ставио је готово толико примедаба колико је износио сам текст релације.

равске дивизије II позива; она је сматрала да треба подржати десно крило армије, а да на левој обали Црне Реке треба гледати да се прође са што мање снага. Обе ове напомене су на свом месту и догађаји су их потврдили као корисне.

Разумљиво је да је извођење битке врло значајно по исход битке, па је зато потребно да и на њега бацимо један општи поглед.

Својим задржавањем код Битоља Турци су дали повода да буду нападнути, а Срби су узели иницијативу за тај напад.

Турци су заузели одбранбено-очекујући положај, са две трећине у одбранбеном распореду и једном трећином у армискоj резерви.

Срби су се поставили на нападне правце и на полазне положаје за напад, а да у томе нису били ометани од Турака. Турци су препустили Србима иницијативу напада, рачунајући свакако да ће том приликом Срби открити ма коју слабу страну.

Турци су имали добре осматрачке и обавештајне услове, па су доста добро назрели српско груписање: главна снага размешта се за напад са северног правца, а помоћна са источног. Али, по питању ширења српског северног фронта имали су рђаву претпоставку, те им се тако десило да су се Срби, крећући се западније но што су Турци замишљали, олако дочепали отсека Белог Камена, тј. северозападног дела облаковског масива, који чини топографску целину са остатком овог масива на коме су Турци били заузели одбранбени распоред. Турци нису имали такву снагу да би на неком другом месту могли да паралишу српско избијање на Бели Камен, него су се овде морали бацити против Срба. То им није било најзгодније решење за једну противнападну акцију, али су морали ићи тамо са ових разлога:

— да спрече српски напад са Белог Камена у бок турске одбранбене организације;

— да спрече српски обухватни напад већег замаха са западне стране, а тиме уједно и да одрже непресечену отступницу ка Ресну, јер је из његове околине отступница могла поврнути на југ, пошто је отступница

ка Охриду била знатно више угрожена српским предузећима са северне стране. Том турском одлуком ударен је печат турском битачном плану:

— одбрана источно од удоља између Белог Камена и Кочишта и противнапад у зони западно од тог удоља, тј. одбрана на десном крилу и центру и противнапад левим крилом против српског десног крила.

Турска одбрана била је сломљена пре но што је био сустао турски противнапад. Другим речима: турска одбрана је била слаба, а противнапад недовољно јак.

Турска одбрана је била слаба са ових разлога:

— опао морал турског војника;

— створен осећај да се нема услова за жилаву одбрану чим су Срби избили на лево крило одбранбене организације (на Бели Камен) и угрозили отступницу ка Ресну;

— што је одбранбена оранизација била непотпуна;

— у подножју облаковског масива темељније фортификациско уређење било је извршено само на источном делу (с. Кукуречани и с. Драгожани);

— веза између одбране у подножју и оне на гребену није била остварена ни у области Кукуречана, ни у области Кочишта; за ово служи као доказ то да је Дринска дивизија I позива продужила напад ка гребену иако још није био пао центар код с. Кукуречана; везивање Кочишта са Кукуречанима било је врло слабо, те је и тај одбранбени спој био лако савладан;

— турска артиљерија била је најјаче груписана у области североисточно од Битоља, док је врло мало артиљерије било на западном делу одбранбене организације.

Турски противнапад није се сломио, али није ни успео да разбије српско десно крило. За овај противнапад били су одређени:

— 8 батаљона VII корпуса (близу једне турске дивизије које су имале по 10 батаљона);

— 16 низамска дивизија;

— 18 низамска дивизија и

— 13 низамска дивизија.

Ова последња, као што је познато, није узела учешћа у овом противнападу.

Рад 18 низамске дивизије свео се на заштиту левог крила главне групе коју су чинили 16 низамска дивизија и оних 8 батаљона VII корпуса.

Главна нападна група (јака око 18 батаљона) требало је да избори решење нападом на тешком планинском земљишту, уз стрме нагибе добро тучене пешадиском ватром, против ојачане леве колоне Моравске дивизије II позива — седам њених, пет из 3 пешадиског пука I позива и једног батаљона са левог крила десне дивизиске колоне, што чини свега 13 батаљона, којима би се могли додати четири батаљона 1 пешадиског пука, чија је борбена акција била слаба и непотпуна.

Жестина турског противнапада оцењена је на српској страни као врло велика, али недовољна при овом бројном (српски су батаљони били јачи од турских просечно за 200—300 људи) и моралном односу.

Напад 18 низамске дивизије добио је изглед недовољно снажног демонстративног напада.

У Ресну остављена свега два батаљона својим демонстративним нападима доста су допринела кочењу рада десне колоне Моравске дивизије II позива. Боље би било да је та снага била нешто јача на рачун 18 низамске дивизије.

У ЧЕМУ ЈЕ БИО ЈАК, А У ЧЕМУ НЕДОВОЉНО ЈАК СРПСКИ НАПАД?

Српски напад са северног правца био је главни, а са источног помоћни. У оном првом учествују три дивизије, а у другом једна. Пета пешадиска дивизија била је у армискоj резерви. Од три дивизије у главној нападној зони, ојачана деснокрилна је привукла себи близу три дивизије, а левокрилна је, појачана једним пуком из армиске резерве и садејством једног пука централне дивизије, извршила снажан напад и разбила непријатеља пред собом. Средња од ове три дивизије једним је пуком непосредно појачала деснокрилну, а садејством једног пука нападну акцију левокрилне (Дринске) дивизије, али су јој од друга два пука један (16) остао неангажован у борби, а други (1) недовољно

борбено искоришћен. Да је било боље дириговање битком у области десног армиског крила, један од ових пукова могао је појачати акцију пресецања отступнице, а други се ангажовати или ради појачања Дринске дивизије I позива, или ради тешњег битачног везивања рада Дринске I и Моравске II (нападом од с. Габалаваца у бок делова који су са Кочишта нападали у правцу с. Облакова). Поред ове слабо искоришћене половине једне дивизије остала је (из састава армиске резерве) још једна половина дивизије неангажована, што је прилична снага на четири дивизије (три намењене за главни напад и једна из армиске резерве).

Дивизије у главној нападној зони добиле су правце напада, који су измењени чим је напад почео зато што се због артиљериске ватре из Кукуречанског отпорног центра морало рокирати у западну страну. Та чињеница и појава Кукуречанског отпорног центра захтевале су интервенцију Команде I армије која би се изразила у давању нападних објеката дивизијама, те да не дође до тога да поред ⅔ армиске резерве још пола дивизије остане неангажовано у бици у времену када поједини делови пролазе кроз битачну кризу и када једна дивизија (Моравске I позива) може да остане без јасне и обједињене употребе.

Код дивизије на помоћном правцу извршено је, противно наређењу Команде I армије, главно напрезање тамо где није било услова ни за отсудан ни за демонстративан напад. Ту су Турци са упола слабијом снагом задржали јачу дивизиску групу. На погоднијем правцу напада дејствовала је слабија дивизиска колона, али је резултат рада њеног дејства био врло осетљив по Турке, јер је она директније угрожавала и саму варош Битољ.

У овој бици допринос артиљерије на српској страни био је врло слаб. Од укупно 17 возећих пољских батерија свега су њих 6 могле да помажу напад у главној нападној зони (по две из Моравске II и Дринске I, једна из Моравске I и једна коњичка батерија), но с тим што ниједна од њих није могла туђи Турке на Белом Камену, Кочишту и на Киромарици. За сузбијање турског противнапада Срби су располагали само једном

брдском батеријом. Армиска артиљерија није могла помагати ни десно армиско крило нити довољно ефикасно рад у зони пробоја. До тога је највише дошло услед беспутности просторије кроз коју се долазило на полазне положаје за напад у главној нападној зони.

И на турској страни услови за употребу артиљерије нису били повољни. На гребен облаковског масива није се могла извући ниједна возећа батерија, а у брдској артиљерији и Турци су били слаби. Они су ипак имали три артиљериске групе које су моћно дејствовале:

— једна код с. Логоварди, која је укочила рад јаче колоне српског помоћног напада;

— једна код с. Кукуречана и Драгожана, која је отежавала прелаз преко р. Шемнице и приморала Дринску дивизију I позива да знатан део својих снага издвоји за савлађивање овог отпорног центра и

— једна код Превалца, која је потпомагала напад VI корпуса, а делом и одбрану VII корпуса.

Доста јака турска артиљерија северно и североисточно од Битоља није показала дејство сразмерно својој снази, јер је зона њеног дејства обухватала зоне кроз које Срби или нису ни нападали или су вршили помоћни напад.

Поставља се питање: зашто Команда I армије није планирала уништавајућу битку?

Пресецање отступнице која је водила са десног турског крила било је отежано разливеном Црном Реком.

Предузето угрожавање Коњичком дивизијом није успело, јер није извршено довољно јаком и погодном здруженом снагом. Али је зато пресецање отступнице која је водила са обратног крила могло бити постигнуто много лакше, такорећи узгред, уз извођење битке на том крилу. То је било чак и постигнуто, али не потпуно и сигурно, и то са више разлога који су резултирали у овом факту: командант српске деснокрилне дивизије, снажно нападнут на Белом Камену, није смео да појачава снагу одређену за пресецање отступнице (своју десну колону), јер се бојао да са расположивом снагом неће моћи до краја одолети том турском противнападу.

За доказ овога служи то што овај командант, у заједници са командантом суседне дивизије, није на крају битке смео да упути 16 пешадиски пук десној колони, него га је задржао на Белом Камену. До овог је дошло поглавито зато што је турски противнапад био врло јак и што су на том армиском крилу остали сасвим или недовољно борбено искоришћени 1 и 16 пешадиски пук; што је рад леве колоне потпомагала само једна брдска батерија, а свакако делом и зато што рад десне колоне Моравске дивизије II позива није био довољно целисходан, јер се био свео на неактиван рад једне побочнице.

До овога је дошло у великој мери и зато што је Команда I армије, судећи по њеној заповести за почетак битке, мислила да питање пресецања ове отступнице реши на тај начин што ће она својим десним крилом усести на ту отступницу и захватити лево турско крило, па га онда потерати ка Битољу и даље ка Лерину. Она је притом свакако рачунала и на то да ће само један мањи део турског левог крила моћи да умакне ка Ресну. Ако се пак, ово не оствари у потпуности, боље је и то него да се због тежње потпуног пресецања отступнице жртвује компактност армије стварањем посебне групе на свом десном крилу. Џавид-паша, у чијој је личности било обједињено командовање на турском левом крилу, успео је да спречи српско десно крило да уседне на отступницу Битољ — Ресан и натера турско лево крило на повлачење ка Битољу, а уз то да за извесно критично време употреби и недовољно затворена врата на тој отступници. Али је овај Џавидов успех у кочењу српског десног крила био једновремено праћен успешним пробојем турског фронта који је и одлучио о турском поразу — губљењу битке.

По завршетку битке Турци су стекли уверење да више не постоје услови ни за успешну одбрану, ни за успешан противнапад, а да се извлачењем Вардарске армије са битољских положаја ипак може продужити бар симболична слика њеног постојања, па макар се с њоме ишло у Албанију и тамо гладовало. У таквом психичком стању бораца и команданата Турци су искористили ноћ 5/6 новембра за напуштање битачне просторије и извлачење из додира са Србима.

У времену када су Турци понегде већ бежали са бојишта и када је Зеки-паша одлучивао о прекиду битке на месту где је била најжешћа, на српској страни још се имао утисак да битка није свршена и да ће се следећег дана (6 новембра) наставити.

Сутрадан, 6 новембра, коњица, зато што претходно није била оспособљена за ломљење јачих отпора, није могла ни да сустигне јаче непријатељске снаге, нити да их и даље растројава на правцу Лерина. На правцу Ресна гоњење је било предузето са знатним задоцњењем, те су и ту резултати гоњења били штури.

Дакле, оно што је било урађено на растројавању турске Вардарске армије, било је само путем битке.

Овом битком био је дотучен и онеспособљен за оперативне улоге онај део турске ратне машине који је био одређен за ратну акцију против Србије. Она је била онеспособљена у толикој мери, да је за њено даље осматрање и држање у шаху поред Грка било довољно свега око једне шестине српске снаге. Вардарска армија је била одбачена на просторију на којој је њена највећа брига била да своје преостале људе очува у животу и да у извесној мери потпомогне одбрану Јањине. Одмах после Битољске битке, српска Врховна команда могла је да упути у долину Вардара половину I армије (Коњичку дивизију, Дринску I и Тимочку дивизију II позива) и да тако под повољним условима чека нове догађаје.

Најзначајнији ратни плен било је 57 артиљериских оруђа.

Срби су заробили релативно мали број непријатељских војника — око 3.200 —. Толико су отприлике Срби имали укупно избачених из строја. Међутим, укупни турски губици у људству били су бар три пут већи, а највећи турски губитак је био разривање моралне снаге Вардарске армије.

КРАЈЊИ ЗАКЉУЧАК

Битољском операцијом постигнути су ови резултати:

— турска Вардарска армија тучена је у толикој мери да је после Битољске битке само један слаб део савезничке војске био довољан да паралише њену ратну акцију у Албанији током даљег ратовања;

— осигурани су бок и позадина грчке војске при њеној офанзиви ка Солуну;

— осигуран је десни бок бугарске војске од турских предузећа из долине Вардара;

— уништена је турска власт у сливу Вардара и у знатном делу Албаније;

— савезничка улога, додељена српској војсци, била је не само испуњена него и премашена.

Битољска операција стала је Србе доста скупо. Бављење, борбе и кретања у планинским областима произвели су велики замор код трупа.

Слаба извиђачка служба и овде је била узрок губљења времена и увећања губитака у људству. Недовољно руковођење радом од стране Команде I армије довело је с једне стране до неравне борбе на западном армиском крилу, где су Турци били успели да остваре јачу концентрацију снага, а с друге и до тога да и та отступница не буде довољно чврсто затворена.

Укупно узев, Битољска операција и поред означених недостатака, била је врло успешна благодарећи правилно и одлучно донесеној одлуци да се снаге упуте правцима Велес — Прилеп — Битољ и Скопље — Тетово — Кичево — Битољ. То је довело до прикупљања

I армије пред битку и до повољног просторног односа српских и турских снага.

Овај успех био је у великој мери увећан квалитетом српског војника, који је успешно нападао и при фронталним нападима преко поплављених просторија, преко набујалих река и стрмих планинских нагиба, а исто тако успешно се бранио и од два и три пута јачег нападача.

У односу на друге савезнике, српска војска најпотпуније је извршила свој савезнички задатак: разбила је пред собом турску ратну машину, потпуно осигурала десни бок и позадину бугарској војсци и апсорбовала својом акцијом онај део турске снаге, који је могао да грози боку и позадини грчке војске.

НЕКОЛИКО ОПШТИХ НАПОМЕНА У ВЕЗИ СА ТАКТИКОМ ОНОГ ДОБА

Ондашња обука пешадије била је савремена, јер је била заснована на искуствима из Руско-јапанског рата, која су истакла значај пешадиске ватре и растреситог наступања кроз зону пешадиске ватре.

Обуци у гађању поклањана је велика пажња и може се рећи да је ватра српске пешадије била врло ефикасна.

Број митраљеза био је врло мали — свега по 4 на један пешадиски пук, па су зато митраљеска одељења употребљавана као нека врста ватрене резерве. Због тога је понекад долазило до њихове задоцнеле употребе.

У борби је *јединачна ватра* била сматрана као редовна и нормална. Плотунских ватри већ није више било на бојном пољу.

Рашчлањавање борбених јединица при наступању у борби ишло је до одељења, али се у пракси најчешће ишло само до водова. То је долазило отуда што командири одељења нису имали довољно ауторитета, те су командири водова желели да им цели водови праве скок једновремено. Због тога је и комбинација ватре и покрета вршена између водова. Код Алинаца изгледа да су чак и целе чете правиле скокове једновремено.

У бици код Битоља турски пешак се налазио у рову и док га није напустио, он је добро употребљавао своју пушку. Али у психолошкој борби он је брзо подлегао налету српског војника и у року од 11/2 до 2 дана он је већ окретао леђа. И на западном битачном

крилу, када су обе стране биле лишене тешње артиљериске сарадње, српски је пешак однео моралну победу.

Брзометна артиљерија уведена је код Срба убрзо после анексије Босне и Херцеговине. Обука је била врло интензивна у времену пред рат и код људства и код старешина, те је и њена техничка употреба била врло добра. И тактичка употреба била је добра, али су се још местимично осећали трагови старих схватања. Артиљерија је додељивана отсецима у одбрани и колонама при нападу, док је један део задржаван у главнини артиљерије, за каснију интервенцију команданата, као и за контрабатирање. У овоме није постојала једнообразност и понегде, односно у понеким моментима, командант дивизиског артиљериског пука држао је у својој руци целу дивизиску артиљерију. У Кумановској бици јасно се показало да је много бољи онај први начин рада. Техничка страна рада у артиљерији код Срба била је несравњено боља но код Турака.

При савлађивању Бабуне као и у самој бици код Битоља знатан део возеће артиљерије није био употребљен услед планинског земљишта. Због тога, и зато што је било мало брдске артиљерије, српска пешадија носила је главни терет битке. Ту се поново потврдио као велики организациски недостатак помањкање брдске артиљерије.

На турској страни техника гађања била је боља но код Куманова, а и тактичка употреба (у погледу пласирања) батерија била је доста добра. И код Турака је постојала оскудица у брдској артиљерији.

Тај недостатак у брдској артиљерији и претежно груписање артиљерије у области Битоља у великој је мери ослабило одбрану облаковског масива. При свем том, главна кочница српском наступању у бици код Битоља било је дејство турске артиљерије. Командант леве колоне Моравске дивизије II позива тврди да су код ње тежи губици били од артиљериске ватре.

Инжињерија на српској страни била је углавном употребљена за оправку путева. Штета је што се рад на том пољу није више применио у доба припрема за битку ради ближег привођења возеће артиљерије.

Код Криволака је био подигнут мост преко Вардара, али за савлађивање разливене Црне Реке и доњег тока Шемнице инжињерија није имала техничких средстава.

На турској страни инжињериски радови могли су бити много већи у изради заклона, нарочито на Белом Камену и прилазних путева са јужне стране ка гребену облаковског масива. Неколико мостова остало је непорушено (између Трна и Дедебалаца) код с. Могиле и у близини с. Драгомана.

За време Битољске операције главна улога *коњице* била је извиђање. Њена борбена снага била је незнатна и без тесног садејства са пешадијом она је била немоћна за решавање борбених задатака. Покушај да сама коњица савлада превој код Прилепа није се могао остварити. За време битке код Битоља пружила јој се прилика за једну усамљену акцију где је имала да савлада један импровизован отпор слабих снага и у вези са преласком реке. Недостатак средстава за савлађивање реке и слаба ватрена снага спречили су је у извршењу овог задатка, којим би турско повлачење преко Лерина у великој мери могло бити отежано.

На турској страни коњица је била у извиђачко-заштитној служби на источном делу пл. Древеника и у насилном извиђању на левој обали Црне Реке. У првом случају није се ни упуштала у борбу, а у другом брзо је прекинула борбу и повукла се.

При свем том, на пространим војиштима биће увек прилике за употребу коњице.

Укратко речено, у детаљима тактичке употребе појединих родова није било неких грубих грешака, а и здруживање родова војске било је доста добро.

Служба снабдевања у току Битољске операције била је прилично слаба, и то са више разлога:

— општа интендантска спрема за рат била је недовољна;

— знатан део војишта био је планинског карактера и сиромашан у животним потребама;

— турска Вардарска армија исцрпла је у приличној мери Овче Поље, Прилепско Поље, Гостиварско-тетовску Област и Пелагонију;

— искоришћење месних средстава вршено је доста добро, али поглавито поред путева и

— прекид железничке пруге код Зеленикова десио се у времену када се савлађивала планина Бабуна.

Дунавска дивизија I позива при свом покрету од Штипа ка Прилепу, у неколико депеша јављала је за помањкање људске и сточне хране. 26 октобра командант ове дивизије јавља: „Трупе су без текућег оброка; профијантски део трупне коморе је празан; позади дивизије у покрету је само 3 одељење профијантске колоне. Из месних средстава добија се меса, али нема хлеба ни фуражи. Ни по доласку у Прилеп ова дивизија није могла да добије одмах храну, јер је није било у довољним количинама".

Команда I армије у једном тренутку условљавала је покрет армије за долазак железничког воза са храном у Велес.

Трупе у саставу ове армије нису биле организоване за брдске и планинске операције, па је дотур хране трупама са борбеним распоредом у планинама био отежан.

Неуредност у снабдевању била је нарочито велика код Моравске дивизије II позива. Њена профијантска колона, да би пропустила Шумадиску дивизију I позива у њеном покрету ка Скопљу, застала је у Качаничкој Клисури и у Скопље је дошла када је дивизија била код Кичева, а стигла ју је тек код Охрида, 12 дана после завршетка битке. Људство њене десне колоне није примило храну за 2—4 дана за време саме битке. Људство ове дивизије, зато што је то била дивизија II позива, било је без шаторских прибора, без шињела, цокула, па делом и без блуза и чакшира, чиме је ова попуњена тек крајем 1912 и почетком 1913 године.

РЕГИСТАР МЕСТА КОЈИХ НЕМА НА ПРЕГЛЕДНОЈ КАРТИ

НАЗИВ МЕСТА	БЛИЖЕ ГЕОГРАФСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ
	А
с. Агларци	8 км источно од Могиле
с. Ајванли	Јужно од с. Сушице на левој обали Вардара
с. Арматуш	12 км источно од с. Могиле
	Б
пл. Баба	Северно од Крушева
вис Бадимаш	8 км источно од Прилепа
вис Белото	13 км североисточно од Прилепа
с. Беровци	7 км југозападно од Прилепа
	3,5 км југоисточно од Кичева
пл. Бизлим (Красте)	Планина југоисточно од Куманова, протеже се према р. Пчињи
с. Братин Дол	6 км северозападно од Битоља у долини р. Драгора
с. Брежани	21 км северно од Ресна
с. Брезово	на Демир Хисару, у Близини пута Кичево — Битољ
с. Брусник	3 км западно од Битоља
с. Буково	3 км јужно од Битоља
с. Бучин	2,5 км северно од с. Трнавци
	В
с. Вардино	17 км северозападно од с. Кукуречани у долини Црне Реке, на путу Бучин — Мургашево
с. Веселчани	12 км југозападно од Прилепа
с. Ветерско	8 км јужно од Катланова
пл. Виорила	14 км североисточно од Прилепа
с. Вирово	13 км северно од Гопеша
с. Влаклар	12 км североисточно од Битоља
р. Војуша	Албанска река, улива се у Јадранско Море
с. Д. Врановци	16 км југозападно од Велеса

НАЗИВ МЕСТА	БЛИЖЕ ГЕОГРАФСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ
	Г
с. Габалавци	2 км североисточно од с. Облакова, 8 км северозападно од с. Кукуречани
с. Габровник	20 км северо-северозападно од Прилепа
превој Гавато	На путу Битољ — Ресан 8 км источно од Ресна на превоју између пл. Бигле и Перистера
с. Галичани	8 км југозападно од Прилепа
с. Галичник	13 км североисточно од Дебра
с. Глубоки Дол	6 км северо-северозападно од Кичева
с. Гнеотино	13 км југоисточно од Битоља
с. Голозинци	16 км југозападно од Велеса
	Д
с. Далбеговци	8 км источно од с. Могиле
река Деволи	Албанска река утиче у Јадранско Море
с. Дедебалци	9 км источно од с. Могиле
вис Длги Рид	15 км западно од Гаватског Превоја
с. Добреновац	6 км југозападно од Кичева
с. Добромир	10 км североисточно од Битоља
с. Дојран	на Дојранском Језеру
с. Драгожани	3 км северозападно од с. Кукуречани
река Драгор	протиче кроз Битољ са јужне стране, обухвата облаковски масив
с. Драгарино	15 км западно од с. Кукуречани
пл. Дрен	Источно од Прилепа, својим западним делом образује са Козјак Планином Плетварски Превој
с. Дреново	19 км југозападно од Неготина на Вардару
с. Другово	5 км југозападно од Кичева
	Е
с. Ерековац	5 км источно од Тополчана
	Ж
с. Жубрино	9 км северно од Кичева
	З
с. Загорани	4 км западно од Алинаца
с. Зекирија	1 км источно од Петилапа
с. Зелениково	на железничкој прузи Скопље—Велес, 20 км јужно од Скопља
	И
с. Идризово	11 км југоисточно од Скопља
Илијин Врх	2,5 км северозападно од с. Никодина; 4 км североисточно од пл. Виориле

НАЗИВ МЕСТА	БЛИЖЕ ГЕОГРАФСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ
	Ј
Јаворецки Вис	6,5 км западно од Кичева
вис Јасенова Глава	8 км јужно од с. Извора
Јасеново	6,5 км југоисточно од с. Извора
с. Јеловци	11 км северозападно од с. Извора у долини реке Тополке
	К
Кадино Село	9 км југозападно од Прилепа
с. Кажани	3,5 км источно од Гаватског Превоја
Камберова Чесма	4,5 км јужно од Прилепа
с. Канатларци	6 км источно од с. Тополчана
с. Карабуница	6 км јужно од Кичева
с. Карамани	6 км североисточно од Битоља
пл. Кара Орман	југоисточно од Дебра и планине Стогово
врх Киромарица (1270)	6 км северозападно од Битоља, 4 км југозападно од с. Кукуречани на облаковском масиву
с. Клепач	3 км југоисточно од Тополчана
с. Кнежино	4 км западно од Кичева
пл. Козјак	12 км североисточно од Прилепа, својим југозападним делом образује северну страну Плетварског Превоја
с. Кочиште	4,5 км западно од с. Кукуречани
с. Крклино	2 5 км јужно од с. Кукуречани
с. Крстец	11 5 км североисточно од Прилепа на северозападној страни пл. Козјак
с. Крупинци	јужно од с. Сушице
с. Кукуречани	7 км северно од Битоља у подножју облаковског масива
	Л
с. Лагово	5 км јужно од Прилепа
с. Логоварди (Чекркци)	5,5 км источно од Битоља
с. Лознани	3,5 км југозападно од Тополчана
с. Луганци	10 км југоисточно од Катланова
	М
планина Мали Мукош	одмах северно од Присатског Превоја
Маћ	Река у Средњој Албанији; утиче у Јадранско Море
с. Мегленци	16 км североисточно од Битоља, јужно од Арматуша
коса Мечковац	7,5 км североисточно од Гаватског Превоја
засек Мраморица	14 км северозападно од Кукуречана
с. Мусинци	11 км југоисточно од Тополчана

НАЗИВ МЕСТА	БЛИЖЕ ГЕОГРАФСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ
	Н
Неготин	Југоисточно од Велеса, низ Вардар у правој линији 36 км; у близини Криволака — у Тиквешу
Св. Недеља	на североисточном излазу из Битоља
	О
с. Облаково	1,5 км североисточно од Белог Камена а 9,5 км западно од Кукуречана
с. Ореовец	8 км североисточно од Прилепа
с. Оризари	3 км северо — североисточно од Битоља
	П
с. Падалиште	16,5 км југоисточно од Гостивара
с. Петилап	на путу Прилеп—Битољ, 4 км северно од с. Могила
с. Пештерица	6 км североисточно од Прилепа
с. Подино	7,5 км западно од Тополчана
с. Поешево	4 км југоисточно од Битоља
с. Поповјани	12 км северо-североисточно од Кичева
вис Превалац	10 км северозападно од Битоља поред пута Битољ—Ресан
с. Припор	16 км југо-југозападно од Велеса
с. Путурус	13 км североисточно од Могиле
	Р
с. Радобор	5,5 км североисточно од Могиле
с. Раштани	2,5 км северозападно од Битоља
с. Ракле	3 км југоисточно од с. Никодина
с. Романовце	6 км јужно од Куманова
	С
брдо Самарица	12 км североисточно од Гаватског Превоја
с. Света	14 км северозападно од Тополчана
с. Секирани	6 км северозападно од Кукуречана
с. Селце	2 км југоисточно од Прилепа
река Семени	Албанска река
с. Симница	северно од планине Буковика
с. Сирково	25 км југоисточно од Велеса
с. Смиловци	3,5 км источно од с. Степанци
с. Смирново Турско	1,5 км јужно од села Драгожана
с. Смирнова Раја	на десној обали р. Шемнице између с. Црнобуки и Драгожана
с. Снегово	4,5 км северозападно од Битоља

НАЗИВ МЕСТА	БЛИЖЕ ГЕОГРАФСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ
с. Сопотница	у долини Црне Реке, на путу Кичево—Битољ, 5—6 км југоисточно од Демир Хисара
с. Сопотско	4 км северозападно од Гаватског Превоја
с. Србица	10 км североисточно од Кичева
с. Србјан—Доленци	4 км југозападно од Кичева
с. Српци	12 км северозападно од Битоља
с. Стари Град	На путу Велес — Присат — Прилеп, 16 км југозападно од Велеса
с. Стари Српци	14 км северно од Битоља
пл. Стогово	југоисточно од Дебра, вододелница између Вардара и Црног Дрима
с. Степанци	7 км североисточно од Присатског Превоја
с. Стрежово	10,5 км североисточно од Гаватског Превоја
с. Суводол	16 км источно од Битоља
с. Сушица	13,5 км североисточно од Катланова

Т

с. Топлица	а) 5 км јужно од с. Никодина б) 7,5 км северно од Гостивара
с. Трап	8 км североисточно од с. Могиле
с. Трапчин Дол	4 км северозападно од Кичева
с. Трн	7,5 км североисточно од Битоља (на карти 1 : 100.000 — Трново)
с. Трубарево	9 км југоисточно од Скопља
с. Тумчевиште	5 км северно од Гостивара
с. Турчане	3 км југоисточно од Гостивара

Х

с. Кумсала	1 км северно од Извора, поред пута Велес—Прилеп
с. Хортиште	10 км југозападно од Велеса
с. Хотевица	15 км југоисточно од Катланова
с. Худово	у близини Демир Капије

Ц

с. Цер	14 км југоисточно од Кичева
с. Црквица	8 км јужно од Велеса
с. Црнобуки	3 км северно од с. Кукуречани
Црновршко Брдо	између Белог Камена и Кочишта на облаковском масиву
с. Црнилиште	5 км јужно од с. Св. Николе
с. Црско	13 км јужно од Кичева

НАЗИВ МЕСТА	БЛИЖЕ ГЕОГРАФСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ
	Ч
с. Чарлија	8,5 км јужно од Тополчана
с. Чегране	5 км североисточно од Гостивара
с. Челопец	7 км југоисточно од Кичева
с. Челтик	5 км југозападно од Велеса
с. Челигово	4 км северозападно од с. Тополчана
с. Чумово	6 км јужно од Прилепа
	Ш
с. Шелеварци	4,5 км североисточно од с. Тополчана
с. Штавица	8,5 км јужно од Прилепа

САДРЖАЈ

Страна

Увод — — — — — — — — — — — — — — 9
Зачетак Битољске операције — — — — — — — — — 20
Војно-географска процена Битољске оперативне просторије 23
Ратни и операциски планови — — — — — — — — — 30
Прилепски део Битољске операције — — — — — — — 36
Војно-географска процена операцискот правца Велес—Прилеп 36
Ток догађаја у прилепском делу Битољске операције — — 39
Алиначки бој — — — — — — — — — — — — 123
Општи поглед на рад Турака у прилепском делу Битољске операције — — — — — — — — — — — 154
Кичевски део Битољске операције — — — — — — — — 159
Војно-географска процена правца Скопље — Тетово — Гостивар — Кичево — Битољ — — — — — — — — 160
Ток догађаја у кичевском делу Битољске операције — — 165
Бој код Кичева — — — — — — — — — — — — 171
Општи поглед на кичевски део Битољске операције — — 180
Припреме за битку код Битоља — — — — — — — — 183
Рад Команде армије и Врховне команде — — — — — 230
Рад Моравске дивизије II позива — — — — — — — 232
Рад осталих дивизија — — — — — — — — — — 239
Рад Турака на припреми за битку код Битоља — — — 246
Општи поглед на припреме за битку код Битоља — — — 251
Извођење битке — — — — — — — — — — — — 257
Војно-географска процена битачне просторије — — — 257
Основна заповест команданта I армије за почетак битке — 266
Први дани битке — — — — — — — — — — — 270
4 новембар код Моравске дивизије II позива — — — — 270
Бој на Белом Камену — — — — — — — — — — 276
Догађаји код десне колоне Моравске дивизије II позива — 279
Догађаји код осталих српских дивизија — — — — — 281
4 новембар у команди Вардарске армије — — — — — 297
Општи поглед на први дана битке код Битоља — — — 299
Други дан битке — — — — — — — — — — — — 300
5 новембар код Моравске дивизије II позива — — — — 303
Догађаји код Моравске дивизије I позива 5 новембра — — 308
Догађаји код Дринске дивизије I позива 5 новембра — — 310
5 новембар код Дунавске дивизије I позива — — — — 318
Рад на турској страни 5 новембра — — — — — — — 322
Ноћ 5/6 и 6 новембар — — — — — — — — — — 328
Догађаји од 7 до 21 новембра — — — — — — — — 337
Рад на турској страни у Битољској бици — — — — — 339

Страна
Општи поглед на Битољску операцију и на битку код Битоља 340
Крајњи закључак — — — — — — — — — — — — 354
Неколико општих напомена у вези са тактиком онога доба 356

ПРЕГЛЕД СКИЦА

Скица бр. 1 — Покрети за освајање планинских превоја — 73
Скица бр. 2 — Бој код Алинаца — — — — — — — 125
Скица бр. 3 — Бој код Кичева — — — — — — — 172
Скица бр. 4 — Покрети у време припреме битке и дивизиски правци напада — — — — — — — 189
Скица бр. 5 — Ситуација уочи битке — — — — — — 234
Скица бр. 6 — Обострани распоред батерија у бици — — 237
Скица бр. 7 — Борбе и покрети 4 новембра — — — — 274
Скица бр. 8 — Борбе и покрети 5 новембра — — — — 304
Прегледна карта налази се на крају књиге у прилогу.

ИЗВОРИ

При изради овога дела коришћени су:

1) Службени документи Српске војске који се сада, уколико су сачувани, налазе у архиви Војно-историског института Југословенске народне армије.

2) „Моје успомене из Балканског рата 1912 године“, од Зеки-паше, команданта Вардарске армије, штампане у „Ратнику“, свеска VIII и IX за 1925 годину.

3) „Српско-турски рат 1912 године“ од Милутина Лазаревића, књига трећа, издање Српске књижевне задруге, коло XXXIV, бр. 231.

4) „У Битољској бици изнад Облакова“, од генерала Ивана Павловића; штампано у Српском књижевном гласнику, свеска за октобар и новембар 1921 године и у засебној брошури 1923 године у издању књижаре Геце Кона, Београд.

5) „Моравска дивизија II позива у рату 1912 и 1913 године“, „Ратник“ свеска VI и VII—VIIII 1924 године.

6) „Из историје ратне вештине“ (Српско-турски рат 1912 године) — предавања генерала Војина Максимовића на Вишој школи војне академије у Београду.

7) „Из мога ратног дневника“ од генерала Јеше Дамјановића, штампано у Осијеку 1929 године.

8) „Der Balkankrieg“ од Имануела, издање берлинске књижаре E. S. Mittler und Sohn 1913 године.

Коректор
Стеван Којић

Тираж 4000 примерака

Штампано у Војно-штампарском предузећу МНО — 1025/52

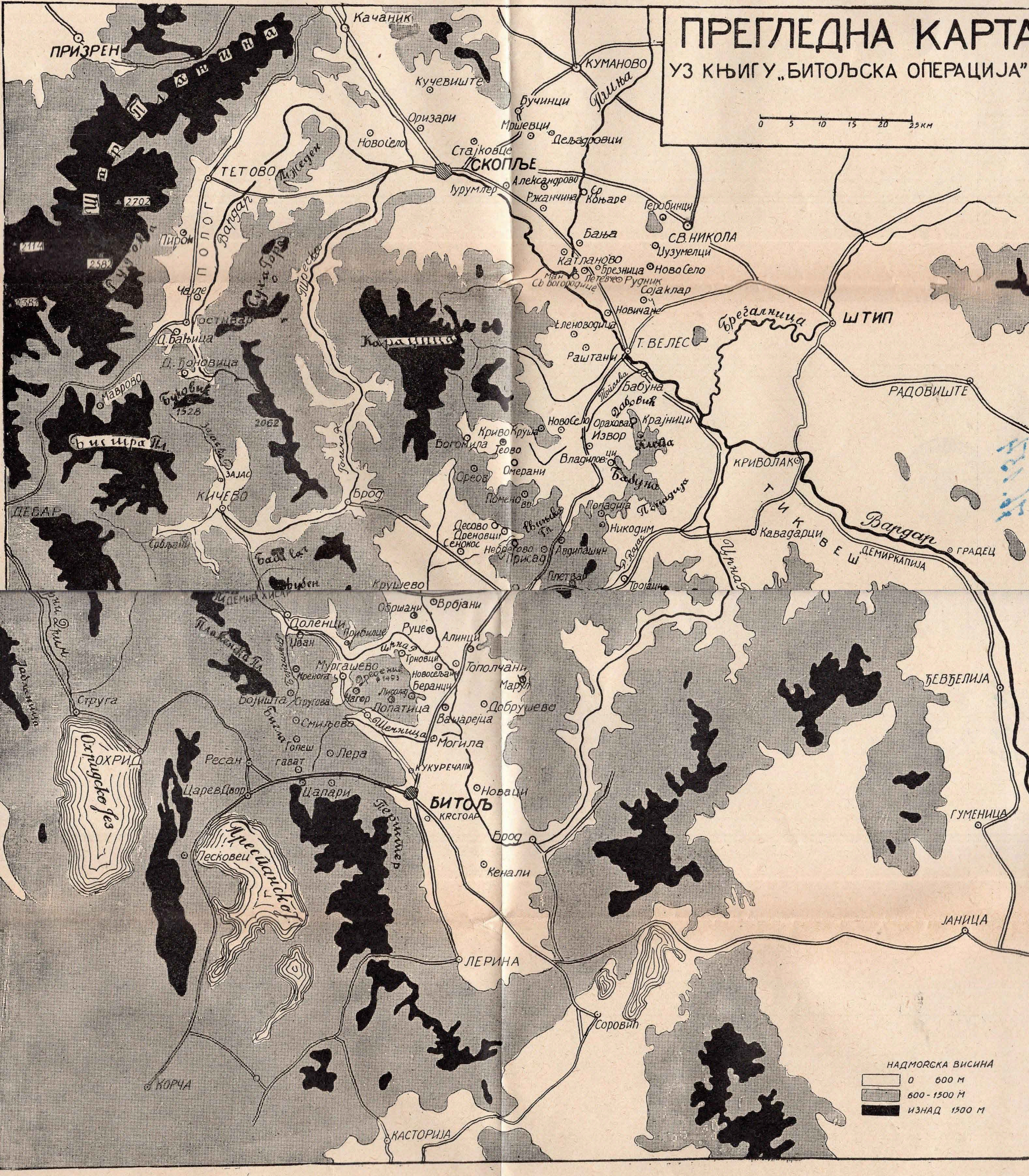
ПРЕГЛЕДНА КАРТА
УЗ КЊИГУ „БИТОЉСКА ОПЕРАЦИЈА"
0 5 10 15 20 25 км
ПРИЗРЕН
Качаник
Шар Планина
2702
2114
2582
Куманово
Пчиња
Кучевиште
Бучинци
Оризари
Мршевци
Дељадровци
Новоселo
Стајковце
СКОПЉЕ
Тетово
Јурумлер
Александрово
Ржанчина
Ср. Коњаре
Геробинци
Св. Никола
Бања
Цузумелци
Катланово
Брезница
Ново Село
Петевче
Рудник
Сојаклар
Новичане
Еленоводица
Т. Велес
Раштани
Брегалница
ШТИП
Радовиште
Вардар
Полог
Пирок
Чаяле
Ђаковица
Д. Бањица
Д. Боновица
Маврово
Буковик
1528
2062
Бистра Пл.
Зајас
Кичево
Дебар
Караџица
Треска
Брод
Бабуна
Давовик
Орахова
Крајници
Извор
Ново Село
Криво Круше
Богомила
Јеово
Владилов-ци
Омерани
Ореов
Кривалак
Тиквеш
Попадија
Никодим
Кавадарци
Демиркапија
Градец
Десово
Древновци
Сенокос
Небрегово
Прилеп
Авдипашин
Плетвар
Трајани
Црна Р.
Крушево
Обршани
Врбјани
Доленци
Руце
Алинци
Тополчани
Марул
Трновци
Новосељани
Беранци
Мургашево
Лопатица
Добрушево
Вашарејца
Шемница
Могила
Струга
Охрид
Охридско Језеро
Ресан
Царев Двор
Лера
Капари
БИТОЉ
Кукуречани
Новаци
Брод
Кенали
Преспанско Ј.
Лесковец
Перистер
Ђевђелија
Гуменица
Јаница
Лерина
Соровић
Корча
Касторија
НАДМОРСКА ВИСИНА
0 600 м
600-1500 м
ИЗНАД 1500 м

БИБЛИОТЕКА

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

Поред већ изашлог „*ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОХОДА НА ТРСТ*" и „*ПЕТЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ*", која ускоро излази, Библиотека припрема низ књига из Народноослободилачког рата, као и ближе и даље ратне прошлости наших народа. Ових дана даће се у штампу „*ЗАВРШНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ МАКЕДОНИЈЕ*" од Михаила Апостолског и „*ЦЕРСКА ОПЕРАЦИЈА*" од Милана Раденковића.

НОВЕ КЊИГЕ

„Војна библиотека" — Серија класика

Ерл

ТВОРЦИ МОДЕРНЕ СТРАТЕГИЈЕ

Књига третира војну мисао од Макијавелија до Хитлера кроз научне радове и ратну праксу истакнутих војсковођа, државника и научника, као: Фридрих Велики, Наполеон, Клемансо, Лојд Џорџ, Черчил, Клаузевиц, Маркс, Енгелс, Лењин и многи други.

* * *

„Мала војна библиотека"

Рандолф Ли

48,000.000 ТОНА ЗА АЈЗЕНХАУЕРА

Врло интересантно и документовано. Рандолф Ли, потпуковник Армије САД и члан Историског одељења Команде позадине на европском ратишту, износи огромне напоре и тешкоће снабдевања Ајзенхауерових инвазионих снага. Обиље података драгоцено је не само за војника, већ и за сваког ко се интересује за проблеме Другог светског рата.